

ИЗВОРНИК
грађа међуопштинског
историјског архива

ИЗВОРНИК
ГРАЂА МЕЂУОПШТИНСКОГ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
34/2018.

Редакција

Витомир ВАСИЛИЋ, Горан ДАВИДОВИЋ, Зоран МАРИНКОВИЋ, секретар,
др Светислав Љ. МАРКОВИЋ, Зорица МАТИЈЕВИЋ, др Илија ПОПОВИЋ,
др Љубодраг П. РИСТИЋ, председник, Верица ФИЛИПОВИЋ
и др Љубинка ШКОДРИЋ

Одговорни уредник
Лела ПАВЛОВИЋ

Оснивач и први уредник
Милутин ЈАКОВЉЕВИЋ

Редакција првог броја
Др Јарослав ДАШИЋ, Радојко НИКОЛИЋ, Милутин ЈАКОВЉЕВИЋ,
Витомир ВАСИЛИЋ и Радош Ж. МАЏАРЕВИЋ

За издавача
Лела ПАВЛОВИЋ, директор

Издавач
МЕЂУОПШТИНСКИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЧАЧАК

www.arhivcacak.org.rs
E-mail: arhivcacak@mts.rs

МЕЂУОПШТИНСКИ ИСТОРИЈСКИ АРХИВ ЧАЧАК

ISSN 0352-5902

ИЗВОРНИК

грађа међуопштинског
историјског архива

34 | 2018
ЧАЧАК

САДРЖАЈ

<i>Проф. Иван Илчев</i>	
• ПОДРУГЉИВО И ПОХВАЛНО СЛОВО О ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ ДОКУМЕНТУ.....	7
<i>Душко Тојаловић</i>	
• СРБИЈА У ШВЕДСКОЈ ДИПЛОМАТСКОЈ ПРЕПИСЦИ ОД КРАЈА ПРВОГ ДО КРАЈА ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА.....	13
<i>Оливера Р. Милосављевић</i>	
• ПОЛИЦИЈСКИ ИЗВЕШТАЈИ НАЧЕЛСТВА ОКРУГА РУДНИЧКОГ ЗА 1851. ГОДИНУ	29
<i>Лела Павловић</i>	
• КАКО СЕ СРПСКИ НАРОД ПРИПРЕМАО ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА 1878.....	51
<i>Даница Оџашевић</i>	
• РАДОЈЕ ЈАНКОВИЋ – КАКО СМО ИЗВРШИЛИ ПРЕВРАТ 1903. ГОДИНЕ	99
<i>Ковиљка Леџић</i>	
• ЦРКВА У ГУЧИ – СПОРЕЊЕ ОКО ЦРКВЕНОГ ЗЕМЉИШТА	137
<i>Мирослав Р. Пурић</i>	
• ОПШТИНА АТЕНИЧКА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	147
<i>Светислав Љ. Марковић</i>	
• ЈЕЗДИМИР МИЛИНКОВИЋ, УЧИТЕЉ И ХЕРОЈ	177
<i>Марија С. Крњајић</i>	
• ИЗГРАДЊА ПУТА ПРЕЉИНА – ЧАЧАК – УЖИЦЕ (1960)	189
<i>Александар Марушић</i>	
• „ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“ – ГОДИНА ПРВА (1961)	221

ПОДРУГЉИВО И ПОХВАЛНО СЛОВО О ЊЕГОВОМ ВЕЛИЧАНСТВУ ДОКУМЕНТУ¹

Не верујте документу!

Уконите га са престола. Склоните са његовог високог чела позлаћену круну такозване историјске истине. Вратите га тамо где припада – у таму архивских полица, у свет привременог, случајног, хаотичног и само привидно срећеног. Где нема правог система. Има само регистрације. Нема ни помисли о уопштавању, о уздицању изнад свакодневног. Има једино низања сувих чињеница.

Верујте документу!

Подигните поглед ка његовом престолу, ка позлаћеној круни историјске истине. Јер је он производ дана. Можда је усклађен са вољом моћника тога дана, али не и са оним што се може догодити за деценију или две. У њему се, као у комаду ћилибара, могу прозрети кретања времена.

Не верујте документу!

Он је беспомоћан – не гледа у будућност – не занима га то – кадрира једино тренутак – у мислима – у примислима – у намерама. А не велике токове историје.

Верујте документу!

Он је изнутра слободан. Чак и када печати захтеве дневне политике, он се окамењује и после се не савија, не мења по вољи каснијих владара. Можемо ли пожелети ишта више?

Не верујте документу!

Он је потпуни владар свега ситног, појединачног, несуштственог. Колико у њему има уопштавања која надмашују задатке тренутка?

¹ Текст је, са дозволом аутора, преузет из: *Известия на дџжавните архиви*, Државна агенция „Архиви“, Бр. 100/2010, 5–8.

Верујте документу!

Панично га се плаше историчари – политиканти. Па он подрива и саме темеље онога што је подигнуто на песку стварања света, мења лажне са правим покретачима историје, лажне са правим вредностима.

Не верујте документу!

Он је вољено чедо лоших историчара. Они га с љубављу препричавају надахнути нејасном, али чврстом надом да ће се, уколико сложе документе у некакав ред – ако хоћете, хронолошки – добити ток убедљиве приче која ће им донети сневани научни степен или звање.

Верујте документу!

Он је вољено чедо добрих историчара. Они се ослањају на њега, имају поверења у њега. Али се и одбијају од њега, прескачу га да би стигли до неких својих схватања.

Не верујте документу!

Он је дело писмених. А њихов поглед на свет је посебан. Другачији је од погледа оних људи којима црни знакови на белој хартији ништа не говоре. То је свет који види онај који записује. Онај, чије жврљотине на белој хартији сада гледамо малтене као да су дошле одозго. И заборављамо да је кроз већи део људске историје то био поглед мањине.

Верујте документу!

Документ је кумулативан. Сам по себи не значи много. Али срећен, сложен, упоређен са десетинама других, он је већ откровење – откровење потчињено онима који знају, могу, онима који га интерпретирају, али га не преиначавају.

Не верујте документу!

Манипулативни историчари се напрежу да га потчине, искриве, срежу, префазонирају, нашминкају, тако да га ни његов аутор не може препознати. Да би га проширили у корист своје истине.

Верујте документу!

Манипулативни историчари немају ни власт, нити монопол над њим. Он са

висине гледа на све њихове напоре. Сигуран је у своју вредност. Мирно ишчекује праве мајсторе. Оне који се не потчињавају моди и потребама времена. Он зна да ће се то десити.

Не верујте документу!

Докумената је претерано много. Посебно за историју новог времена. Падају преко нас. Гуше нас својом тежином. Тако дрчни историчари слободно могу да бирају оно што им одговара. Ако документ не потврђује њихову тезу – то горе по њега. Наћи ће се десетине других који ће је потврдити.

Верујте документу!

Истраживање, чак и оно добро и добронамерно, понекад није објективно. Не може да разбије ћелију свога времена. Али, документ остаје независан. Време га не може променити. Тако ће наредно покољење историчара – можда објективније, можда савесније, можда модерније или, једноставно, интелигентније и са више знања, моћи да врати његов прави облик.

Не верујте документу!

Зар он може да наслика свет? Са његовим тугама, болима и радостима и изненађењима. Зар може да исприча о сунчевом бљеску који трепери у осмеху заљубљене девојке обучене у бело? Па он је претерано озбиљан. Обична људска осећања, узбуђења и радости су му страни.

Верујте документу!

Он може да наслика свет. На свој начин. Може да исприча о сунчевом бљеску у осмеху заљубљене девојке обучене у бело. Нису му страна обична људска осећања, узбуђења и радости. Али он жели, нада се, чека пажљивог тумача. Који ће га осетити, чије суделовање ће натерати избледеле редове да затитрају језиком емоција.

Не верујте документу!

Документ нас потчињава својој „тиранији“. Не воле га, окрећу му леђа, пролазе поред њега са пренебрегавањем, презиру га они историчари који, претходно смишљеним уопштавањима и бомбастичним закључцима, желе да оставе утисак на оне који не знају.

Верујте документу!

Њега су с љубављу чували радници у архивима. То јест архивисти. Знате – они са црним, сатенским подлактицама. Са очима упаљеним од књишке прашине. Са лудачким одсјајем у њима. Сваког тренутка су спремни да пријатеље и ближње замајавају стварима које их никада нису интересовале и да их поуче у областима у којима су живели у блаженом незнању. Они знају да у документима глагоља истина.

Не верујте овом документу!

Зборнике докумената су понекад припремали људи којима је највиши циљ био да докажу да се тај и тај историјски догађај није догодио ујутро 12. октобра, већ у подне. Како то мења ток историје и наше разумевање исте?

Верујте овом документу!

Он слаби мерак неких историчара да оцрне читаву нашу прошлост, да је представе као низ тешкоћа и мука, без светле идеје, без помисли о општем добру, без несебичности и саможртвовања у име другог, често непознатог другог.

Не верујте документу!

Он често оспорава прозаично ружичасту измаглицу наших сећања на младе године. Распирује мит о „добрим старим временима“ када је све старо било боље од новог.

Верујте документу!

Он не покушава да гата, прориче, врача и предсказује. Он је огледало вере, невере, предрасуда, измишљотина ставова свога времена.

Верујте документу!

Он је стрпљив. Бескрајно стрпљив. Може да чека. Деценијама. Чак и вековима. Све док не дође одговарајући тренутак. Док на њега падне сунчев зрак. Док га историчар са љубављу не отвори да би у њему потражио истину.

Верујте документу!

Пажљиво ухо истраживача ће чути притајени вапај у њему; осетиће бол због изневерених надања комуниста, који су, преварени својим идеалима, стали

пред пушчане цеви својих партијских другова; осетиће и он очајање избеглица из Македоније, из Тракије, или из Добруце; откриће муку и недоумицу прегооца, који је градио темеље напретка земље, само ради тога да би га нова власт без жаљења опљачкала.

Верујте докуменћу!

Истећи ће у Летима наши напори, наше болесне амбиције да изрекнемо последњу реч историје. Наше књиге ће се прашњавити нетакнуте на полицама библиотека, а у њих смо уложили срца, али и личне заблуде, а његово величанство документ ће остати на своме престолу. Ђутљив, али спреман да проговори. Наизглед равнодушан, али сав уздрхтао од узбуђења. Миран, самоуверен у ишчекивању наредног таласа историчара.

Верујте Њејовом Величанству Докуменћу!

Проф. Иван Илчев²

Рекћор Софијској универзићеша „Св. Климент Охридски“³

---

2 Професор Иван Илчев (Иван Илчев Димитров, 1953) је бугарски историчар. Школовао се у Софији где је дипломирао и докторирао (1981) на Историјском факултету Софијског универзитета („България в балканската английска политика (1913 – 1918)“. Асистент постаје 1978, доцент – 1987, а професор на предмету *Нова и најновија историја балканских народа* – 1995. године. Као гостујући професор предавао је у Сједињеним Америчким Државама (Охајо, Мериленд, 1984–1986), у Центру Вудро Вилсон (Вашингтон, 1990–1991) и Јапану (Универзитет Чиба). Декан Историјског факултета и председник научног савета факултета је од 2003. године а 2007. године је изабран за ректора Софијског универзитета „Свети Климент Охридски“. Објавио је више књига, студија и чланака (*Уинстон Чърчил и Балканите*, Софија, 1989, 2007; *Родината ми – права или не! Вџинополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923)*). Софија, 1995; *По на Запад, най на Запад – Япония: Писма на един гайдџи*, Софија, 2001).

3 Превела: Јасмина Јовановић

ДУШКО ТОПАЛОВИЋ
Педагошки завод Стокхолм

СРБИЈА У ШВЕДСКОЈ ДИПЛОМАТСКОЈ ПРЕПИСЦИ ОД КРАЈА ПРВОГ ДО КРАЈА ДРУГОГ СРПСКОГ УСТАНКА

АПСТРАКТ: У прилогу су донесени исписи из тридесет депеша у којима шведски дипломатски представници из Цариграда и Беча обавјештавају свог краља и министра иностраних послова о развоју војно-политичке ситуације у Србији и њеном окружењу у периоду рестаурације турске власти након војног слома Првог српског устанка до успјешног окончања његовог другог дијела крајем 1815. године. Садржајем ових исписа доминирају вијести о турским насиљима и наставаку оружане и дипломатске борбе српског народа за своје ослобођење која се одвијала у сијенци крупних политичких превирања и промјена на широј европској политичкој сцени тог времена. Приређена грађа се чува у Државном архиву Шведске у фонду Кабинета за кореспонденцију с иностранством.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Српска револуција, Први и Други српски устанак, Србија, Оршава, Порта, аутономија, Цариград, Беч, Шведска, дипломатска преписка.

Сразмјерно свом мјесту, улози и значају у историји српског народа, Први и Други српски устанак, односно Српска револуција (1804–1815) у цјелини, представљају једно од најистражених тематских подручја у нашој историографији. Почевши од савремених Вукових списа овој теми је до данас посвећена веома богата и разноврсна научна литература на коју наша историографија само може да буде поносна. Један од наших најбољих познавалаца историјата Српске револуције, професор Радош Љушић, 1992. године је изнио податак да „библиографија радова само о Првом српском устанку, једном периоду Српске револуције, броји више од 10.000 наслова“. Научна продукција посвећена Другом устанку доста је мања, што је и разумљиво ако се у обзир узму разлике у дужини трајања и динамици развоја догађаја којима су испуњене ове двије међусобно повезане етапе оружане борбе српског народа за своје национално ослобођење и политичко осамостаљење. У широком и разноврсном научном опусу посвећеном овој теми посебно мјесто заузимају бројне серије објављених извора из домаћих и страних архива, без чије шире доступности овакве научне резултате сигурно не би било могуће остварити.

Ударивши „темељ независној држави и друштва основаног на начелу слободне предузимљивости“, Српска револуција је према оцјени академика Милорада Екмечића „и у своје време, као и у општем историјском развоју, била велики међународни догађај“. Попут других сличних крупних догађаја од међународног значаја, и Српска револуција је током свог једанестогодишњег трајања наишла на велико интересовање европске политичке јавности која се тада суочила с једним новим војно-политичким фактором на који је у будућности требало рачунати. Изузетак у том погледу није представљала ни удаљена Шведска до које су вијести о дешавањима у Србији стизале разним каналима, од којих прворазредну изворну вриједност за српску историју данас имају извјештаји њених дипломатских представника из пријестолница Отоманског и Хабзбуршког царства.

Већ од самог почетка оружане борбе српског народа против дахијске тираније 1804. године, шведски дипломатски представници из Цариграда и Беча пажљиво су пратили развој војно-политичке ситуације у устанничкој Србији и о томе ревносно извјештавали свог суверена и његову дворску канцеларију. Захваљујући томе, у Државном архиву (Riksarkivet) Краљевине Шведске данас се чува богата дипломатска преписка у којој се могу наћи вриједни подаци о Српској револуцији (1804–1815). Настављајући рад на њеном објављивању, у овом прилогу доносимо исписе из тридесет депеша у којима шведски дипломатски представници из Цариграда и Беча обавјештавају надлежне државне органе у Стокхолму о развоју војно-политичке ситуације у Србији и њеном окружењу у периоду рестаурације турске власти након војног слома Првог до успјешног окончања Другог српског устанка (1814–1815). Садржајем ових исписа доминирају вијести о турским насиљима и наставку оружане и дипломатске борбе српског народа за своје ослобођење у којој је зачет ембрион наше модерне државности – полуаутономна провинција Србија у оквиру Отоманске царевине.

Приређена грађа се налази у фонду „Кабинета за кореспонденцију с иностранством“ (*Kabinettet för utrikes brevväxlingen*). Раздјелена је у серије: Депеше из цариградског (*Depescher från beskickningen i Konstantinopel*) односно бечког посланства (*Depescher från beskickningen i Wien*). Ради евентуалног бржег и лакшег проналазак, уз ове податке у заглављу исписа донијели смо пуну сигнатуру архивске јединице у којој се приређена грађа налази; док се бројеви у углестим заградама у заглављу регести односе на број странице на којој се исписани текст налази у датој депеши. У језичком погледу, цјелокупна преписка вођена је на француском језику.

У нади да ћемо у понечем употпунити наша сазнања о овом круцијалном периоду наше новије историје, ову преписку са задовољством предајемо на увид научној јавности.

***

Riksarkivet (даље: RA), Kabinettet för utrikes brevväxlingen, Depescher från beskickningen i Konstantinopel 1814, Kabinettet / UD huvudarkivet E 2 D : 227

1

Палин – министру иностраних послова, Цариград, 9. април 1814. [3 – 4]

Аустријски интернунције саопштили да се незадовољство турске јавности држањем Аустрије у сору са Србима смирило и да пријавање Дубровника Аустрији не би требало да послужи Порти као повод за рат с његовом земљом. Енглески посланик Листон пак сматра, да ће Порта наложити босанском паши да прикрене у помоћ Дубровчанима уколико они то од ње затраже.

[...] Des derniers desquels le Comte de Stackelberg a rendu compte à Mr. Italsky dans une dépêche du 10 mars, arrivée par courrier extraordinaire et que ce ministre m'a fait lire. L'internonce en a été surpris; et le public s'en doutait encore moins, le mécontentement sur la conduite de Autriche dans l'affaire des Serviens ayant paru appaisé, et celui que le Grand Seigneur aura, si cette puissance s'appropriera Raguse, n'étant pas un motif suffisant de courir les risques d'une guerre. Mr. Liston m'a toute fois parlé de la possibilité que la Porte aura donné des ordres au gouverneurs sur les frontières surtout au Pacha de Bosnie de venir au secours des Ragusiens, si ces protégés de la Porte le réclament.[...]

2

Палин – министру иностраних послова, Цариград, 10. мај 1814. [1]

Након доласка вијести о паду Париза, превентивне ради Порта у Београд упутила неколика јањичарска оџака. Вијести о предстојећем конгресу европских владара у Бечу изазвала узнемиреност на Порти.

Le départ de quelques régiments de Janissaires avec de l'artillerie pour Belgrade présente une continuation d'armement de précaution; mais moins menaçant que jamais après l'occupation de Paris et les événements subséquents dont les nouvelles se sont succédées ici depuis le 29 dernier. Elles ont effrayé la Porte Ottomane encore allarmée sur une assemblée de souverains qu'on dit devoir avoir lieu à Vienne pour régler définitivement les affaires de l'Europe. Il parait qu'elle s'est adressée à ce sujet à la mission d'Autriche pour obtenir les éclaircissements à ce sujet.[...]

Палин – министру иностраних послова, Цариград, 25. октобар 1814. [3 – 5]

Вијест, да је Црни Ђорђе отишао у Русију, повећала узнемиреност на Порти ије од раније влада незадовољство према аустријском одбијању да изручи српске избјеглице. У Србији избили озбиљни немири. И поред чињенице да су изазвани прекомјерним изнуђивањима и суровим мјерама њашиној замјеника, шурска јавност кривицу за њихово избијање приписује Русији.

[...] Le mémoire a été lu par le grand Seigneur et son contenu fortement apprécié sans que la Porte se soit expliquée sur le parti qu'Elle prendra et qu'on ignore. Elle a agi de même envers moi: après avoir demandé avec insistance des informations, on a paru méditer profondément mais en silence, celles que j'ai pu donner avec circonspection, en faisant lire des dépêches ou extraits de dépêches de Hegardt. L'inquiétude n'en est pas moins vive et vient d'être augmentée par l'avis que Czerny Georges a quitté les Etats Autrichiens pour se rendre en Russie. Ce qui à excité l'humeur de la Porte contre l'Autriche, qui en se refusant à l'extradition des réfugiés Serviens, s'était en somme engagé à répondre à ce qu'ils ne pourront plus inquiéter cet Empire. Déjà des troubles sérieux ont éclaté en Servie et que le public dans le premier moment était disposé à attriuer aux Russes, quoiqu'ils ayent commencé à l'occasion des extorsions exorbitantes et des cruautés exercées par le lieutenant du Bacha. La Porte n'a fait dire que les mesures les plus efficaces étaient prises pour les étouffer; et il paraît en effet qu'elles ont eu du succès. Le Conseil s'assemble fréquemment.[...]

Палин – краљу, Цариград, 10. новембра 1814. [2]

На пушу ка Србији, ије се упутио да преговара са побуњеним Србима, Реџеј аја поубљен у Рушчуку. Не зна се да ли је његово убиство наручио султан или шамошњи њаша која иначе зову Главосјеча.

[...] Depuis le premier echec des Serviens on n'apprend rien du refutat de leurs mouvements ultérieurs. Regeb Aga employé à négocier avec eux dans la rebellion précédente, et qui a aussi déployé du talent en ce genre dans celle de Satalie, venait d'être renvoyé vers les premiers; mais à son arrivée à Ruschuk, cet Aga, qui avait refusé un Pachalik a été décapité, on ne sait trop si par ordre du Grand Seigneur ou simplement du Pacha surnommé coupe-tête. On peut supposer que c'est par une suite de ses propos indiscrets tant sur ses liaisons avec les Serviens que sur le sort de la famille Morousi.[...]

RA, Kabinettet för utrikes brevväxlingen, Depescher från beskickningen i Konstantinopel 1815 – 1816, Kabinettet / UD huvudarkivet E 2 D : 228

5

Палин – краљу, Цариград, 25. јануар 1815. [1 – 2]

На вијестѝ о убиствѝу Реџеј аѝе јањичари из Оршаве ошјерали своѝ команданѝа и на његово мјесто ѝозвали Реџеј аѝиноѝ браѝа. Јањичари, које је Порѝа ѝозвала да уѝуше ову ѝобуну, одбили ѝослушносѝ.

[...] Depuis, on a reęu la nouvelle de troubles à Orsava, dont la garnison et les habitants мécontents de la дécapitation de Regeb Pacha, qui éтайт un des leurs, y ont appellé son frère, et chassé leur commandant, en fermant la ville et prenant des mesures de дéfense. Le gouvernement fait marcher des troupes contre ces rebelles, mais il paraît qu'on ne réengagera pas des Janissaires à combattre leurs camarades. On a dit du moins, que les Janissaires de la capitale l'auraient дécliné.[...]

6

Палин – краљу, Цариград, 10. фебруар 1815. [2 – 3]

Побуњеници из Оршаве изразили сѝремносѝ да се ѝокоре ѝод условом да се Реџеј аѝиноѝ браѝа осѝава команда. С обзиром на сулѝанов сѝав у вези с ѝим, њихов ѝрједлоѝ излѝега нейрихваѝљив.

[...] Il ya eu des pourparles avec les rebelles d'Orsova sur lur pardon offert ou demandé, mais pour l'acceptation duquel ils ont stipulé de pouvoir conserver leurs chefs actuels, frères du Regeb Pacha, ce qui ne paraît pas facile à obtenir des principes du Grand Seigneur. En attendant, ils ont fait une incursion dans la petite Wallachie pour se pourvoir de provisions dont ils manquent et ont enlevé un millier de бétes à corne. Le Prince de Wallachie qui avait réclamé le secours du Pacha de Widdin, se trouve actuellement embarrassé des troupes de ce dernier. On a parlé d'ordres expédiés dans les provinces d'Europe et d'Asie pour une forte levée de troupes mais qu'on semble au moins exagéré.[...]

7

Палин – краљу, Цариград, 25. фебруар 1815. [3]

Турци ѝоѝрављају ушврђења и ѝриѝремају ѝосаге у њима за одбрану од вањскоѝ нейријашѝеља и ѝушење унуѝрашњих ѝобуна. У арсеналу се оѝремају

бродови са тојовима које поред осталој намјеравају да се ујуше и на Оршаву.

[...] D'autres rapportent ces ordres, s'ils existent, aux rumeurs générales continuées pendant plusieurs mois pour remonter les troupes et les forteresses, afin de mettre l'Empire en état de se défendre contre l'étranger et de contenir les rebelles. Des barques canonnières qu'on arme dans l'arsenal sont destinées en partie contre ceux d'Orsova, entièrement expulsés de la petite Wallachie, d'après un rapport que la Poste a reçu il y a quelques jours.[...]

8

Палин – краљу, Цариград, 25. март 1815. [1 – 3]

Турски ошйравник њослова у Бечу обавјестио Поршју о сусретју са кнезом Мештернихом ње минисџирима иносџираних њослова Енїлеске и Француске, лордом Каселрејом и Талераном, који су му саошшїили да ће владе њихових земаља њогржаџи инїеџришеш Ошоманској царсџива, али џек након шџо акџуелни сџорови између Поршје и Русије буду разријешени. Лисџион њовјерио Палину да је од Каселреја добио инсџирукџије у ишџом духу џе да је о шџоме обавјестио Поршју.

Le chargé d'affaires de la Porte a rendu compte de ses entretiens avec Lord Castlereagh et les princes de Metternich et de Talleyrand sur la garantie de l'intégrité de cet Empire; mais après l'applanissement des différends qui persistent avec la Russie, l'ambassadeur d'Angleterre m'a dit avoir reçu des instructions de Lord Castlereagh dans le même esprit dont il a fait part à ce gouvernement et qu'après ces explications avec lui pour savoir ce que son chargé d'affaires a mandé, le ministère a répondu que les dépêches n'avaient pas encore été traduites ni même mises sous les yeux du Grand Seigneur mais que l'on désirait que l'ambassadeur fit ses communications par écrit. Mr. Liston m'a fait lire la note en date du 13 de ce mois qu'il a rédigé en conséquence et de sa dépêche de Lord Castlereagh que l'ambassadeur m'a fait lire annonçant que les négociations du congrès de Vienne touchaient à son terme, qu'on était d'accord sur les grands intérêts de ce côté des Alpes, que toute appréhension de guerre avait disparu et qu'on espérait terminer ces travaux par une garantie générale et réciproque de toutes les puissances de l'Europe. A cela, la note ajoute: pour compléter ce grand système des puissances de la Chrétieneté devrait y comprendre l'Empire Ottoman par une pareille garantie de l'intégrité de ses Etats; mais qu'elle ne pouvait avoir lieu tant que ses limites n'étaient pas définitivement fixées puisqu'il subsistait entre Lui et la Russie une discussion en quelque sorte territoriale sur les districts que la Russie occupe et que le Grand Seigneur réclame en vertu du dernier traité de paix. L'ambassadeur propose donc que la Porte accepte l'arbitrage de l'Angleterre, de l'Autriche et de la France pour décider ce différent et la prévient que S. M. L'Empereur de Russie

a déclarée vouloir se soumettre à la décision de ces puissances. Il demande que la Porte se décide au plutôt et envoie un négociateur à Vienne pour cet objet ou qu'elle se bore en attendant à accepter l'arbitrage pour ne pas causer de retard dans la conclusion du congrès.[...]

9

Палин – краљу, Цариград, 25. април 1815. [3]

Побуна у Оршави се без бишњенијих промјена насћавља. Рецеи аџина браћа захџјевају смјену влашког кнеза кога смаџрају одговорним за брашњиво убиство.

[...] La rébellion d'Orsava continue sans évènements. Les chefs exigent la destitution du Prince de Walachie à qui ils attribuent le malheur de leur frère décapité, Regeb Aga.[...]

10

Палин – краљу, Цариград, 10. јун 1815. [4 – 5]

Сулџанове шрује оствариле премоћ над побуњеницима у Оршави. Њихов долазак довео до новој устанка Срба. Нагајући се брзом и пошћуном усџјеху, Порџа наредила румелијском џаши да проџив Срба дјелује енерџично.

[...] Les troupes du grand Seigneur ont également eu des avantages sur les rebelles d'Orsova, à qui on a pris une place forte, espère aussi enlever de force cette ville principale. Ils ont contribué à un nouveau soulèvement des Serviens qui ont renvoyé les billets de capitulation en disant qu'ils étaient devenus mahométants; qui ont enlevé des caravanes et fermé les communications de leur pays. Le gouvernement a donné des ordres au commandant en chef de la Roumélie d'agir contre eux avec énergie, on en attend tout bon succès.[...]

11

Палин – краљу, Цариград, 26. јун 1815. [8]

Врше се џриџреме за џокреџање џохода проџив усџаника у Оршави и Србији. Постџоји боџазан да би револџи у џоџраничним проџинцијама моџли да доведу до инџервенције сџраних сила.

[...] Cette affaire a partagé, ces derniers jours, l'intérêt des nouvelles de la Chrétienté, des détails moindres sur la campagne du Pacha d'Egypte en Arabie

ainsi que les armements contre les rebelles d'Orsova et de Servie. Ces derniers ont, dans quelques provinces éloignées, occasionné des craintes d'une guerre étrangère.

12

Палин - краљу, Цариград, 10. јул 1815. [3]

Устјаници у Оршави и Србији и даље загају брије. Вођа првих њоново нуди њокорносѝ њод условом да се њејријашељ њејове њородице, влашки кнез, ојозове.

[...] Les rebelles d'Orsova et de Servie continuent de donner de l'inquiétude en nécessitant des armements. Le chef des premiers persiste à offrir sa soumission, sous condition que l'ennemi de sa famille, le Prince de Walachie soit déposé.[...]

13

Палин – краљу, Цариград, 25. јул 1815. [2 – 3]

Срѝске снаје однијеле њобједу над ѝурским ѝрујама. Сѝановници Румелије се нерадо одазвали у овај њоход ња Порѝа ујуѝила сѝецијалној сулѝановој изасланика да ѝамо сакуѝља нове снаје. Палин смаѝрао да ће Порѝа рејруѝацију мораѝи да ѝрошири и на азијске ѝровинције.

[...] Tandis que ces Cours considèreront l'expédient d'entretenir ainsi la modération de la sorte, des voix dans le public leur attribueront de vouloir aussi donner de l'occupation au gouvernement par des intelligences secrètes avec les rebelles Serviens, qui, réunis au nombre de 30.000 hommes, ont remporté un avantage sur les troupes du Grand Seigneur et le dernier vizir, beylerbey de la Roumilie. Les habitants de ces provinces ne marchent pas volontiers contre leurs compatriotes. Le Premier Ecuyer de Sa Hautesse a été envoyé pour faire des nouvelles levées parmi eux; mais qu'on sera peut-être obligé d'étendre aux provinces Asiatiques.[...]

14

Палин – краљу, Цариград, 25. септембар 1815. [3]

Срѝски њосланици сѝиѝли у Цариѝрад ѝдје су, с добрим изѝледима на усѝјех, зајочели разѝворе о условима њод којима су сѝремни да обуѝаве њејријашељсѝва. Ојремање војске која се скуѝља на Србију иѝак се наѝтавља.

[...] Les Serviens traitent de leur soumission par des députés qui sont arrivés ici et qui paraissent réussir dans leur commission. Cependant les armements, dirigés vers ce côté, continuent pour une cause où autre. [...]

15

Палин – краљу, Цариград, 25. октобар 1815. [1 – 2]

Сћање сџвари у сџору са Србима и даље истио. Преџовори дали само гјелимичан резултатџ. Очекује се долазак нових изасланика, оџуномоћених да преџоварају у име цијеле џровинције. У ишчекивању њиховог доласка, и даље сџижу нове снаге за џоход на Србију.

Depuis lors les affaires des Serviens restent dans le même état. La négociation entamée n'a eu de succès que pour quelques villages qui se sont soumis aux conditions du Gouvernement. On attend des nouveaux députés autorisés à traiter pour toute la province. En attendant on réunit toujours des forces contre elle et des commissaires sont partis dernièrement, chargés de lever des vivres pour l'approvisionnement des troupes.[...]

16

Палин – краљу, Цариград, 10. новембар 1815. [2]

Конџиштенџ од 13. 000 људи јањинског џаше, џод командом његовог сина Вели џаше, џридружио се снагама које се сџремају да крену на Србе. Иџак, још џостоје изџледи да се џосџишине сџоразум који би сџрјечио даље џрољевање крви.

[...] 13.000 hommes de troupes du Pacha de Janina sous le commandement de son fils Welly Pacha ont joint l'armée réunie contre les Serviens: mais avec lequel on espère toujours un accommodement sans plus d'effusion de sang.

17

Палин – краљу, Цариград, 10. децембар 1815. [1 – 2]

Изџледа да су се немири у Србији смирили. Заџоведник Оршаве предао шврђаву сулџановим џруџама, а заџим се предао Вели џаши који му је џаранџовао сиџурносџ. Да би се удовољило Србима, на мјесто беоџрадског џаше џосџављен њима џо вољи румелиџски беџлербеџ, док је беоџрадски џаша преџмешџен у Босну, а босански у Солун.

Pendant trois jours de la semaine dernière on a encore célébré d'après l'usage la naissance d'une princesse, qui a eu le nom Eminée. Les troubles de la Servie semblent être apaisés. Le gouverneur mécontent d'Orsova qui les avaient fomentés, a remis cette forteresse aux troupes du Grand Seigneur et sa personne entre les mains de Welly Pacha, qui a garanti sa sureté. Pour complaire aux Serviens le Pacha de Belgrade a été déplacé et a eu pour successeur le Beglebey de Roumelie qui leur est agréable. Le premier a eu le gouvernement de Bosnie, dont le Pacha passe à Salonique, vacant par l'exil du dernier gouverneur qu'on a accusé d'avoir négligé les moyens de réprimer les forbans de sa province.[...]

18

Палин – краљу, Цариград, 23. децембар 1815. [2 – 3]

Вели њаши, влашком кнезу и осталим који су се истакли у заузимању Оршаве и умиривању Срба, султан даровао официрску доламу, сабљу и коња с њуном сиремом.

[...] Welly Pacha, le Prince de Wallachi et autres qui se sont employés utilement à la soumission d'Orsova et l'apaisement des Serviens ont reçu en marque d'approbation du grand Seigneur des pelisses et armes d'honneur avec des chevaux harnachés.

RA, Kabinettet för utrikes brevväxlingen, Depescher från beskickningen i Wien 1814, Kabinettet / UD huvudarkivet E 2 D : 865

19

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 2. фебруар 1814. [3]

Француски амбасадор у Цариграду узалуд хушкао Порти прошив Русије. Аустријски интернунциј понудио посредовање у премоштавању разлике између Русије и Порте у вези са извршењем обавеза из Букурештанској мировној уговора.

[...] L'ambassadeur de France à Constantinople a fait de vains efforts pour exciter la Porte contre la Russie. A ce qu'on m'a dit, l'Internonce d'Autriche, à l'invitation de l'ambassadeur d'Angleterre, a offert ses bons offices pour applanir les différences au sujet de l'exécution du traité de Bucharest.[...]

20

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 26. октобар 1814. [3]

Избијање нових немира у Србији изазвало Порти да упути некокорни дух становника ове провинције, што руски посланик на Порти сматра повредом обећане им амнестије.

[...] L'on dit que des troubles ont de nouveau éclaté dans la Servie et donné lieu à des mesures de rigueur de la Porte pour réprimer l'esprit réfractaire des habitants de cette province: mesures que les Russes représentent comme une atteinte à l'amnistie que la Porte aura accordée aux Serviens.[...]

RA, Kabinettet för utrikes brevväxlingen, Depescher från beskickningen i Wien 1815 – 1816, Kabinettet / UD huvudarkivet E 2 D : 866

21

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 22. јул 1815. [4]

Круже тласине да је због немира који су поново избили у Београду бечки двор у договору с Русијом одлучио да у циљу успоставе реда тамо упути своје трупе.

[...] Le bruit court qu'en conséquence des troubles qui auraient de nouveau éclaté à Belgrade, la Cour de Vienne de concert avec la Russie s'est résolu de faire entrer des troupes dans la dite ville de Belgrade pour y rétablir l'ordre. Ce bruit a besoin d'être confirmé.

22

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 6. септембар 1815. [2]

Са српске границе стигле вијести да турска армија јачине 50 до 60.000 људи чека да уђе у ту провинцију у циљу гушења устанака тамошње становништва. Порти обећала Србима јуну амнестију уколико се одмах покоре. У прелиминарном, прелиминарном да ће њихову земљу ставити под огањ и мач.

[...] Les nouvelles des frontières de la Servie portent que les Turcs, forts de 50 à 60.000 hommes, sont prêts à entrer dans cette province pour réduire les rebelles, à qui la Sublime Porte a, dit-on promis pardon et amnistie pleine et entière s'ils rentrent sans délai dans l'obéissance qu'ils lui doivent; mais en les menaçant de mettre leur pays à feu et à sang s'ils persistent dans leur rebellion.[...]

23

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 27. септембар 1815. [3]

Уйраво сџиїла важна вијестї да су Срби доїворили с Порџом да сами бирају једної цивилної намјесника и да јој једном годишње директїно љоложе данак у висини од 200.000 пјасџири. Порџа обећала да ће у Србији држаџи само 500 војника у ушврђењима.

[...] Nous venons de recevoir la nouvelle assez importante dans les circonstances actuelles que les Serviens sont rentrés dans l'obéissance de la Porte moyennant un accommodement qui leur accorde de grands privilèges et avantages. Entre autres ils auront celui dit-on d'élire un gouverneur civil ou régent de leur nation et ne payeront qu'un tribut annuel de 200.000 piastres à la Porte qui aura promis en outre de ne tenir que 500 hommes de troupes Turcs dans les places fortes de la Servie. Cette indulgence du gouvernement Ottoman envers les Serviens est attribuée au besoin qu'il y a on croit savoir de faire avancer d'un autre côté les forces rassemblées pour agir contre eux ou bien à la sollicitude de prévenir toute intervention étrangère dans les troubles de la Servie.[...]

24

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 4. октобар 1815. [4]

Писма, која су у међувремену сџиїла из Цариџрага, још не љошврђују вијестї о дефинитивном сїоразуму Порџе и Срба коју је џроф Шџакелберџ директїно добио са срџске џранице. Порџин љосланик једино зна да су срџски изасланици сџиїли у Цариџрад и да се код сулџана за њих заузео румелијски љаша.

[...] Les lettres de Constantinople ne contiennent encore rien d'un accommodement définitif avec les Serviens dont le Comte de Stackelberg a du recevoir des informations directes de la frontière de la Servie. Le Chargé d'Affaires de la Porte m'a dit n'en savoir rien de positif; que seulement on lui a marqué que des députés Serviens étaient venus à Constantinople pour faire leur soumission à la Porte et que le Pacha de Roumelie avait sollicité pour eux le pardon du grand Seigneur.

25

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 28. октобар 1815. [1 – 2]

Извешџаји из Цариџрага јединствени да је сулџан одлучио да саслуша жалбе Срба и да их блаџим мјерама умири. С друџе сџране, извешџаји с џурске џранице љоворе да су јаке срџске снаџе недавно љошукле један џурски корџус који је џрешао Дрину.

[...] Les différents rapports de Constantinople s'accordent sur ce que le Grand Seigneur s'était déterminé à écouter les plaintes des Serviens et à les ramener à

leurs devoirs par la voie de la douceur. D'un autre côté, des avis de la frontière de la Turquie portent que les Serviens ont encore tout récemment attaqué avec des forces supérieures et taillé en pièces un corps de troupes turques qui venait de passer la Drina. Il est à craindre que cet incident, qu'elle qu'en soit la cause, ne mette un nouvel obstacle à l'accommodement des affaires de la Servie.[...]

26

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 4. новембар 1815. [2 – 3]

Уз помоћ шруија румелијског паше, који им је ујраво био донио вијести о амнестији, Срби на Дрини поразили шруије босанског паше. Остaje да се види, да ли ће Порша овај пошез Срба узети као дјело ујерено прошив ње саме или као самоволну мјеру босанског паше, заклетог непријатеља Срба, који је савјетовао султану да их уништи. Београдски паша своје шруије и даље држи у шврђави.

[...] Il se confirme que les Serviens après avoir reçu avec acclamations les troupes du Pacha de Roumelie qui venait de leur annoncer l'amnistie que le Grand Seigneur voulait leur accorder, ayant appris que le Pacha de Bosnie, ennemi personnel de celui de Roumelie, se disposait à entrer à main armée en Servie, se sont mis en marche pour s'y opposer et ont attaqué et défait, l'un après l'autre, plusieurs détachement de ses troupes qui avaient passé la Drina. On ajoute que les Serviens avaient demandé et obtenu pour cette expédition l'assistance des troupes Turques de l'armée du Pacha de Roumelie. On est curieux d'apprendre si la Porte envisagera la conduite des Serviens en occasion comme un acte d'opposition ultérieure à son autorité ou seulement aux mesures violentes et arbitraires du Pacha de Bosnie leur ennemi juré et qui avait conseillé au Grand Seigneur de les exterminer sans miséricorde. Le Pacha de Belgrade se tient toujours avec ses troupes dans la forteresse et l'on ne connaît pas ses intentions.[...]

27

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 25. новембар 1815. [2 – 3]

Ако је вјеровати извјештајима са српске границе, немири у тој провинцији су се смињали од како је оршавска шврђава предаша султановим шруијама. Порша наставља да појачава борбену јошовост својих поморских и коњених снага.

[...] S'il faut en croire des rapports de la frontière de la Servie, les troubles dans cette province peuvent être regardés comme à peu près apaisés depuis que la forteresse d'Orsova s'est rendue aux troupes turques. Suivant ces rapports, la Porte Ottomane continue des armements considérables par terre et par mer. Elle

doit avoir déjà plus de 200 chaloupes canonnières et autres bâtiments sur le Bas Danube. Les levées en Asie se font avec une activité redoublée et l'on présume qu'au commencement du printemps de nombreux corps de troupes asiatiques passeront en Europe.[...]

28

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 2. децембар 1815. [2 – 3]

У писму Мавројенију, поршином ошправнику послова у Бечу, румелијски паша потврдио вијести о успостављању мира у Србији. Порша обећала Србима да изузев гарнизона у београдској тврђави у Србији неће држати групе шрује; да ће порези бити умјерени и тачно утврђени и да ће Срби у Цариграду моћи да држе свој представника који ће се старати о очувању њихових права и интереса. Срби су заузврат дужни да ошоманској армији у рашу пошаљу континент од 10.000 људи.

[...] Une lettre du Pacha de Roumelie écrite de Belgrade à Monsieur de Maurojenu, Chargé d'Affaires de la Porte ici, confirme ce que j'ai eu l'honneur de mander dans ma très humble dernière sur le rétablissement de la tranquillité en Servie et l'on apprend aussi d'autres partis que les Serviens sont rentrés dans leur devoir. Suivant quelques rapports la Porte leur aura accordé outre une armistice parfaite, plusieurs avantages et privilèges; entre autres: qu'il n'y aura point de troupes Turques dans la province excepté la garnison de la forteresse de Belgrade; que les impôts et tributs seront fixés à une somme modique; et qu'ils pourront avoir un représentant à Constantinople pour veiller à leurs intérêts et au maintien de leurs droits. En temps de guerre, la Servie fournira à l'armée Ottomane un contingent de 10.000 hommes.[...]

29

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 6. децембар 1815. [1 – 2]

Још из Цариграда не стижу вијести шта Срби гујују блаћим мјерама румелијској паше. Ошужен, да је својим злостављањем и суровошћу изазвао Србе на револт, бивши београдски везир, Сулејман паша, поубљен по наређењу Порше.

[...] Au départ du courrier qui les a apportés on ne pouvait pas encore connaître à Constantinople la participation de la Servie dûe aux mesures et à la modération du Pacha de Roumelie. L'ancien gouverneur de Belgrade, Suleiman Pacha censé ou accusé d'avoir par ses vexations et cruautés exaspéré les Serviens et les avoir porté au désespoir, vient d'être décapité par ordre de la Porte.[...]

Хегарт – министру иностраних послова, Беч, 20. децембар 1815. [3]

Почасним артиљеријским пољунима и друћим свечаностима у Београду прослављено усјосјављање мира и пројашење амнесције.

[...] On a célébré à Belgrade par des salves d'artillerie et autres réjouissances publiques le rétablissement de la tranquillités en Servie et l'amnistie proclamée au nom du Grand Seigneur.[...]

Резиме

У складу са својим местом, улогом и значајем у историји Србије, Српска револуција (1804-1815) једно је од најпроучаванијих подручја српске историографије. Међу бројним научним доприносима о овој теми, посебан значај има обиље збирки објављених извора без чије доступности ово опсежно питање не би било могуће истражити.. Као и многи други значајни догађаји од међународног значаја, српска револуција је током једанаест година трајања заинтересовала читаву савремену Европу. Ни Шведска није била изузетак. Информације о догађајима у Србији стижу у Шведску различитим путевима међу којима су најважнији били дипломатски.

Овај прилог представља садржај дипломатских писама о ситуацији у Србији које су послали шведски изасланици из Цариграда и Беча из времена убрзо након те прве фазе српске револуције (1804 - 1813) до њеног успешног завршетка (1815). Овај садржај карактеришу информације које описују наставак борбе Србије за њено ослобођење у позадини актуелних политичких дешавања на европској политичкој сцени у том тренутку. Сви наведени записи се чувају у Шведском националном архиву

DUŠKO TOPALOVIĆ, MSC

SERBIAN IN SWEDISH DIPLOMATIC CORRESPONDENCE FROM THE END OF FIRST SERBIAN UPRISING TO THE END OF SECOND SERBIAN UPRISING

Summary

In accordance with this place, role and significance in Serbian history, Serbian Revolutions (1804-1805) is one of the most explored areas in Serbian historiography. Among the many scientific contributions on this subject, distinctive importance has plenty of collections of published sources without availability of which this extensive work would not be possible to accomplish. Like many other major events of international importance, during its eleven years, the Serbian Revolution also raised great interest of European public opinion. Neither was Sweden exception to this. Information about the events in Serbia

came to Sweden through different paths among which the most important were diplomatic ones.

This contribution does present the content of the diplomatic letters regarding the situation in Serbia sent by Swedish envoys from Constantinople and Vienna from the time soon after the first phase of the Serbian Revolution (1804-1813) until the successful end of its second part (1815). This content is characterized by the information describing the continuation of Serbia's struggle for its liberation in the background of ongoing political events on the European political scene at that time. All the mentioned records are kept in the Swedish National Archives (Riksarkivet).

ОЛИВЕРА Р. МИЛОСАВЉЕВИЋ
Међуопштински историјски архив за Град Чачак
и Општине Горњи Милановац и Лучани, Чачак

ПОЛИЦИЈСКИ ИЗВЕШТАЈИ НАЧЕЛСТВА ОКРУГА РУДНИЧКОГ ЗА 1851. ГОДИНУ

АПСТРАКТ: У претходним бројевима *Изворника* објављени су извештаји које су, почев од 1844. године, Чачанско и Рудничко окружно начелство слали Попечитељству унутрених (унутрашњих) дела у Београд. Полицијске власти престонице су, најпре петнаестодневно а од 1850. године месечно, овим путем редовно обавештаване о битним догађајима у сваком округу Кнежевине Србије. Извештаји полицијских власти Чачанског и Рудничког округа у *Изворнику* су објављивани наизменично и хронолошким редом, па су, у складу с досадашњом праксом, предмет овог рада месечни извештаји Рудничког окружног начелства за 1851. годину.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Начелство Округа рудничког, насиља, крађе, убиства, необичне смрти, пожари, цене хране и стоке, земљорадња, сточарство

Формиран на основу одредби Устава из 1838, Руднички округ је своју управу добио наредне године, када је образовано Начелство Округија рудничког.¹ Његово седиште се налазило у Брусници до 1856. године, када је премештено у новоподигнуту Деспотовицу. Ова варош је три године касније, по жељи кнеза Милоша, а „ради успомене војводе Милана“, кнежевог брата по мајци, променила име у Горњи Милановац.² Он ће све укидања округа и поделе земље на области 1922. године бити центар Рудничког округа, у чијем се саставу налазио Качерски, Моравски (од 1885. Љубићки) и Црногорски (од 1884. Таковски) срез. Изузетак је представљао период од 1890. до 1902. године, у којем су Чачански и Руднички округ били спојени у један, Руднички, са седиштем у Чачку.³

1 Начелство је формирано „Устројенијем окружни началничества и главним дужностима срезски началника“ из 1839. године [*Сборник закона и уредба и уредбени указа, издани у Књажесћиву Србском, од времена обнародованој усћава земаљској (13. февр. 1839. до аир. мес. 1840.), I*, Београд 1840, 78-83].

2 Бранко Перуничић, *Чачак и Горњи Милановац 1815-1865*, Чачак: Историјски архив Чачак, 1968, 656, 679.

3 Спајање два округа у један, Руднички округ, извршено је на основу Устава из 1888. и Закона о

О пословима, надлежностима и одговорности окружних начелстава у Србији средином 19. века већ је било речи у 29. броју *Изворника*. Том приликом је описан и начин на који су начелства о свом раду и догађајима у округу извештавала Попечитељство внутрењих дела, своју директно надређену власт. Такође је истакнуто да ови извори првог реда, због елемената статистике које поседују, имају велики значај за проучавање друштвене и привредне историје читаве Србије.⁴ Њихова важност за истраживање локалне историје изузетно је велика нарочито због чињенице да је архивска грађа из овог периода у чачанском архиву сачувана само у фрагментима. Томе су још пре оснивања Архивског средишта (1948) допринеле ратне околности, незнање и немар, па су од архивске грађе Начелства Округа рудничког - Горњи Милановац (1839-1922) остале свега три кутије спорадично сачуваних списа. Фондови Љубићког и Таковског среског начелства потпуно су уништени, као и велики број фондова општина.⁵

Полицијски извештаји које су Чачанско и Рудничко окружно начелство слали у престоницу почев од 1844. године због обимности грађе и чињенице да се она налази у Београду нису могли бити објављени као посебна издања. Отуда су, уз повремене прекиде, у *Изворнику* објављивани наизменично и хронолошким редом, при чему се за Чачански округ стигло до 1851, а за Руднички до 1850. године. У складу с тим, предмет овог рада представљају месечни извештаји Начелства Округа рудничког за 1851. годину. Свих дванаест извештаја је сачувано и налази се у Архиву Србије, у Полицијском одељењу фонда Министарства унутрашњих дела. Судаћи према њиховом садржају, у Рудничком округу 1851. године није било знатнијих догађаја нити потреса, па је стање било редовно. Народ се бавио уобичајеном сеоским пословима: орањем земље, сејањем пролећних и јесењих усева, окопавањем, жетвом и вршидбом жита, кошењем ливада, сакупљањем сена, брањем шљива, печењем ракије, спремањем дрва за огрев, надгледањем стоке и сличним домаћим пословима. Временске прилике су му у обављању ових послова у потпуности ишле наруку, с обзиром на то да у току целе 1851. године није било већих непогода. Земљорадња је, и поред тога, осредње напредовала. Виноградарство се развијало боље, осим у јулу када се у неким местима појавила пламењача и августу када је падала хладна киша, али је сточарство у овом периоду од свих грана пољопривреде показивало највећи напредак.

уређењу округа и срезова из 1890. године. Нови округ је, поред срезова старог Рудничког округа, обухватао Трнавски, Драгачевски, Студенички и Карановачки (од 1890. Жички) срез дотадашњег Чачанског округа. Од 1899. до 1902. године у његовом саставу се налазио и Моравички срез који је пре тога припадао Ужичком, али је након поновног раздвајања два округа придружен Чачанском округу [Витомир Васић, „Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку“, *Водич кроз архивску трагу Србије*, VI, Чачак: Међуопштински историјски архив Чачак (даље: МИАЧ), 1988, 34- 37].

4 Оливера Милосављевић, „Полицијски извештаји Начелства Округа чачанског за 1850. годину“, *Изворник. Грађа Међуопштинског историјског архива* (даље: *Изворник*) 29, Чачак: МИАЧ, 2014, 40, 41.

5 В. Васић, *нав. дело*, 18, 34.

У Рудничком округу су се у току 1851. године догодила два самоубиства (оба извршена вешањем), док је пет особа, од којих су двоје била деца, живот изгубило несрећним сплетом околности. Међу њима су и два смртна случаја која су нехотице изазвале крупне домаће животиње (во и коњ). За разлику од Чачанског округа, у којем су у исто време почињена четири убиства и једно у покушају, у Рудничком убистава у току 1851. године није било.⁶ У истом периоду у овом Округу извршено је једанаест крађа и два разбојничка напада. Укупна вредност покрадених и отетих ствари износила је 225 дуката цесарских, 6.859 гроша чаршијских, 648 цванцика, 23 талира и два јерминлука. Пажњу привлачи чињеница да ниједан од починилаца ових похара није ухваћен нити идентификован.⁷ У истом периоду у Рудничком округу догодио се само један пожар, чији узрок није утврђен, а штета коју је изазвао процењена је на 500 гроша чаршијских. Без пасоша који је представљао неопходну путну исправу за прелазак из једног округа у други ухваћено је једно лице из Ужичког округа. Од значајнијих личности кроз Руднички округ је у мају 1851. године, на свом путу за Београд, прошао епископ ужички Никифор Максимовић. У јуну је, пак, кнез Александар Карађорђевић са својом породицом и свитом дошао у манастир Благовештење где је преноћио, па се наредног дана преко Страгара вратио у Тополу.

У тексту који овом приликом приређујемо извршене су само неопходне интервенције у погледу прилагођавања савременој азбуци и правопису. Исправљене су и очигледне словне грешке уколико нису мењале смисао речи. Уједначавање скраћеница које нису коришћене увек на исти начин извршено је дописивањем остатака речи у угластој загради, у коју су уписиване наше интервенције у тексту уопште. Језик и стил писара остали су нетакнути, па смо се тог принципа придржавали и приликом дописивања речи у угластим заградама. Остављена су дуплирана слова (*раана* - храна, *сааи* - сат), као и етимолошки писане речи (*срезски* - срески). Речник мање познатих речи и израза налази се на крају текста.

1.

Брусница, 30. јануар 1851.

Начелство Округа рудничког Појечийшељству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за јануар 1851.

Високославному Попечительству
внутрениј дела

---

6 Оливера Р. Милосављевић, „Полицијски извештаји Начелства Округа чачанског за 1851. годину“, *Изворник* 33, Чачак: МИАЧ, 2017, 104.

7 У Чачанском округу су у истом периоду извршене тридесет две крађе, четири хајдучка и један разбојнички напад, али је шеснаест починилаца ухваћено а један убијен (*Исто*, 105).

Началничества Округија
рудничког месечно известије

Получившиј Началничество Округија рудничког по Струци полицајној петнаестодневна известија од подчињени му срезскиј началника и на основу ови сочијнившиј оно своје месечно известије као што доле следује и таково високославном Попечительству внутрениј дела у покорности подноси.

1. Народ се је Округија овог у овом м[есе]цу понајвише са надгледањем своје стоке, прибављањем за огрев дрва, као и са прочим домаћим му пословима занимао.

2. У овом Округију нигди се за означено време никаково насиље догодило није, а крађа се је по известију началника Среза качерског од 15. т.[екућег] м.[есеца] и 29. т.[екућег] м.[есеца] № 18 и 68 у овом Срезу догодила и то: између 10. и 11. овог м.[есеца] украдено је Јовану Зарићу из Накучана из вајата од наниза снаје његове 150 цванцика, 5 талира орлаша, 2 талира крсташа, 50 аршина селског платна, свега у вредности 872, а исто тако између 12. и 13. ис.[тог] м.[есеца] учињена је крађа и Ђуки Радовановићу из Криве Реке ноћу из зграде у женском нанизу у разним монетима 1000 гроша чарш[шискиј]. Овој крађи јошт се лоповима у траг ући могло није, већ је надлежниј срезскиј началник обратио одма своје стараније како би се ови уватили и заслуженој казни подвргнути могли.

3. Смрти чрезвичајне или убиства нигде се догодила нису.

4. Исто тако пожар се у Округију овом ни у једном крају појавио није.

5. Без пасоша људи из округија други у ово за овај месец долазили нису.

6. Никаково отечествено а и страно знатно лице кроз Округије ово за наведено време није пропутовало.

7. На ову точку Началничество ништа по томе приметити нема, што се чрезвичајно ново ништа није догодило.

8. Напредак се у другом земљеделију за сада известно не зна осим само може се рећи да јесењи усеви средње по томе напредују, што се је ова сувомразица много у напредовању свом смела.

9. У скотоводству напредак се добро показује, а у земљеделију и виноделију због зимног доба напредак се не зна.

10. У овом Округију овог м[есе]ца цена је рани по следујућим била: а) пшеници 50-55, б) пшеничном брашну 55-60, в) кукурузу 30-35, г) кукурузном брашну 35-38, д) јечму 40-45, е) крупнику 35-40 и напоследку ж) пасуљу 45 до 50 гроша чарш.[искиј] на сто ока.

11. Трговца наши да другу какову стоку купују за наведено време било није, осим само што су од ови неки свиње за ц.[есарско] к.[раљевску] аустр.[ијску] државу куповали и ову од 5 до 6 талира на један пар плаћали и

12. Погода је времена са помало снега без ветра но са сувомразицом била.

№397

30. јануара 1851. г.[одине] у Брусници
Писар
Проко А. Пауновић⁸

при.[времениј] началник Округија
рудничког мајор
М. Жујевић⁹

(АС-МУД-П-І-1/1851)

2.

Брусница, 1. марта 1851.

Начелство Округа рудничког Појединишљству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за фебруар 1851.

Високославному Попечителству
внутрениј дела

Началничества Округија
рудничког месечно известије

Поднешена под 28. пр.[ошлог] м.[есеца] срезскиј началника петнајестодневна известија прегледавшиј Началничество Округија рудничког и на основу такови сочинило је своје месечно известије које високославном Попечителству внутрениј дела на промотреније у понизности подноси.

1. За прошасти м[есе]ц народ се је Округија овог понајвише вучењем за огрев дрва, надгледањем свое стоке, са заграђивањем ограда и другим домаћим пољским пословима занимао.

2. Крађа нити пак насилија ни у једном крају Округа [жија] овог за м.[есеца] фебруар догодила се није.

3^{ће} По известију началника Среза моравског од 14. пр.[ошлог] м.[есеца] № 192 чрезвичајна се је смрт догодила и то: неки Војин Обрадовић из Г.[орње] Горевнице дечко око 12 год.[ина] стар, 4. фебруара т.[екуће] год.[ине] играјући се са више сабрата деце клиса¹⁰, овај јашући на једном детету случајно с истог

8 Прокопије Пауновић био је пост експедитор поште у Чачку од краја 1843. до краја јануара 1845. године, када је постављен за писара Начелства Округа гургусовачког. На том месту се задржао до почетка марта 1846. године, када је постављен за писара Начелства Округа рудничког (*Исто*, 65, 83, 123).

9 Младен Жујевић је био кнежев ађутант, началник Округа крајинског (на тој дужности налазио се само четири дана у септембру 1840. године), управитељ вароши Београда, помоћник началника Округа гургусовачког и Округа ђупријског. На место началника Рудничког округа постављен је 28. новембра 1850. године (Љубодраг А. Поповић, *Шемашизам Кнежевине Србије 1839-1851*, Београд: Архив Србије, 1999, 38, 53, 65, 72, 83, 96).

10 У овој игри са дрвеним штаповима одређене дужине учествовале су две супротстављене групе играча. На крају игре чланови победничке групе јахали су поражене [Вук Стефановић Караџић, „Српски рјечник (1818)“, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига друга, приредио Павле Ивић, Београд: Просвета, 1966, 311, 312].

падне на земљу врат сломи, од чега је одма умро. Исто тако неки Обрад Шапоња из Соколића између 3. и 4. пр.[ошлог] м.[есеца] ноћу као нездрав од више година бивши у кући својој обесио се је, кога је фамилија његова сутрадан рано о греди висећа нашла. По известију пак началника Среза качерског Јованка, жена Аксентија Танасијевића из Липља, са истим мужем непрестано рђаво живећи, 10. пр.[ошлог] м.[есеца] сама обесила се је у својој кући о греду, па како прва двојца тако и последња по наредби надлежни срезскиј началника, почем се је видило да су од чрезвичајно догодивши се случајева помрла, сарањени су.

4. У овом Окружију нигди се пожар за горе изчислено време десио није.

5. Људи из Окружија други без надлежни пасоша нису долазили.

6. Како од отечествени знатни тако и инострани лица није никаково кроз Окружије ово пропутовало.

7. Што се по Струци полицајној относи, ништа се ново догодило није.

8. Напредак се у земљеделију због зимног времена не зна.

9. Напредак се скотоводства прилично показује, а земљеделије и виноделије из узрока тог што је зимње доба не напредује.

10. Цена је рани по следујућем у овом Окружију била: а) пшеници 50-55, б) пшеничном брашну 55-60, в) кукурузу 35-40, г) кукурузном брашну 40-48, д) јечму 40-45, е) крупнику 35-40 и напоследку ж) пасуљу 45 до 50 гроша чарш.[искиј] на један товар била.

11. На другу стоку наши трговаца било није, осим што су неки од ови по малој части мршаве свиње куповали и ове на пар од 5-6½ и до 7 талира исплаћивали. Овог рода трговину за аустријску државу трговци су одвајали и

12. Погода је времена промењива по томе била, што је понеки дан ладан с падањем помало снега ветар дувао, а понеки сунце грејало.

№ 855

1. марта [1]854. г.[одине] у Брусници   При.[времениј] началник Окр.[ужија]
Писар   рудничког мајор
Проко А. Пауновић   М. Жујевић

(АС-МУД-П-1-2/1851)

3.

Брусница, 31. март 1851.

Начелство Округа рудничког Појечителству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за март 1851.

Високославному Попечителству
внутрениј дела

Началничества Окружија
рудничког м[есе]чно известије

4.

Брусница, 30. април 1851.

Начелство Округа рудничког Појединствено унутрашњих дела - месечни извештај о раду за април 1851.

Високославному Попечителству
внутрењи дела

Началничества Окружија
рудничког м[есе]чно известије

Началничество Окружија рудничког на основу петнајестодневни извештаја подведомствени му срезскиј началника сочинило је своје месечно извештаје и ово у нижеследујућим тачкама високославном Попечителству внутрењи дела у покорности подноси.

1. У Окружију овом народ се је понајвише са орањем и сејањем свои пролетњи усева занимао.

2. Началник Среза моравског с известијем своим од 28. т.[екућег] м.[есеца] № 536 јавио је Началничеству да се је крађа у селу Горњој Горевници догодила неком Недељку Аврамовићу 11. т.[екућег] м.[есеца] ноћу у 3 саата однешено је један женскиј подбрадњик са 160 цван.[цика] на овом нанизани, 1 талир диреклија, 2 јермилука, 7 # цесар.[скиј] и 38 цван.[цика]. Овој крађи јошт се у траг ући и лопов пронаћи могао није, но је учињена наредба не би ли се прави лопов уватио.

3. Нигди се чрезвичайна смрт догодила није.

4^{то} Пожар се је и то тако у Срезу моравском потрефио 19. т.[екућег] м.[есеца] увече Пантелији Симовићу из Горње Горевнице изгорела је кућа са у њој бившим и разним селским ситницама, штета је истом Пантелији одприлике свега 500 гроша чарш.[искиј] проузрокована, а одкуда је и на кои начин кућа упаљена не зна се.

5^{то} Из окружија други људи без пасоша у Окружије ово долазили нису.

6. Ник[ак]ово лице како отечествено тако ни инострано знатно кроз Окружије ово за овај м[есе]ц пропутовало [није] и

7. Ништа се ново уколико се на ову тачку односи догодило није.

8^{мо} Јесењи усеви а и овопролетњи кои су обникли за сада прилично напредују.

9. Земљеделије у средњем степену напредак показује, а скотоводство и виноделије добро напредује.

10. Рана се куповала: а) пшеница 50-55, б) пшенично брашно 55-60, в) кукуруз 25-30, г) кукурузно брашно 30-35, д) јечам 40-45, е) крупник 35-40 и напоследку ж) пасуљ 60-65 гроша чарш.[искиј] на 100 ока.

11. Трговци су у Окружију овом краве, свиње и овце за своје трговине

г.[осподин] Никифор Максимовић¹¹ епископ ужичкиј и то за у Београд.

7. Чрезвичажно ништа се тако ново о коме би требало јавити догодило није.

8. Уобште сви усеви кои су посејати добро су обникли и плодносну будућност рода свог обећавају.

9. Земљеделије и виноделије као и скотоводство добро напредује.

10. Цена је раани: а) пшеници 50-55, б) пшеничном брашну 55-60, в) кукурузу 25-30, г) кукурузном брашну 30-35, д) јечму 40-45 и напоследку е) пасуљу 60-65 гроша чарш.[искиј] на један товар била.

11. Трговци су од стоке куповали краве јалове и ове од 2 до 3 # ц.[есарска] на један комад, овце с јагњадма од 70-75 гроша чар.[шискиј] и свиње које су од 48 до 50 гроша добриј плаћали, а друга се стока од стране трговаца одвајала и куповала није.

12. Погода је времена тако променљива била, што је у овом месецу од части жарко сунце било, а од части ладна киша и то у првој половини м[есе]ца ишла, којом приликом да је по узвишеним планинама и снег падао.

№ 2660

30. маја 1851. год.[ине] у Брусници

Писар

Проко А. Пауновић

При.[времениј] началник Окр.[ужија]

рудничког мајор

М. Жујевић

(АС-МУД-П-1-5/1851)

6.

Брусница, 2. јул 1851.

Начелство Округа рудничкој Појечителству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за јун 1851.

Високославному Попечителству
внутрењи дела

Началничества Округија руд-
ничког м[есе]чно известије

Добившиј Началничество Округија рудничког 15^{то}дневна известија от

11 Епископ ужички од 1830. до 1853. године, Никифор Вукосављевић - Максимовић је 1831. седиште епископије уз Ужица пренео у Чачак, где је подигао епископски двор. Обнављао је запустеле овчарско-кабларске манастире и радио на културном и просветном уздизању Чачка. У лето 1831. године налазио се у депутацији која је у Цариграду за српску цркву од патријарха издејствовала аутономију. Био је један од челних људи уставобранитељског покрета у Чачку. Од 1846. године био је члан Друштва српске словесности. Умро је и сахрањен у манастиру Сретењу 1853. године (Теодосије Вукосављевић, „Портрет епископа ужичког Никифора Максимовића“, *Зборник радова Народної музеја, Чачак: Народни музеј Чачак, 1979, 119-124, 137-149; Делфина Рајић, Милош Тимотијевић, Манастири Овчарско-кабларске клисуре, Чачак: Народни музеј, 2004, 51, 55-56, 58, 119-120, 235-236.*

подведомственим му срезскиј началника, на основу ови за дужност себи сматра настојеће известије по Струци полицајно-економическој од стране своје по постојећем правилу високославному Попечитељству внутрењи дела доле следејућег содржанија у понизности поднети.

1^{во} Народ се је Округија овог понајвише за време ово са окопавањем и огртањем кукуруза занимао.

2^{то} Крађе нити пак насилија пригодиле се нису.

3^{ће} Чрезвичайна се је смрт по известију привр.[еменог] началника Среза црногорског от 15. пр.[ошлог] м.[есеца] № 668 на овај начин догодила: Стана, жена Мијаила Радовановића из Велеречи однела је 12. ис.[тог] м.[есеца] на коњу у воденицу мајданску жито поради млива, па почем се је кући са празним коњем повратила, везала је истог коња себи за појас с леђа тако, како би лакше с преслицом носећом радити и прести могла, и тако дакле с везаним коњем себи за леђа идући прела је, но на један ма коњ је од дружице окрећуће се призрео и на страну оскочивши ову за собом дотле у здравом трчању вукао, докле ју је сасвим усмртио. Овај случај најпре је видила Анђелија, жена Јована Урошевића из Сврачковаца предреченог Среза гди је се недалеко у путу од њиове куће и догодио.

4^{то} Пожара било није.

5^{то} Кроз Округије ово никаково лице без пасоша пропутовало није.

6^{то} Од отечествениј знатниј лица пропутовала је Његова светлост милостивејшиј господар и књаз наш Александер Карађорђевић са светлом породицом и прочом свитом 16. пр.[ошлог] м.[есеца] из Тополе кроз Стргаре¹² у манастир Благовештеније ово Округије, гди је приноћивши сутрадан ипак кроз Стргаре за у Тополу пут предузела.

7^{мо} Ништа се у Округију овоме тако важно догодило није, које би овде по Струци полицајној споменути требало.

8^{мо} Усеви вообште сви добро напредују и богату жетву обећавају.

9^{то} Земљеделије, виноделије и скотоводство добро напредује.

10^{то} Цена је у овоме Округију рани на товар била, а имено: а) пшеници од 45-50, б) пшеничном брашну од 50-55, в) кукурузу од 46-48, г) кукурузном брашну од 48-50 и д) јечму од 40-45 гроша чар[шискиј].

11^{то} Трговаца ни накаковог рода стоку имало није и

12^{то} Погода је времена за предстојеће време више кишовита и ладна нежели топла и пријатна била.

№ 3303

2. јулија 1851. год.[ине] у Брусници

Писар

Проко А. Пауновић

При.[времениј] началник Окр.[ужија]

рудничког мајор

М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-6/1851)

12 Треба: Страгаре (село које је припадало Качерском срезу Рудничког округа).

7.

Брусница, 30. јул 1851.

Начелство Округа рудничкој Појечишљству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за јул 1851.

Високославному Попечителству
внутрениј дела

Началничества Окружија
рудничког месечно известије

На основу петнајстодневниј известија која је Началничество Окружија рудничког за овај м[есе]ц од подручни му срезскиј началника добило сле-дујућег содржанија и оно од стране своје известије високославному Попечи-телству внутрениј дела у понизности доставља.

1. Да је заниманије народа за означено време кошењем ливада, денењем сена и прибирањем стрвни жита било.
2. Да се никаква иступленија у насилију и крађа догодила нису.
3. Случајне смрти нису се догодиле.
4. Пожара било није.
5. Без пасоша људи из други окружија у ово долазили нису.
6. Од отечествени или страни знатни лица кроз Окружије ово ниједно про-путовало није.
7. Чрезвичајно се ништа по Струци полиције о чему би овде јавити треба-ло догодило није.
8. Јесењи усеви кои су већ сазрели прибирају се и добру жетву дају, а овопролетњи добро напредују.
9. Скотоводство, земљделије а и виноделије гди пламењача ове сиреч ви-нограде доватила није добро напредује.
10. Цена је рани била и то: а) пшеници од 48 до 50, б) пшеничном брашну од 50 до 55, в) кукурузу од 30 до 35, г) кукурузном брашну од 35 до 38, д) јечму од 40 до 45 и напоследку е) крупнику од 35 до 40 гр.[оша] чарш.[искиј] на сто ока.
11. Трговци никаковог рода стоку за ово време куповали нису, следовател-но јој се и цена не зна и
12. Погода је времена променљива сиреч: испочетка жарким сунцем, по-том великим ветром да је многима сена испретурао а и шљиве као с родом обтерећене изочењавао и осим тога излитијем кише била.

№ 4039

30. јулија 1851. год[ине]
у Брусници

У одсуствију г.[осподина] окр.[ужног] начал[ника]
начал.[ник] Среза моравск[ог]

Писар
Проко А. Пауновић

М. Јелић¹³

(АС-МУД-П-І-7/1851)

8.

Брусница, 31. августа 1851.

Начелство Округа рудничког Поједињелству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за август 1851.

Високославному Попечителству
внутрениј дела

Началничества Округија
рудничког м[есе]чно известије

На основу петнајстодневниј известија која је Началничество Округија рудничког за м[есе]ц август тек.[уће] год.[ине] од подручни му срезскиј началника добило, следујућег содржанија оно од стране своје месечно известије високославному Попечителству внутрениј дела у понизности подноси.

1. Народ се је Округија овог с брањем шљива, с бирањем стрвни жита и кошењем сена занимао.

2. Крађа се догодила и то по известију началника Среза моравског од 14. тек.[ућег] м.[есеца] № 1238 дошавшиј 6. истог м.[есеца] ноћу 5 лопова наоружани кући Јосе Булатовића из Сирче и нашав овде истог Јосу, матер и жену истог везали и из зграде и прочи вајата 16 # ц.[есарскиј] и 200 гр.[оша] у разним белим новцима и у осталим ситницама свега до 1400 гр.[оша] чар.[шискиј] вредности крађу учинили и незнано куд одтумарили. За које лопове да би се у траг бар по оделу ући могло, Началничество је у следству горњег известија наведеном срезском началнику да он за ношај одеда ови лопова испита и овамо известије уколико даље за њи дознао буде достави. Осим ове крађе учињена је поара 8. ис.[тог] м.[есеца] ноћу Андрији Крупежу из Ракове истог Среза, ком је из куће 24 талира у талирима и прочим ситницама свега до 600 гр.[оша] чар.[шискиј] у вредности незнано ким однешено, којој крађи такође лопов се до сада наћи није могао.

3. Чрезвичајне се смрти, осим за коју се по Санитетској струци у надлежном известију доставља, као и убијства догодила нису.

4. Пожара било није.

---

13 Марко Јелић је на место началника Среза моравског у Рудничком округу постављен најпре у октобру, а потом и у децембру 1842. године, када је постао и помоћник окружног началника. Прву дужност је обављао више година, па га на месту моравског капетана затичемо и 1851, у време писања ових извештаја, док се на месту помоћника окружног началника задржао нешто дуже од годину дана (Љ. А. Поповић, *нав. дело*, 83, 84).

5. Без пасоша људи из други окружија кроз ово пролазили нису.
6. Ниједно знатно отечествено нити страном лице кроз Окружије ово пропUTOвало није.
7. Ништа се по Струци полицајној чрезвичайно догодило није.
8. Усеви се јесењи сабирају, а пролетњи због падајуће кише средње напредују.
9. Скотоводство и земљеделије добро, а виноделије због падајуће ледне кише слабо напредује.
10. Цена је раане била на сто ока и то: а) пшеници од 48 до 50, б) пшеничном брашну од 50 до 55, в) кукурузу од 30 до 35, г) кукурузном брашну од 35 до 38, д) јечму од 38 до 40, е) крупнику од 35 до 38, ж) и пасуљу од 75 до 80 гр.[оша] чар[шишки].
11. Трговци никаквог рода стоку засад одвајали нису, због чега се и цена јој не зна.
12. Погода је времена не само више са падањем кише, неголи са грејањем сунца трајала, већ је по известију пр.[ивременог] началника Среза црногорског од 30. тек.[ућег] м.[есеца] № 1043 између 29. и 30. ист.[ог] м.[есеца] ноћу снег по извишеним местима као и по ливадама близу планина стојећи падао, и на земљи пријмивши се обелио, ког је доцније падша киша одма расплакала.

№ 4802
31. августа 1851. г.[одине]
у Брусници
Писар
Проко А. Пауновић

Началник Окружија
рудничког мајор
М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-8/1851)

9.

Брусница, 1. октобар 1851.

Начелство Окруја рудничкој Појечителству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за септембар 1851.

Високославному Попечителству
внутрењи дела

Началничества Окружија рудничког месечно известије

Предстојеће известије односеће се на Струку полиције и економије народне Началничество Окружија рудничког подносећи високославному Попечителству внутрењи дела у понизности му јавља.

1^{во} Да се је народ за предозначено време кошењем свои ливада и денењем сена као и брањем шљива и кукуруза занимао.

2^{то} Крађе су се догодиле и то: у Срезу моравском дошавши њи 5 наоружани непознати људи око 2 саата ноћи 13. пр.[ошлог] м.[есеца] кући Павла Живановића из Мојсиња, ког сиреч Павла вежу и од истог с бојем мучећи га новце истраживати почну, од ког 140 # ц.[есарскиј], 450 цван.[цика], 19 талира у новцу, као и други од аљина ствари покраду и собом однесу, без да је когод оштећеном у помоћ притећи могао. У Срезу црногорском између 22. и 23. пр.[ошлог] м.[есеца] ноћу обијена су врата на цркви прањанској и из сандука у овој бившег пошто је обијен, само је неизвестно имајуће но мало число новаца однешено, кои лопови наведени поара да би се похватали одма су нуждне наредбе од касателниј срезскиј старешина учињене, већ се до данас пронаћи ни похватати нису могли.

3^{ће} Чрезвичајне и случајне смрти никакве се потрефиле нису.

4^{то} Пожара било није.

5^{то} Без пасоша људи из други окружија у ово долазили нису.

6^{то} Знатно било отечествено било пак страно лице кроз Окружије ово пропутовало, као и

7^{мо} По Струци полиције ништа се чрезвичајно догодило није.

8^{мо} Јесењи усеви кои су приличан плод пренели, а овопролетњи сиреч усеви сабирају се.

9^{то} Скотоводство добро напредује, а земљделије због јесењег доба предстаје напредовати, а виноделије сабира се.

10^{то} Цена је ране и то: а) пшеници од 48 до 50, б) пшеничном брашну од 50 до 55, в) кукурузу од 30 до 35, г) кукурузном брашну од 35 до 36, д) јечму од 35 до 38 и напоследку е) крупнику од 30 до 35 гроша чар.[шискиј] на сто ока била.

11. Цена се стоци не зна, будући се ова за сада од трговаца не одваја.

12^{то} Погода је времена као у јесење доба променљива била, т.[о] је.[ст] част је облачно било и киша падала, а част је сунце грејало.

№ 5344

1. октомвра 1851. године
у Брусници
Писар
Проко А. Пауновић

Привр.[емениј] началник Окр.[ужија]
рудничког мајор
М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-9/1851)

10.

Брусница, 31. октобар 1851.

Начелство Округа рудничкој Појечиньелъству унутрашних дела - месечни извештај о раду за октобар 1851.

Високославному Попечительству
внутрењи дела

Началничества Окр.[ужија] рудничког
месечно известије

На основу получени од касателниј срезскиј началника 15^{то}дневни извештаја, Началничество Окружија рудничког настојеће известије по Струци полицајно-економическој високославному Попечительству внутрењи дела у понизности подноси.

1^{во} За предстојеће време народ се је Окружија овог понајвише са брањем кукуруза и пецивом ракије занимао.

2^{то} Насилија било није, а крађа се је догодила и то: по известијама началника Среза моравског от 14. и 28. ов.[ог] м.[есеца] № 1549 и 1635 украдено је између 11. и 12. ов.[ог] м.[есеца] Стевану Антонијевићу из Мрчајеваца у разним стварима које су вештацима прецењене 302 гр.[оша] чарш[иска]. Даље украдено је такође између 23. и 24. т.[екућег] м.[есеца] у разним стварима Јанку Обрадовићу из Бечња истог Среза у вредности 1559 гр.[оша] чарш[искиј]. Исто тако по известију пр.[ивременог] началника Среза от 28. ов.[ог] м.[есеца] № 1287 учињена је крађа између 21. и 22. истог м[есеца] Алекси Ивановићу из Грабовице и то у готовоме новцу у 600 гроша, а у стварима 126 гроша, дакле свега 726 гр.[оша] чарш[искиј]. Овој крађи није се могло до данас по чињеним наредбама у траг уићи.

3^{ће} Смрти чрезвичајне нити пак убијства нису се потрефиле.

4^{то} Пожара било није.

5^{то} Људи без пасоша кроз Окружије ово не пролазе.

6^{то} Отечествено нити пак страном знатно лице кроз Окружије ово никакво пропUTOвало није.

7^{мо} По Струци полицајној ништа се чрезвичајно догодило није.

8^{мо} Јесењи усеви прибрати су, а пролетни прибирају се.

9. Скотоводство добро напредује, а земљелије и виноделије због јесењег доба не напредује.

10. Цена је ране у Окружију овоме и то: а) пшеници од 48 до 50, б) пшеничном брашну од 50 до 58, в) кукурузу од 30 до 35, г) кукурузном брашну од 35 до 38, д) јечму од 35 до 38 и на последњем е) крупнику од 30 до 35 гр.[оша] чарш.[искиј] на сто ока била.

11. Никаква се стока у Окружију овоме продавала није и зато јој се и цена описати не може.

12. Погода је времена за предозначено време са пријатним временом трајала, осим што је снег ноћу између 23. и 24. т.[екућег] м.[есеца] у Срезу црногорском по вишим местима освануо и до полак дана трајавши окопно.

№ 5974

31. октомбра [1]851. год.[ине]
у Брусници
Писар
Проко А. Пауновић

Привр.[емениј] началник Окр.[ужија]
рудничког мајор
М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-10/1851)

11.

Брусница, 30. новембар 1851.

Начелство Округа рудничког Појечишљству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за новембар 1851.

Високославному Попечителству
внутрениј дела

Начал[ничес]тва Окр[ужија] рудничког
месечно известије

На основу известија која су подведомством Начал[ничес]тва Округија рудничког стојећи срезскиј началници за овај м[есе]ц поднели, следујуће се високославному Попечителству внутрениј дела у покорности јавља.

1. Да се народ сада понајвише пецивом ракије, прибавком за огрев дрва и надгледањем стоке своје занима.

2. Да се крађе нити пак каква насилија за означено време догодила нису.

3. Чрезвичајне се смрти или убијства нису потрефили.

4. Пожара није било.

5. Без пасоша људи из другиј округија у ово не долазе, само што се је у овоме м[есе]цу десило, да је неки Марко Милијановић из Радаљева Округија ужичког у Срезу Црногорском Округију овом без пасоша уваћен и Началничеству овом спроведен, ког је оно стражарно своим путем славном Началничеству ужичком упутило.

6. Никакво знатно отечествено или страно лице кроз Округије ово проптовало није.

7. Ништа се чрезвичајно по Струци полицајној догодило није.

8. Овојесењи усеви скоро су засијати, следователно им се за сада напредак ни описати не може.

9. Скотоводство добро напредује, а земљделије и виноделије због зимнога доба не напредује.

10. Цена је раане у Окружију овом била и то: а) пшеница од 50 до 58, б) пшенично брашно од 58 до 60, в) кукуруз од 30 до 35, г) кукурузно брашно од 35 до 40, д) јечам од 40 до 45, е) крупник од 35 до 40 гр.[оша] чарш.[искиј] на сто ока.

11. Од стоке се засад вепрови, овце и козе купују и то: цена је вепровима од 6 до 7 талира, овцама и козама од 48 до 50 гр[оша] чар[шискиј] на једном пару и

12. Погода је времена овог м[есе]ца непостојана владала, сиреч: час је снег а час је киша падала.

№ 6480

30. нојемвра 1851. г.[одине]
у Брусници
Писар

Привр.[емениј] началник Окр.[ужија]
рудничког мајор
М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-11/1851)

12.

Брусница, 31. децембар 1851.

Начелство Округа рудничкој Појечителству унутрашњих дела - месечни извештај о раду за децембар 1851.

Високославному Попечителству
внутрењи дела

Нач[алниче]ства Окр.[ужија] рудничког
месечно известије

Са коим Началничество Окружија рудничког високославно Попеч[итељ]ство внутрењи дела учтиво о нижеследујућем извештава.

1. Народ се сада понајвише са пецивом ракије, с прибавком за огрев дрва и са надгледањем своје стоке занима.

2. Крађе ни насилија у Окружију овом пригодила се нису.

3. Случајна се је смрт догодила, што је прахтик.[ант] Нач[алниче]ства овог Благоје Николић кмета мојсињског Гавријла Јовановића 8. ов.[ог] м.[есеца] ус-мртио, о чему је Нач[слниче]ство с известијем своим од 20. д[екем]б^{ва} т.[екуће] год.[ине] № 6845 предпохваљеном Попеч[итељ]ству јавило.

4. Пожара није било.

5. Људи без пасоша не пролазе.

6. Од отечествениј нити пак страниј знатни лица није никакво кроз Окружије ово прошло.

7. Ништа се чрезвичајно по Струци полиције догодило није.

8. Овојесењи су усеви на места обникли, а на места пак нису, којима се јошт прави напредак не зна.

9. Скотоводство добро напредује, а земљеделије и виноделије због зимњег доба не напредује.

10. Цена је раане у Окружију овом била и то: а) пшеници од 55 до 58, б) пшеничном брашну од 58 до 60, в) кукурузу од 30 до 35, г) кукурузном брашну од 35 до 40, д) јечму од 40 до 45 и е) крупнику од 35 до 40 гр.[оша] чар.[шискиј] на сто ока.

11. Трговци за означено време никаквог рода стоку одвајали нису, следователно јој се ни цена описати не може и

12. Погода је времена са падањем мало снега, но не са врло ладном зимом трајала.

№ 6941

31. декемвра [1]851. год.[ине]
у Брусници
Писар

Привр.[емениј] началник Окр.[ужија]
рудничког мајор
М. Жујевић

(АС-МУД-П-І-12/1851)

*

РЕЧНИК МАЊЕ ПОЗНАТИХ РЕЧИ И ИЗРАЗА

ѲолучиѲи - добити, примити

Ѳрош - стари бакарни новац (порески грош вредео је 40, а чаршијски 20 пара)

ѲружѲица - велико вретено за препредање

ѲукаѲи Ѳесарски (# Ѳесарски) - царски дукат, врста златног новца

изчислен - избројан

Ѳаком - тек сад

Ѳерми(н)лук - турски новац

касаѲелни - додирни, који се тиче

нежели - неголи

ѲоѲода - околности, услови

ѲодведомѲѲвен - подређен, подручан

Ѳолучен - добијен, примљен

Ѳризрење - старање, брига

Ѳрочи - остали, други

сиреч - то јест, заиста, управо

скоѲоводѲѲво - сточарство

случиѲи се - догодити се, десити се

Ѳалир - стари аустријски сребрни новац

ѲванѲик - аустријски сребрни новац

част - део
чив(е) - пар
число - број
чрезвичайно - необично

Резиме

Према месечним извештајима које је Окружно начелство слало Попечитељству внуртених дела у Београд, стање у Рудничком округу у току 1851. године било је редовно. Народ је био здрав и бавио се уобичајеним сеоским пословима, при чему су му временске прилике у потпуности ишле наруку. У Округу су се за годину дана догодила два самоубиства, док је пет особа живот изгубило несрећним случајем. Убистава није било. У истом периоду у Округу је извршено једанаест крађа и два разбојничка напада, али ниједан од починилаца ових кривичних дела није ухваћен нити идентификован. На поменутој територији се у току 1851. године догодио само један пожар. Без пасоша, који је представљао неопходну путну исправу за прелазак из једног округа у други ухваћено је једно лице. Епископ ужички Никифор Максимовић и кнез Александар Карађорђевић са својом породицом и свитом били су једине значајне личности које су у наведеном периоду пропутовале кроз Руднички округ.

За разлику од неких претходних година, 1851. је у Рудничком округу протекла без великих догађаја и потреса. Услед тога и месечни извештаји рудничког Окружног начелства настали у овом периоду пружају нешто мање података значајних за проучавање историје рудничког краја. С друге стране, вредност полицијских извештаја као историјског извора првог реда не може се оспорити, нарочито ако се има у виду да је грађа Историјског архива у Чачку за овај период сачувана у фрагментима. Отуда се само њиховим објављивањем у континуитету и хронолошким редом, без обзира на то колико је свака година понаособ истраживачима интересантна, може стећи потпунији увид у догађаје и процесе који су се у току 19. века одигравали на територији Рудничког округа.

OLIVERA R. MILOSVALJEVIĆ

POLICE REPORTS OF RUDNIK COUNTY AUTHORITIES FOR THE YEAR 1851

Summary

According to the monthly reports that were sent by the County authorities to the Minister of Domestic Affairs in Belgrade, the conditions in Rudnik County during 1851 were regular. The people were healthy and occupied with usual rural jobs, while the weather conditions were ideal. In the course of the year, there were two suicides in the County, while five people were killed in accidents. There were no murders. In the same period, eleven burglaries and two robberies were executed, but none of the committers was caught or identified. There was only one fire on the mentioned territory in the course of 1851. One

person was caught without a passport which was a necessary official document for traveling to another county. The bishop of Užice, Nikifor Maksimović, and Prince Aleksandar Karađorđević with their families and suite were the only outstanding figures who travelled around Rudnik County in the mentioned period.

In contrast to some previous years, 1851 passed without any big events and shakes. Owing to this, monthly reports of the Rudnik County authorities from this period present fewer data that are important for studying the history of Rudnik region. On the other hand, the value of the police reports as a historical source of the first rate can't be neglected, especially if one takes into account that the documents of the Historical Archives in Čačak for this period are saved in fragments. Therefore, only with their constant publishing in chronological order, regardless how interesting each year is for research workers, we can have a more complete access to the events and processes that took place during the 19th century on the territory of Rudnik County.

ЛЕЛА ПАВЛОВИЋ
Међуопштински историјски архив Чачак
Чачак

КАКО СЕ СРПСКИ НАРОД ПРИПРЕМАО ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ ОД ТУРАКА 1878.

АПСТРАКТ: Кнежевина Србија је борбу за коначно ослобођење водила кроз два српско –турска рата од 1876. до 1878. Фокус истраживања није на ратним операцијама, него на објашњењу утицаја књижевника и српске елите у стварању романтичарско-родољубивог осећања становништва да се осмели и крене у ослободилачки рат. Истовремено, кроз документа Војног архива Србије и чачанског Архива приказана је и обука и наоружавање народне војске, поправка путева, подизање мостова на делу територије која је требало да повеже места на путном правцу на коме је најистуренији предео на граници ка Босни, био Јавор. Посебно значајно било је организовање војно-санитетске службе, лечења у ратним околностима, односно заштите рањеника на бојишту и у војним болницама у земљи која није имала развијену мрежу медицинских установа, као и однос које су сукобљене стране имале према заробљеницима и рањеницима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јавор, родољубива поезија, Српски санитет, лекари, однос према заробљеницима.

Кнез Михаило Обреновић је, шездесетих година 19 века, посебно после бомбардовања Београда (1862), започео дипломатску акцију за стварање савеза балканских земаља у борби против заједничког непријатеља, Османског царства. Он је успео да обједини народе Балкана, који су својим деловањем и начином решавања Источног питања радили против интереса великих сила. После убиства кнеза Михаила, било је јасно да малолетни владар који га је наследио, није могао да настави његову дипломатску политику. У име Милана земљом је управљало трочлано Намесништво (1868-1872)¹ које је решавало проблеме на нивоу државе. Либерали Јована Ристића су себе видели као домаћине који

1 Први намесник Миливој Петровић Блазнавац, представник војске, био је један од организатора доласка Милана Обреновића у Србију. Други је био Јован Ристић, учесник Револуције 1848, српски дипломата на Порти, један је од најзаслужнијих за добијање градова мирним путем, а трећи остарели Јован Гавриловић, министар, један од оснивача Српског ученог друштва. (Детаљно у: Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, Књига прва (1868–1878), Београд: Издавачка књижарница Геца Кон, 1926, 1–30, 78–172).

желе привредни напредак и унутрашњи национални развој. Преузимањем власти од тројице намесника у тренутку када је навршио 18 година (1872), кнез Милан Обреновић, променио је начин деловања у спољној политици и вратио се остварењу идеје да Балкан припада балканским народима.

Ако се изузме бомбардовање Београда, српски народ је на територији Кнежевине Србије, од Другог устанка био поштеђен сукоба са Османлијама. Подизање Херцеговачког устанка 1875. помогло је кнезу Милану Обреновићу да се одлучи да крене у борбу за ослобођење и уједињење српског народа.² У стварању романтичарско-родољубивог осећања које је требало да припреми становништво да се осмели и крене у ослободилачки рат, велика улога припала је српској елити и књижевницима. Истовремено су вршене и практичне припреме кроз обуку и наоружавање народне војске, поправку путева, подизање мостова, увођење народног зајма. Посебно значајно било је организовање војно-санитетске службе, лечења у ратним околностима, односно заштите рањеника на бојишту и у војним болницама у земљи која није имала развијену мрежу медицинских установа. Занимљиво је да је један човек, по занимању лекар, др Владан Ђорђевић, успешно обављао две различите делатности, одговорно водио војно-санитетску службу у српско-турском сукобу и успешно уређивао часопис *Отаџбина*,³ у коме су песници у романтичарском узлету најављивали освету Косова, подстакнути борбом устаника у Херцеговини која је вођена у време штампања првог броја 1875. Из мноштва родољубивих у заносу национално испеваних, издвојила се колоритним приказом и снагом емоција, песма „Отаџбина“ Ђуре Јакшића.⁴ Часопис је излазио и после завршетка ослободилачких ратова, поједини песници, међу којима су Владимир Каћански, Драгутин Илић знајући да сви Срби нису слободни, и даље су еуфорично певали о победи над Турцима и јуначкој прошлости. Други су писали о моралним поукама, као Јован Јовановић Змај у песми „Светли гробови“ (1879), који су свуда око нас, а представљају извор нових снага. Све оно што су уз велику жртву наши преци започели, у аманет су оставили потомцима да наставе „Све ј’ гробље, ал и колевка“ наводи песник.⁵ У првим бројевима *Отаџбине* после завршетка српско-турских ратова, објављивани су радови Војислава Илића, чије

2 Број устаника нарастао је на 10.000, које је предводио Пека Павловић као врховни вођа Устанка. Помагани преко границе са српске и црногорске стране, успешно су водили бојеве са регуларним турским трупама. Устанак се донекле проширио и на Босну, али је остао на нивоу четничких акција и хајдучије. (С. Јовановић, *нав. дело*, 280-281).

3 Укупно је штампано 129 свесака у 32 књиге. *Отаџбина* је излазила непуних 11 година, једном месечно: 1875, 1880–1883, 1887–1892. (Зоран Д. Миладиновић, *Српска рајина књижевности*, докторска дисертација Филолошки факултет у Београду, Београд 2013, 29).

4 „И овај камен земље Србије
Што претећ сунцу дере кроз облак
Суморног чела мрачним борама
О вековечности прича далекој....“

5 З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 32.

песме наговештавају раскидање са романтизмом и зачетак модерне српске поезије. Родољубље Војислава Илића, огледало се у ставу да је Србија књижевни Пијемонт, да пут националног уједињења не може бити само рат, већ да мале државе морају више да рачунају на политичку мудрост и културни развитак. Часопис *Ошацина* наставља да објављује и квалитетна прозна дела: Лазе Лазаревића, Јанка Веселиновића, Симе Матавуља, Бранислава Нушића...

Уобичајено је да се када држава креће у рат, чују ратне трубе, поклича, траже жртве на олтар домовини, а када се заврши, остаје ратом опустошена земља, инвалиди и рањеници које државни апарат заборавља, али не и писци који све чешће напуштају моделе херојско-патриотске прозе и величање националног ослобођења. У својим делима граде антиратне елементе са критичким преиспитивањима и приказима ратних страхота, свакодневицу живота инвалида и ратне сиротиње. Заправо, патриотска, ратно-добошарска и антиратна опредељења паралелно функционишу у српској књижевности која од романтичарског надахнућа родољубивом поетиком прелази у реализам. Приповедач који је ратне страхоте и неправде осликао срцем, кроз причу *Све ће то народ поглавити* (1881) о ратном страдалнику, који се вратио као инвалид, без ноге, био је Лаза Лазаревић. Како држава није исплаћивала довољну инвалиднину, јунаци из рата, били су приморани да просе на улици. Приповетка је надрасла истинитост приповедања и оквира српске трагедије, постала је метафора свих ратова.⁶ Вредно је забележити да су поред приповетке која критикује небригу за рањене ратнике написане још неке атипичне приповетке српске књижевности које говоре о појави алкохолизма, коцкању у војсци и неспособности српских официра: *Рањник* Ђорђа Јовановића, *Каштан* Милана Ђуричића и *Моја чушурница* Михајла Ризнића.⁷

Српско-турски ратови били су централна тема српске књижевности седамдесетих година 19. века, што је довело до тога да национално - родољубива тематика доминира у часописима *Јавор* и *Застава* (излазили у Новом Саду) и *Српској зори* (Беч) током 1877-1878. Најчитанији лист *Илустрована ратна хроника*, који су покренули 1877. Стева Васин Попов и Јован Јовановић Змај штампан је у неколико хиљада примерака.⁸ У концепт *Илустроване ратне хронике* уклапало се и писање новинара Пере Тодоровића, аутора антиратног *Дневника једног добровољца*, у коме највећу пацифистичку интонацију нису имале његове приче против рата, већ реалистични приказ бојишта после крваве битке „...ту све прелази у трулеж...“.⁹ Примедбе које је забележио у *Дневнику*, о слабости хаотичног командовања руских официра, потврђене су од стране српског официрског кора после Првог српско-турског рата. У Други рат Српска војска

6 З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 34-37.

7 З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 62.

8 Лист је постао је модел за илустроване ратне хронике у балканским ратовима. (З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 42).

9 Он је за храброст у борбама код Шуматовца, награђен медаљом.

је ушла без руских официра и команде, што је навело српског новинара да закључи, да се у Србији не бори војска, него грађанин, српски народ, очеви и хранитељи породице, који желе да њихови официри говоре истим језиком.¹⁰

Прву мемоарско дневничку прозу *Српско-турски рат, ратне белешке добровољца Милушина Сјасића*, написао је Јаша Томић 1877, описао је битке на дринском ратишту и поратне слике на нишком простору, вешто преплићући објективно и субјективно са критичким односом према рату. Био је претходница Пере Тодоровића по антиратним ставовима и битно се разликује од др Владана Ђорђевића, који је у својој књизи *Српско-турски рат, усјомене и белешке из 1876, 1877. и 1878.* полемисао са објављеним Тодоровићевим *Дневником*. Занимљиве ратне белешке оставио је (1880) дивизијски цртач Димитрије Мита Петровић, који уноси бројне историографске, белетристичке, и књижевне елементе.¹¹

Ослободилачки ратови Србије као значајан европски догађај и један од путева ка решавању Источног питања, нашли су одраз и у светској литератури. Три најпознатија руска писца тог времена прате судбину руских добровољаца. Лав Николајевич Толстој у *Ани Карениној*, Фјодор Михајлович Достојевски у *Дневнику*, Глеб Успенски са лица места шаље репортаже у *Писмима из Србије*. Петар Иљич Чајковски 1876. компонује *Српско-руски марш*, док познати лезбијски књижевник и добровољац у рату Андрејс Пумпурс пише 1877. романтичку песму *На Дунаву*. Виктор Иго у надахнутом тексту *За Србију* позива 1876. на стварање континенталне федерације као једине политичке реалности, која би била у стању да заустави ратове. Међу страним дописницима са српско-турског ратишта се посебно истиче италијански новинар Никола Лазаро.¹²

О околностима у којима се развија расположење народа у Кнежевини Србији,¹³ током 1875. и почетком 1876. године писао је лекар Лаза Илић, за

10 З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 55; Слободан Јовановић, *нав. дело*.

11 Мемоарски и дневнички радови Јаше Томића, Пере Тодоровића, Владана Ђорђевића, Андре С. Книћанина, Димитрија Мите Петровића и Милоша С. Милојевића припадају опусу најраније објављених текстова о српско-турским ратовима 1876–1878. Дневнике и мемоарска казивања о српско-турском рату писали су и важни учесници ратних историјских догађања попут Јеврема Грујића, Косте Н. Христића, Јована Ристића, Алимпија Васиљевића, браће Борисављевић, Јанићија Поповића, Владимира Јовановића, проте Игњата Васића, Данила Медиа, Тодора Стефановића Вилоског, Паје Путника, Милеве Алимпић, супруге команданта Дринске војске генерала Ранка Алимпића... Већину поменутих аутора обједињује невешти стил, инсистирање на сопственој биографији и улози у рату. Не треба заборавити ни текстове: генерала Јована Мишковића, Саве Грујића, Живојина Мишића, Стевана Луковића и Михајла Марковића, команданта добровољаца Нићифора Дучића, потпуковника Стевана Биничког, Михаила Динића, пуковника Димитрија Ђурића, и Петра Борисављевића, мајора Глише Марковића и Милана Јаковљевића, професора Војне академије Михаила Магдаленића, која су донекле униформисана, јер су повезана са ратним позивом и обавезама. (З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 57–58).

12 Објавио је књигу *Србија током рата 1876* (З. Д. Миладиновић, *нав. дело*, 59–61).

13 По попису из 1874. живело је 1,353.890 становника. (*С шановништво Народне републике Србије од 1834-1953*, Завод за статистику и евиденцију НР Србије, Серија Б, свеска I, Београд 1953, 11-12)

кога су савременици тврдили да је један од најчеститијих људи.¹⁴ На страницама свога *Дневника*, приказао је праву слику крајности које су се упоредо дешавале. Народно одушевљење владало је не само у српским земљама, него и међу свим Словенима, постојало је јединствено гледиште да је потребно само да Србија крене и да ће сви поћи њеним путем. „Када је кренуо у бој, српски народни војник није добио ни оружје ни опрему ни одело ни обућу. По свим српским земљама разлегао се глас сад ил никад рат с Турском, брату брат а Турчину рат!.. Све Словенство, не изузимајући ни Хрвате, позиваше Србију да изврши свој позив.... да само Србија устане, па ће букнути устанак у целој Турској а остали Словени ће нам у гомилама у помоћ притећи...“¹⁵ Сматрао је да обичан народ није био за рат, али је јак ратни поклич у јавним гласилима, нарочито у часопису либерала, *Истиок*, окренуо јавно мњење.¹⁶ На основу бележака Димитрија Мите Петровића о понашању бораца Чачанске бригаде приликом кретања на бојиште, јуна 1876. са Авлацинице песмом „Радо иде Србин у војнике,“ схватамо да је ипак у том тренутку читав народ освојило романтичарско расположење и уверење да је последњи тренутак за коначно ослобођење. Поред наведене песме, још једна вероватно познатија, обележила је српско-турске ратове, чији су се стихови касније мењали, прво су је певали добровољци који су долазили да се боре у Србији за њено ослобођење:

„Са Овчара и Каблара
Чобаница проговара:
„Српски кнеже прими наске
у редове србијанске“

Родољубива поезија, било да је певана уз гусле, било да је забележена, утицала је на развој националне и духовне свести што је подстакло српски народ у борбу за ослобођење. Захваљујући сачуваним документима Војног и чачанског Архива, могу се прикупити подаци о неопходним припремама за предстојећи сукоб. Овом приликом пажња је усмерена на најближе ратиште као и на организацију војно санитетске службе, односно организацију целокупне помоћи болесним и рањеним у ратним сукобима.

---

14 У Првом српско турском рату био је бригадни лекар Пожаревачке бригаде II класе, помоћник др Стевана Мачаја. После завршеног Другог српско-турског рата добија стипендију српске владе, што му је омогућило да доврши студије медицине у Бечу. Недуго после завршених студија, др Владан Ђорђевић нуди (24. октобра 1880) др Илићу премештај у Чачак и место окружног физика, где Илић остаје до 11. јула 1881. („Др Лаза Илић (1852-1918) – Библиографија“ приредио Зоран Ваџић, *Пројекат Растко – Библиошка српске културе на Инштернецу*, Историја медицине, приступљено марта месеца 2020. www.rastko.org.rs

15 Лаза Илић, „Белешке једног медицинара 1876 и 1877“, у: *Побраћимство*, Свеска I, Београд, 1881.

16 Л. Илић, *нав. дело*, 493.

СРПСКИ САНИТЕТ 1835–1878.

Историја српског војног санитета није почела у време Првог српског устанка, јер није било организоване помоћи, постојало је само збрињавање рањеника извлачењем са бојишта односно међусобно узајамно помагање. Трошкови и дужност неге били су на терету рањеникове породице која га је лечила код куће. Мада дешавало се и да су рањеници пребацивани у неки оближњи манастир где су добијали помоћ. Најчувенија видарица тог доба била је Ђира Мана (Гркиња) и њен син још познатији видар, иначе београдски кафеџија Ећим Тома Костић - Константиновић, кога је Совјет 1806. узео за војног лекара. Он се добро показао када је годину дана касније излечио Милоша Обреновића, од задобијене ране.¹⁷ Доласком руског посланика Константина Родофиникина стигли су у Србију руски војници и руски лекари под командом генерала Ивана Ивановича Исајева. Постоји извештај у коме је наведено да се „рањени Руси и Срби лече у руској болници, али немају довољно лекова“ и зато моле генерала Исајева да што пре пошаље трупног лекара. Убрзо је стигао др Кузмински, те „рањени и болесни Срби ползују код нас лекарску помоћ и потребне лекове.“ Стање се видно поправило када је 1809. за штаб доктора руских трупа у Београду постављен доктор Иван Марачевски, виши војни доктор и хирург који је Србима донео материјалну и новчану помоћ, хируршки инструментаријум и опрему. С доктором Марачевским дошао је и Фелчер Ахањин.¹⁸

У Кнежевини Србији, становништво се за лекарску помоћ обраћало берберима, видарима и хећимима све до 1819. године када је на позив кнеза Милоша Обреновића дошао први школовани лекар, Грк Константин Александрид. Није се дуго задржао, заменио га је Италијан, др Виторио Ромита, који је извршио прво пелцовање 1826. односно “калемљене“ против богиња у Србији.¹⁹ Др Бартоломео Куниберт, је поред дужности личног кнежевог лекара, записивао своја запажања, која су објављена у две књиге „Српски устанак и прва владавина кнеза Милоша 1804–1850“. На позив кнеза Милоша Обреновића у Србију је, 1833. године, дошао др Карло Пацек (Словак из Угарске), а две године касније и др Емерик Линденмајер,²⁰ као породични лекар Обреновића. За начелника

17 Славица Ристић, Сениша Ристић, Слађана Јовић, „Развој здравствене културе у Србији у првој половини 19. века“ *Војносаниџејски преглед*, 2011, 68 (8), 716–719.

18 Обојца су повремено боравили у Шапцу, током 1811-1812.

19 Први је вакцинисан кнежев син Михаило Обреновић, као пример осталима, јер српско становништво није прихватило обавезу вакцинације. *Правилма за калемљење богиња* (издатим 1839) у Србији је уведен савремен начин ваксинисања крављим богињама. (Р. Поповић, А. Вулетић, П. Илић, *Престолни Крагујевац*, Крагујевац: Друштво историчара Шумадије, 2019, 153).

20 Др Линденмајер, /1806-1883/ је у Србију дошао средином 1835. заменивши у Шапцу свог школског друга др Карла Пацека, на месту лекара Подринско-савске команде. Као главни штаб-доктор (17. јул 1839) постао је први начелник Санитета српске војске. Уредивши војне болнице по Крагујевцу, Београду и Ђуприји као и апотекарску службу у земљи, одредио је и Таблице исхране које су се деценијама користиле у српској војсци, чиме је поставио чврсте темеље српског санитета. Он је званично

Одјеленија карантинској са санитарном за читаву земљу, први начелник је био др Карло Пацек. На челу војске је био Главни штаб и за првог доктора Главног штаба именован је био др Емерих Линденмајер. Крајем 1839. на место шефа цивилног санитета уместо Карла Пацека, постављен је био др Јован Стејић, а после њега био је постављен др Емерих Линденмајер. Једна од његових драстичних мера била је забрана видарима да обављају лечење народа.²¹

Десет година је прошло од доласка првог школованог лекара у Кнежевину Србију, до тренутка када је један Србин, дипломирао медицину у Бечу 1829. године, дисертацијом „De dysenteria.“ Био је то др Јован Стејић рођен у старом Араду, у Банату. Одмах по завршетку студија дошао је код Јеврема Обреновића у Шабац, а потом код кнеза Милоша Обреновића, где остаје до 1832. када је због сукоба са владаром отишао у Земун. Вратио се у Србију после Милошеве абдикације и постао шеф санитета у Попечитељству унутрених дела, на место др Карла Пацека. На том положају су се неколико пута узајамно измењивали.²² Исте, 1829. године забележио је Ото Дубислав Пирх прве податке о онима који су лечили становништво у Чачку. Како наводи овај путописац, један турски лекар лечио је муслиманско становништво, док је Србима помагао у лечењу, видар, Јосиф Николић.

Појединачни доласци лекара из иностранства, на позив кнеза, нису могли да реше здравствени систем у Србији. Било је неопходно основати службу, чија је организација започела Сретењским уставом (1835), у коме је међу шест министара Државног савета био и шеф војних послова, који између осталог „... има да се брине за све што се тиче здравља војске, а тако исто и за болнице“. Условно речено, то је био почетак организовања војног санитета, који је основан 1836. када је регрутовано првих 2.000 војника регуларне стајаће војске, која је била подељена на четири обласне команде.²³ У Чачак,

---

именован за начелника Санитетског одељења у Попечитељству унутарњих дела 23. јуна 1845. и на том месту остао до 1. априла 1859. управљајући целокупном и војном и цивилном санитетском службом Србије. По повратку кнеза Милоша у земљу, на његово место је био постављен др Степа Милосављевић, први држављанин Србије који је дипломирао медицину 1855. у Паризу. У кризној ситуацији 1862. кнез Михаило Обреновић је позвао у помоћ др Ериха Линденмајера, доделивши му истовремено Таковски крст, чиме је исправио неправду коју му је нанео његов отац, кнез Милош. По пензионисању др Линденмајера, место првог лекара и шефа у војном санитету преузима др Карло Белони који ће на том месту остати све до 1877. (Александар С. Недок, „Сећање поводом Дана Санитетске службе Војске Србије: штаб доктор др Емерих Линденмајер (1806–1883)“ *Војносанитетски преглед, Београд* 2013, 70(8), 794–79)

21 А. С. Недок, *истио*.

22 Једно време био је и главни секретар Државног савета. Умро је у Београду 1853. (Владимир Станојевић, „Др Јован Стејић (1803–1853), Српски архив за целокупно лекарство, св.7–8, 1957, 905–908; Јован Максимовић, Марко Максимовић, „Учешће лекара пречана у раном српском цивилном и војном санитету“ *Пројекат Растко – Библиотека српске културе на Иншпернешу*, Историја медицине, приступљено марта месеца 2020. www.rastko.org.rs).

23 По сведочењу др Карла Белонија и др Владана Борђевића, прву регрутацију српских младића, спровео је Јеврем Обреновић 1829. убрзо потом кнез Милош је спровео општу регрутацију. Наредне, 1830. увећан је број припадника пешадије (четири стотине) основано је и коњичко одељење. Први

седиште Моравско-подринске команде (окрузи: чачански, руднички, ужички и крушевачки) марта 1836. дошао је први учени лекар, др Карло Белони заједно са одељењем гвардије – регуларне кнежеве гарде. Био је у обавези да лечи и цивилно становништво, које је имало лоше навике и живело у нехигијенским условима. Болница за војнике, као и у другим местима, била је смештена у механи, трошној и неусловној грађевини.²⁴ У време његовог краткотрајног боравка, Чачане је задесила епидемија колере (акутна инфекција танких црева), која се појавила 20. јула 1836.²⁵ Др Карло Белони је даноноћним радом, без иједног болничара, успео да локализује епидемију већ почетком августа. Послана је депеша из Чачка да је преминуло пет душа а да су остали излечени.²⁶

Поред Карла Белонија још двојица лекара су била задужена за здравље гарде кнеза Милоша: Ерих Линденмајер и Херман Мајнерт, што значи да је за остало становништво у земљи која је имала нешто више од 600.000 становника, дужност лекара обављало само њих петорица.²⁷ Устав из 1838. (параграф 19) утврдио је задатак попечитеља унутрашњих дела да брине о свим потребама војске и да управља санитарским пословима државе. Наредне године донет је први војни закон о *Устпројенију гарнизонске војске*²⁸ на основу кога је неколико дана касније, јула месеца кнез Милош донео одлуку о саставу *Главної војеної штаба* у коме се налазио и штаб – доктор. За првог начелника санитета поставио је др Карла Пацека,²⁹ који је августа 1839. објавио *Наставленија за*

српски питомци послани су Русију 1833. на војне науке. (Бранислав Димитријевић, *Казивања лекара о Великом рају*, приредила Снежана Вељковић: Издавачка кућа Лајуна, Београд 2018, 15-16)

24 У исто време отварају се прве војне болнице: у Београду и у другим гарнизонским станицама, Крагујевцу, Пожаревцу. Отворена је и Правитељствена апотека у Београду, и још једна у Крагујевцу под именом Дворска и војна апотека. Кнез Милош је 1836. ставио апотеку под управу дипломираног апотекара Павла Илича из Великог Бечкереча у Банату, који је увео аустријски ценоник за лекове.

25 Кроз Србију је прохујало пет епидемија колере у 19. веку: 1831, 1836, 1848, 1849. и 1855.

26 Велика заслуга у сузбијању епидемије пегавог тифуса у Крагујевачком гарнизону припада др Карлу Белонију. Он је дошао у помоћ у тренутку када су међу зараженим били др Карло Пацек и емпиричар Димитрије Капарис. Др Карло Белони се вратио у Чачак где је службовао до 6. марта 1837. када је одељење „гвардије“ (160 војника) напустило Чачак и кренуло за Карановац, где је др Белони основао војну болницу. После службовања у Окружју јагодинском, вратио се у Чачак на лични захтев на место физикуса Окружја чачанског 27. маја 1841. али се није дуго задржао, само неколико месеци. Тако су Чачани имали част да за првог школованог лекара добију доктора, који је успео да задобије њихово поверење. (Нинослав Станојловић, „Др Карло Белони (1812–1881) и његов рад у Чачку“, *Зборник радова Народної музеја Чачак*, св. XXXI, Чачак: Народни музеј Чачак, 2001, 41-53).

27 Александар С. Недок, „175 година српског војног санитета (30.7.1839 - 30.7. 2014)“ у: *Војносани-тетски преглед* 2014, 71(8):711–713.

28 Према коме је цела војска требало да се састоји од 17 чета пешадије, од којих је требало образовати четири батаљона од по четири чете, а 17 - та чета би била стална кнежева гарда, гвардија, и то из оног округа у коме је било седиште кнеза и владе. Овој чети прикључена је и војна банда (музика). Војска задуго није могла бити смештена по касарнама јер их није ни било већ су за то коришћене гостионице. (Б. Димитријевић, *нав.гело*, 18).

29 Поставио га је кнез Милош Обреновић на основу представке и Државног савета, дипломом од 14. марта 1839. и указом од 15. истог месеца по јулијанском календару. (Б. Димитријевић, *нав.гело*, 17–18).

околу лекаре и физикусе, што се сматра првим законом о санитетској служби. На место начелника Војног санитета, 18. јула 1839. постављен је Емерих Линденмајер. Он је нагласио у својим забелешкама, да је било потребно да прође више од деценије (1852) како би свих 17 места државних физикуса било попуњено по окрузима.³⁰ Чачани су првог окружног физикуса добили августа 1839. Био је то др Јован Цомпо, који је следеће године отишао у Крушевац. До фебруара 1843. само је неколико месеци током 1841–42. дужност обављао др Белони, док су варошани остало време били без окружног физикуса.³¹

Значајна фаза развоја санитетске службе била је доношење законске форме за организацију војних болница, *Устројеније шийишаља Централне Војске*, на снази од марта 1844. Наредне године донет је нови закон о *Устројенију гарнизонној војној*. Одлучено је да целокупни војни кадар треба да се састоји од гарнизонских трупа, и то два батаљона пешадије (2010 људи) једне батерије артиљерије (батерија од 250 људи) и једног ескадрона коњице (2018 војника) што је са штабом и војном музиком чинило укупно 2.529 људи. На предлог др Линденмајера, војни лекари су добили официрске чинове. Усвојено је и ново *Правило за рејушовање*. За негу и лечење болесника одлучено је да се у месту боравка гарнизонских трупа оснују болнице и да се обезбеде потребним персоналом и помоћним средствима. Болница централне војске грађена је у Београду од 1846. до 1849,³² њен први управник др Карло Белони је у својим *Мемоарима* забележио да је имала седам соба, укупно 120 кревета, и да је коришћен ходник за смештај још 40 кревета. Вентилација је више штетила него помагла, јер је ваздух кружио из собе у собу, што је преносило заразу. Воде није било, морала се доносити, силазити дрвеним басамцима, газити блато, јер око болнице није постављена калдрма.

Први податак о постојању болнице у Чачку, налази се у извештају др Стевана Тренчинија, физикуса Округа чачанског за 1860. Он наводи да је у приватној болници окружног лекара, лечено 36 пацијената. Др Тренчинија је 1865.

---

30 Линденмајер је 1838. направио списак свих лекара по окрузима и граду Београду. У Рудничком округу је, на пример, био хирург Зибер, у Чачанском хирург Јован Петровић (покрштен Jozef Šauengel) у Београду је поред два лекара – др Гадеши и др Анђелковић – био и штапски лекар др Карло Белони, а у руднику Мајданпек – хирург Стеван Тренчини. (Б. Димитријевић, *нав. дело*, 21–23). По Александру Недоку, Јован Петровић је био емпиричар. Тачније, Недок наводи да је до 1864. када је др Стефан Недок примљен у војну службу, било само четворица војних лекара: др Херман Краус, др Карл Кико, др Сава Димитријевић и др Максим Николић-Мишковичев, један апотекар Венцеслав Шварц, пет приучених лекарских помоћника: Каралић, Радовановић, Илић, Ломигорић, Ђорђевић један апотекар Венцеслав Шварц, два емпирика (Димитрије Капарис и Јован Петровић). До краја 1864. примљена су још три лекара, поред Стефана Недека још један Словенац, др Јован Ковач, и један Пољак, бивши руски војни лекар др Александар Вермински (Александар С. Недок, „Санитетски мајор др Стефан Недок (1828–1878) први шеф Унутрашњег одељења Београдске војне болнице, начелник санитета дивизије и корпуса у ратовима са Турском 1876–78“, Војносанитетски преглед 2014; 71(8); 792–796).

31 Др Јован Цомпо је службовао од 1837. до 1839. као лекар војне болнице у Пожаревцу. (Н. Станојловић, *нав. дело*, 41–53)

32 У близини данашњег Цветног трга, на месту где је данас Трећа београдска гимназија, по плановима Чеха Јана Неволе, архитекте који је касније пројектовао и Капетан-Мишино здање.

заменио др Јосиф Светић (1865–1868) који је највише урадио да се стекну услови за отварање државне болнице у Ча-чку, која је требало да буде под ингенеријом Министарства унутрашњих дела.

По мишљењу војних стручњака, једно од највећих достигнућа владавине кнеза Михаила је доношење *Закона о устројству народне војске* 17. августа 1861. која је била састављена од мушких држављана Србије, старости од 20 до 50 година, изузимајући свештенике и неспособне.³³ Ради усавршавања и модернизације санитетске службе, доведен је, с јесени 1861. године, француски инжењеријски капетан, мајор Иполит Монден који је због реорганизације војске постао први војни министар у влади Илије Гарашанина, априла 1862. Исте године збиће се и прво ратно искушење за војни санитет, када је после инцидента на Чукур – чесми, београдски паша наредио да се Београд туче топовима. На позив кнеза Михаила др Емерих Линденмајер, иако га је остарели кнез Милош неправедно померио 1859. са места начелника санитета, хитно је уз помоћ градског физикуса др Јована Машина³⁴ организовао санитетску службу у граду из кога су многи у страху утекли.³⁵ Болнице су биле под надзором главног војног лекара др Карла Белонија, војна аптека под управом фармацеута Јозефа Катраина. Сматра се да је санитет током шестомесечног ратног стања 1862. када су се на различитим местима дешавали крвави окршаји, увек био на висини задатка.³⁶

ЧАЧАНИ СЕ ПРИПРЕМАЈУ ЗА РАТ

Српска влада је утврдила граничне прелазе са Османлијама ка Босни, чије

33 Први члан прописује да је врховно заповедништво над војском дато кнезу владоцу. Закон уводи новине: 1. рок служења се скраћује са четири на три године 2. укида се перманентно пуштање војника на тромесечно одсуство (оно које је израдио др Линденмајер) 3. штаб – доктору у Главној управи даје се официрски чин капетана или мајора и повећава плата на 800 талира годишње 4. отварају се нова лекарска места за четири батаљонска лекара, исто толико батаљонских лекарских помоћника. (Слободан Јовановић, *Друџа влада Милоша и Михаила*, Геца Кон, 1933, 278-280)

34 Др Јован Машин (1820–1884) рођен је у Чешкој, а медицинске студије, са дипломом доктора медицине и магистра хирургије и породилства, завршио је у Бечу. У Србију је дошао 1852. године, примио је српско држављанство и био постављен за окружног физикуса у Ваљеву, где се истакао у сузбијању епидемије колере, тако да је 1853. био премештен за градског физикуса у Београд. Године 1862. био је изабран за члана *Друштва српске словесности*, а 1864. за члана *Српској ученој друштва*. Као угледан лекар и грађанин био је пратилац кнеза Михаила приликом његове посете у Цариграду, кад је кнез ишао да изрази султану захвалност за исељење турских гарнизона из градова у Србији, а учествовао је и у Другом српско-турском рату 1877–78. године. Отац је инжењера Светозара Машина, првог мужа Драге Машин, касније краљице. Његов други син, ђенералштабни мајор Александар Машин, био је активни учесник у Мајском преврату 1903. Др Јован Машин, цењен и поштован у народу, остао је да живи у Београду и по одласку у пензију. У Београду је умро и сахрањен. Био је један од оснивача *Српској лекарској друштва* и његов први потпредседник. (Ј. Максимовић, Марко Максимовић, *нав. дело*, 99-125)

35 Александар С. Недок, „Сећање поводом Дана Санитетске службе Војске Србије ... 794-79

36 Б. Димитријевић, *нав. дело*, 23–25.

је најистуреније утврђење било на Јавору.³⁷ Требало је да се изврше фортификацијски радови који би повезали ове граничне области са унутрашњошћу Србије. Војници су саградили стални дрвени мост преко Западне Мораве код Чачка, чије је извођење водио командант инжењеријског батаљона Западно-моравске дивизије, Адам Приљева.³⁸ Ђуприја на Морави била је 10 метара више од касније изграђеног колског гвозденог моста.³⁹ Исте, 1876. априла месеца, оправку пута Чачак – Ивањица, на делу среза трнавског према драгачевском, извршили су кметови са својим људима, насипајући га шљунком. Обавеза доласка је ишла дотле да су их само напрасна смрт или тешка болест могла оправдати.⁴⁰ Због очекиваних ратних сукоба расписан је народни зајам 11. маја 1876. у висини од 12 милиона, који је подељен на обвезнице од 50 динара. Неколико дана касније распис је стигао у чачански крај.

Тродневна вежбања народне војске организована су од августа 1875. Командант Чачанске бригаде, капетан Светозар С. Хаџић,⁴¹ наложио је да се војни обвезници окупљају недељом, понедељком и празником, субота је изостављена као пазарни дан. Сви родови војске, занатлије, пекари, болничари, регрутовани из целог округа имали су обавезу да у наведене дане долазе на обуку.⁴² У мају 1876. упућен је хитан позив народним војницима I класе да донесу пушке, муницију у канцеларију бригаде, имали су и обавезу да наоштре

---

37 Телеграм из Чачка шаље (24. новембра 1876) заступник Ибарске војске потпуковник Јован Мишковић, у Шабац, команданту Дринског корпуса, да су Турци само на Јавору (Ужички округ) на нашем земљишту, на целом осталом простору су наше страже на српској старој државној граници (Војни архив Србије, *Пописник 1*, 3/26)

38 Рођен је 18. фебруара 1832. у Лици; по завршетку војних школа служио је у аустријској војсци као инжењеријски официр. Ступио је у српску војску септембра 1862. као инжењеријски капетан II класе. У време интезивног спремања Србије за рат учествовао је у фортификацијским радовима. Унапређен је у чин мајора 1. марта 1876. а потпуковник је постао исте године у октобру. У пролеће пред други рат са Турцима, био је командант инжењеријског батаљона Западно-моравске дивизије и референт за инжењерију у истој дивизији. По завршетку рата потпуковник Приљева је био на положају начелника инжењерије резервног корпуса са штабом у Крагујевцу. У рату 1877–78. заузимао је положај начелника инжењерије Моравског кора. (Слободан В. Ђукић, *Сирани ушлицаји на развој српске војне доктрине 1876–1918*, докторска дисертација. Универзитет у Београду Филозофски факултет, Београд 2013, 65)

39 У *Забелешкама* се наводи 1875. као година градње (Милутин Јаковљевић, „Јован Кривача и Илија Кривачић – Забелешке знатнијих догађаја (1853–1909)“, *Изворник*, 1: Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 1984, 7–36) Док Милорад Протић записује да је подизање било 1876. (Милутин Јаковљевић, „Милорад Протић – Белешке о старом Чачку“, *Изворник*, 3, Чачак, 1986, 29–41)

40 Погледати Документ 2. (Детаљни подаци о документима који су у тексту коришћени и приређени нису наведени ради прегледности напомена. Ти подаци се налазе на почетку сваког документа).

41 Светозар Хаџић (1836–1897), рођени Чачанин, пешадијски пуковник. Био је ађутант команданта одбране Београда, током бомбардовања 1862. У Првом српско-турском рату командовао је прво Ђупријском а потом Чачанском бригадом I класе, у једном моменту руководио је свим трупима на левој обали Мораве. Први је српски официр који је рањен, истакао се у борбама на Мрамору јула 1876, затим на Шињеговачком и Крветским положајима. У Другом српско-турском рату 1877/78. био је командант Крагујевачке дивизије I класе и 2. Шумадијске дивизије. Учествовао у ослобађању Ниша, а почетком јануара 1878, постављен је за првог команданта слободног Ниша.

42 Документ 1.

сабље.⁴³ О спреми народних војника за рат, најбоље говори податак да су се за сиромашније војнике, који нису имали своје, правили опанци у Котражи, варошици у Драгачеву.⁴⁴

Веома важна ставка у исхрани војника била је брига о хлебу. Зато је уведена обавеза свих механа које су биле у правцу кретања трупа у овом делу ратишта, да набаве резервни пекарски алат, уколико затреба четама на терену.⁴⁵ Возари су били у обавези да набаве сламу о свом трошку, док су коморције морале да прихвате да ће обављати и послове болничара.⁴⁶ Почетком јуна 1876. почело је пребацавање муниције из чачанског магацина, преко Заблаћа до Ивањице.⁴⁷ Касније је, због препада који су вршени на транспорт, уведена заштита превоза муниције и пушака.⁴⁸ У Чачку је било више зграда, односно простора који су служили као магацини. Они који нису имали други ратни распоред по препоруци су постављани за магационере.⁴⁹ У магазину масе почившег Јована Буђеца⁵⁰ примана је храна са разних страна. Био је узет и обор из масе покојног Добре Радовића у коме је могло стати стоке за месечну потребу војске. Од 1878, по упутству општинског Суда, заузет је један обор, из масе почившег Спасоја Тајсића⁵¹ ради смештаја примљене и долазеће стоке. Међу зградама које су коришћене за магацински простор у Чачку, била је и новоизграђена школска зграда, у којој се налазила канцеларија, смештала храна и остали материјал.⁵² Кад је потреба за магацинским простором смањена, задржане су само две собе у овој згради, а све друге уступљене су учитељима овдашњих основних школа, за 87 ученика и 63 ученице, које су пре рата похађали четири основне школе.

43 Документ 5 и 7.

44 Документ 25.

45 Доакумент3.

46 Документ. 6.

47 Документ 4.

48 Документ 8.

49 Документ 15.

50 Јован Буђеца је у попису 1863. био власник кафане са дућаном, и три куће од слабог материјала и нешто земље у околини. Касније је сазидао и двоспратну кућу, која се налазила на истој страни где и зграда Реалчице. (Лела Павловић, „Суђење због једног стола у Рудничком начелству 1890–92“, *Изворник*, 32, Чачак, 2016, 53–91)

51 Рођен је 1822. у селу Пухову (Драгачево), преминуо је у Чачку, 19. октобра 1875. Био је трговац, председник Примирителног суда, народни посланик. Син је кнеза и члана Државног савета Филипа Тајсића. Био је угледни трговац стоком и извозник шљива из Србије. У два маха биран је за председника Примирителног (општинског) суда (1859. и 1864) у Чачку. Године 1874. изабран је за народног посланика. Био је један од најбогатијих Чачана свога доба. Његово имање, које се простирало од данашње Уметничке галерије „Надежда Петровић“ до Института за воћарство, стари Чачани називали су Тајсића чаир. (Радивоје Бојовић, *О роду Тајсића из Пухова у: Ранко Тајсић у њолицичком живицу Србије*, Чачак 1994).

52 Документ 28.

У Чачку је пред рат живело 2.290 становника. Од имућнијих је за потребе војске вршена реквизиција робе уз признаницу. Најчешће је узимано од трговаца, који су у вароши били власници 197 дућана.⁵³ Непосредно пред рат завршена је зграда Реалчице, и почело је зидање велелепног здања Начелства поред зграда Општине и Суда у којима су радила 33 чиновника. Чачани су се молили у две богомоље: у зиданој цркви Вазнесењској, и у другој, посвећеној Светом Георгију, дрвеној грађевини која се недуго после рата урушила. У свакој је службовао по један свештеник.⁵⁴

ОРГАНИЗАЦИЈА ВОЈНОГ САНИТЕТА У СРПСКО-ТУРСКИМ РАТОВИМА

Лекара и медицинског особља није било довољно у Кнежевини Србији ни у мирнодопско доба за редовну, стајаћу војску, нарочито не за народну која је бројала 135.000 људи. У рат за ослобођење од Османлија после вековног ropства, ушло се са велики националним и родољубивим заносом. Од тренутка избора за личног лекара 19-огодишњег владара Милана, Владан Ђорђевић је започео са модернизацијом санитета, набавком опреме, довођењем кадрова из околних земаља и школовањем домаћег. Уочи рата, пописан је сав расположив санитарски материјал, кога није било довољно ни за неколико дана. Као најбољи начин припреме у земљи која нема довољно ни лекара ни болница, др Карло Белони, у свом реферату из 1875. тражи 1. да се све механе, школе, манастирски конаци окрече, очисте како би евентуално могли да приме рањенике и болесне, 2. да се у свакој окружној вароши припреми све што треба за болницу од барем 100 постеља, 3. да сви апотекари што пре набаве веће резерве лекова и 4. да се у земљи напишу сва кола и каруце на федерима за превоз рањеника. Иако је војни министар све одобрио мало тога је урађено.⁵⁵ На инсистирање др Карла Белонија, децембра 1875, министар војни образује комисију у саставу: ђенералштабни пуковник Евгеније Калинић⁵⁶ и доктори Филип Тајсић⁵⁷ и Владан Ђорђевић. Комисија је требало да објави две уредбе:

---

53 Документ 10.

54 МИАЧ, Начелство округа чачанског (1839–1915), К-16, 4/109.

55 На предлог др Владана Ђорђевића и др Сава Перовића пописано је: 74 кутије за ампутације, 25 кутија за ампутације и ресекције, 4 велика сандука за операције у болницама, 250 амерканских клешта, 500 штрцањница за ране и 500 клистира, једна једина кола за тешке рањенике, 50 пољских оперативних астала, 5.000 дрвених удлага, 1 000 штака за болеснике, 20 бисага најнужнијег завојног прибора, 28 кожных торби за завоје, 24 легенчића од цинка, 600 ока грубога тифтика, 90 пари пољских апотека, 1.212 самара за товарење сандука на коње и шест шатора за завојиште. (Б. Димитријевић, „Истине Лазе Илића“, *Књижевни лист*, бр.17, 2003, www.rastko.net/medicina/; Б. Димитријевић, *Казивања лекара о Великом рату*, 26)

56 Преминуо од последица рањавања 21. јула 1876. на Калипољу, сахрањен је у Чачку. У наредном, 35. броју *Изворника* биће објављен списак изгинулих официра.

57 Тајсић, Филип (Чачак, 18. децембар 1836 – Београд, 1919), санитарски пуковник, син је кнеза и члана Државног савета. Студије медицине и хирургије завршио је у Бечу, а на једногодишњој

Уређење и распоред војној санишети и Учешће за службу војној санишети на-родне и сјајне војске. У циљу припрема за ратна дешавања, током јануара и фебруара 1876. године, Владан Ђорђевић⁵⁸ је основао Српско друштво Црвеној крсти, као део међународне организације, која је повезала све европске земље у могућим ратним временима.⁵⁹ Новоосновани Главни одбор Друштва Црвеног крста је на почетку рата организовао курс за 103 полазника, болничара и нудиља у Општој државној болници. Београдско женско друштво је, уз помоћ краљице Наталије Обреновић, организовало рад Прве женске бонице у Европи од јула 1876. до априла 1877. чија је управница била др Марија Фјодоровна Зиболд, Немица пореком из Риге. Она је прва жена у Кнежевини Србији произведена у санитетског официра. Међу лекарима била је и Раиса Самуиловна Свјатловска, прва жена која је докторила медицину на универзитету у Берну, као и прва жена лекар у Србији, др Драга Љочић.⁶⁰

Број медицинског особља пред рат у Србији је био веома скроман, укупно: 60 доктора медицине и 10 лекарских помоћника, 25 апотекара и 5 апотекарских помоћника. Недостатак је надокнађен пријемом страних лекара, ангажовањем за новац, или доласцима добровољаца које је као помоћ слало друштва Црвеног крста из целе Европе, нарочито из Русије. Број санитетског

специјализацији из дерматовенерологије боравио у Паризу. Од 1865. окружни физикус (лекар) у Крагујевцу. Следеће године ступио у војску; био је трупни лекар у Београду и шеф војне болнице у Крагујевцу. У Пруској је био на усавршавању. Године 1871. у Учитељској школи у Крагујевцу предавао зоологију са анатомијом и физиологијом човека, а 1872. јестественицу и хигијену. Године 1874. постављен је за шефа војне болнице у Београду и заступника референта трупних лекара; од 1875. у Министарству војном. Године 1877. постављен за начелника санитета српске Врховне команде у Јаворском рату. Унапређен у чин санитетског пуковника (1883). Био је члан комитета за организацију и наставу српске војске. Као пензионер бавио се од 1886. приватном лекарском праксом. Сарађивао је у часопису *Рајник*; објавио је више књига: *Основи рајне хирургије* (1876), *Видање рањеника* (1877) и *Физичка дијагностика трудних и шрбушних органа и њихових болести и недостајака* (1878). (Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка. Хронологија догађаја од праисторије до 2000. године*, Чачак; Међуопштински историјски архив Чачак, 2009, 121)

58 Почетком Првог српско-турског рата 1876. др Владан Ђорђевић, је имао чин мајора, био је начелник санитета Јужноморавске дивизије, али већ после девет недеља истискује дотадашњег начелника санитета Врховне команде, потпуковника др Филипа Тајсића..

59 У историји српске медицине остало је забележено име др Владана Ђорђевића, првог ученог хирурга начелника Санитета српске војске, првог санитетског пуковника, једног од оснивача Српског лекарског друштва /22.априла 1872). Он је на место начелника цивилног санитета поставио стручњака из подручја хигијене, др Милана Јовановића Батута, кога је послао на усавршавање код Луј Пастера у Париз и код Роберт Коха у Берлин. За свог наследника у војном санитету, одредио је др Михајла Мику Марковића, хирурга који по свом делу и по својим карактерним особинама спада у сам врх српске медицине друге половине 19. века. Др Владан Ђорђевић оставио је капиталану тротомну *Историју српској војној санишети*. (Миодраг Јевтић, „Допринос др Владана Ђорђевића развоју српског војног санитета – Поводом 165 година од рођења др Владана Ђорђевића“, *Војносанишетски преглед Годишњице – Јубилеји*, број 1, 2010,73–77; Јован Максимовић, „Допринос лекара уз Војводине у успостављању здравствене службе у Србији и оснивању и раду Српског лекарског друштва“, *Медицински преглед*, Нови Сад 2008; LXI(3-4)191)..

60 Јасмина Милановић, „Прва женска болница у Кнежевини Србији 1876–1877“, *800 година српске медицине, Трећи Соколски зборник*, Београд 2017, 15–33.

персонала порастао је на 120 доктора медицине и хирургије, 49 лекара и врачева⁶¹, 157 апотекара и апотекарских помоћника, свега 383 лица вишег медицинског образовања, што се сматрало релативно задовољавајућим бројем. Тешкоће су произлазиле од непознавања функционисања војно-санитетске службе у рату. Ни војни министар Сава Грујић није могао да регулише самосталност руског командног кадра: руски генерали су често мењали целокупну формацију српске војске, што се одражавало и на војни санитет.⁶² Организација резервних болница које су подељене на српске, руске и енглеске, била је предата у руке др Аћима Медовића.⁶³ Именовање барона др Јаромија Мундија за инспектора свих резервних болница и завојишта, сем руских, и звање дато њему, а које по устројству српске службе није ни постојало, умножило је ионако велики број сасвим самосталних управа.⁶⁴ Према подацима Руског Црвеног крста у Србију је отишло 123 лекара 118 милосрдних сестара, 41 медицинар, 70 лекарских помоћника и 4 апотекара. Руске болнице су биле под управом опуномоћеног инспектора Руског Црвеног крста те је руски санитетски генерал Токарјов (Токарев?)⁶⁵ у позадини чинио исто што и његов земљак генерал Михаил Глигорич Черњајев на фронту⁶⁶ управљајући се по своме. Поред руских стигло је још 46 лекара из Аустрије, Велике Британије, Румуније, Италије, Бугарске и Грчке. Помоћ која је стизала са разних страна није правилно уношена у државни распоред, па се дешавало се да се негде оскудева, а негде прелива,

---

61 Мисли се на приучене, народне лекаре.

62 Сава Грујић је још као питомац Михаиловске артиљеријске школе у Петрограду, 1867. носио писмо Черњајева за кнеза Михаила, којим се препоручује за неизбежни рат са Турцима, што појашњава тако велики утицај руских официра. (Б. Димитријевић, *нав. дело*, 30; Слободан В. Ђукић, *нав. дело*, 78)

63 Др Аћим Медовић (1815–1893), Пољак по националности, рођен је у Подвизову у Галицији, а 1841. године је промовисан за доктора медицине и хирургије и магистра породилства у Бечу. Већ следеће године је дошао у Србију и био постављен за окружног физика у Пожаревцу. Три године касније додељено му је српско држављанство. Учествовао је у свим српским ослободилачким ратовима, углавном тако што је организовао резервне ратне болнице за збрињавање рањеника, због чега су му, између осталог, додељена многобројна српска одликовања. Остао је упамћен као оснивач и први председник Српског лекарског друштва. (Ј. Максимовић, М. Максимовић, *нав. дело*)

64 Његова акција транспортовања рањеника са бојних поља и из резервних болница, чинила је подршку читавој организацији лечења и спасавања живота. (Б. Димитријевић, *нав. дело*, 27–28; Светлана Мишковић, „Војници умрли у болницама Јагодине и Параћина у српско-турским ратовима 1876–1878. године“ *Корени Х*, Историјски архив Јагодине, Јагодина 2016, 71–91).

65 Ј. Милановић, *нав. дело*, 15–33

66 Михаил Григоријевич Черњајев се родио 1828. у Могилевској губернији. По завршетку курса учења у Племићком пуку ступио је 14. августа 1848. у Павловски пук, а следеће године био је распоређен у Николајевску академију Генералштаба где је остао до 1851. Затим је био у коњичком пуку а 1853. постављен је на службу у Генерални штаб 4. пешадијског корпуса, који је ускоро кренуо на ратиште на Дунаву. У току Источног рата учествовао је у 23 битке, учествовао у Кримском рату, пензионисан је 1867. Поново се активирао, па поднео оставку 1875. Кратко је био уредник листа *Руски мир*. Дошао је у Србију 1876. као добровољац и у чину генерала био је командант Моравско-тимочке војске. (Делимир Стишовић, *Српско-шурски райови 1876–78. у руској ишамии*, Међуопштински историјски архив Чачак, Чачак 2001, 14).

што је доводило и до богаћења појединаца. Тешко је било и с болничарима, које је требало учити у највећој журби, док је са мобилисаним народним видарима било много лакше, јер су се понашали далеко одговорније. Међу видарима посебно је био познат неки Раковац из Миљева Села жупе Моравица до манастира Годовика, који је био са војском на Јавору.⁶⁷

Војне болнице су биле распоређене у градовима најближим ратиштима па и дубље у унутрашњости: у Топчидеру, Смедереву, Пожаревцу, Јагодини,⁶⁸ Чачку, Ивањици и још негде. Санитетска служба Ибарске дивизије на Јаворском фронту,⁶⁹ била је организована преко главних војних болница у градовима испред самог фронта, у Чачку и Ужицу, док је Чачанска бригада II класе имала и болницу у Карановцу. Октобра 1876. Ибарска војска оснива резервне војне болнице прихватног или сталног карактера. Тако је у Чачку новоизграђена зграда Гимназије, Реалчица која се налазила се на месту данашње зграде Градске управе, претворена у резервну војну болницу. У Чачку је од 1872. до 1876. варошки лекар био др Леон Лајб Секендорф⁷⁰ који је по избијању рата радио у војној болници у Чачку.⁷¹ У Резервној војној болници обављао је лекарску дужност и др Јарослав Кужељ, који је као војни лекар дошао у Србију 1876. са групом чешких колега и прво био упућен у јединицу у Ивањици, на Јаворски фронт, где је осим помоћи рањеницима, помагао и осталим грађанима.⁷² За време прекида рата 1876. и привременог рада у Резервној војној болници у

67 Раковац је од руских хирурга, који су често вршили ампутацију удова, тражио да му такве тешке болеснике шаљу на исцељење. Прво су га одбијали, говорећу му да је „дурак“ (будала или брбљивац), уступили су му једног од најтежих, коме је сва нога била размрскана. Раковац му је наместио изломљене кости, довео у ред ногу, опрао рану и обложио је печеним дивљакама (јабукама). После извесног времена рањеник се опоравио. Раковац га је показао руским лекарима, који више нису вршили ампутације, него су све теже рањенике њему доводили. (Брана Димитријевић, „Хипократова „смрт“-однос ученика и учитеља“, *Пројекат Растко – Библиотека српске културе на Инјернешу*, Историја медицине, приступљено марта месеца 2020. www.rastko.org.rs).

68 У Јагодини је радило шест резервних болница, а међу лекарима издвајају се др Казимир Станишевски, окружни физикус и др Јован Валента, шеф прве резервне болнице. (Светлана Мишковић, *нав. дело*, 71-91).

69 Ибарска војска под командом генерала Фрање Заха састојала се од Рудничана, Ужичана, Чачана, Шапчана и Добровољачког кора архимандрита Нићифора Дучића. Српска војска на Дрини и Јавору требало је да покрене народне устанке међу српским становништвом под Османлијама. (Теодосије Вукосављевић, „Чачани у Српско-турском рату 1876. године“, *ЗНМЧ*, бр. XII, Народни музеј Чачак, 1982, 41-116).

70 Или Лејб Шнекендорф, Јеврејин, лекарски помоћник, који је наставио студије медицине у Марбургу (Милан Лишанчић, Наталија Наумовић, „Излазак из анонимности Јевреји у Чачку до 1941“, *ЗНМЧ*, XLIV, Народни музеј Чачак, 2014, 137-159).

71 Радош Ж. Мацаревић, „Чачак уочи српско-турских ратова 1876-1878“, *Ибарска војска у српско-штурским рајтовима од 1876. до 1878.* Научни скуп поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата, септембар 1996, Народни музеј Чачак, Чачак, 1997, 61-68).

72 Мирослав Миле Мојсиловић, „Др Јарослав Кужељ“, *ЗРМ* II, Чачак 1971, стр.141-175; Др Владимир Станојевић, „*Историја српској војној санишеиша. Наше рајно санишеишко искусиво*“, Београд, 1992, 65.

Чачку, Кужељ је упознао Милеву кћерку свештника Сретена Поповића, којом се оженио, прешао у православну веру и примио српско држављанство. Поновним уласком Србије у рат против Турске 1877. др Кужељ је постављен за руководиоца војне болнице у Крушевцу. После ратова и оставке на дужност војног лекара, др Јарослав Кужељ је 15. децембра 1878. изабран и постављен за општинског лекара у Чачку.⁷³ Из платног списка за војно санитетско особље види се да су 5. новембра 1876. у Чачку били: „Адолф Урлих, Франц Кригел, Шоро, Августин Лазарет и лекарски помоћници Мостић, Станоје Нешић, Мирослав Вајс, Светозар Арновљевић и Стеван Матић.“⁷⁴ У две квите свима је исплаћено од 320 до 600 гроша а само Урлиху 1.344 гроша, према чему се да закључити да је само он био лекар. Од смањења плата у време рата били су изузети официри и војни лекари неколико месеци од јуна до октобра 1876.⁷⁵ Нагли прилив рањеника довео је до тога да је у октобру у Чачку преузета Окружна болница цивилног типа, смештена (од 1874) у Креновим вилама, једним делом претворена у војну болницу. У њој је прихваћен и лечен велики број рањеника и оболелих војника у бојевима на Јавору, Новом Пазару, Сјеници, Кладници и другим местима. Од рањеника у болници је умрло 69 војника. У то време је, по матичним књигама, у Чачку умрло укупно 250 лица.⁷⁶

Српски сељак, народни војник, борац за ослобођење од турске власти и поред тешкоћа и недаћа које су га задесиле када је кренуо у рат, понајвише је стрепоо од рањавања и болница, и турског сакаћења и мучења које га је могло задесити уколико остане рањен на бојишту. Др Јаромиј Мунди, руководилац пољских болница у Србији није се слагао са постојећим стањем, да се рањеницима није указивала помоћ на првој линији фронта, него су превијалишта била у позадини, у којима су један или два лекара и неколико болничара и милосрдних сестара лечили неколико стотина рањеника и болесника.⁷⁷ На Ибарском

---

73 После доласка на место начелника Санитетског одељења Министарства унутрашњих дела 1879. др Владана Ђорђевића и на његов предлог, следеће године, др Јарослав Кужељ одлази у Београд, 1. маја 1880. где је био постављен за секретара Санитетског одељења. Био је укључен у доношење нацрта Закона о народном санијетском фонду и Закона о чувању здравља у народу и на домаћој стоци (Татјана Рогановић, Милан Рогановић, „Др Јарослав Кужељ, Мачај западне Србије“, 141-147 *Пројекат Растко* – Библиотека српске културе на Инјернету, Историја медицине, приступљено марта месеца 2020.. www.rastko.rs).

74 Документ 14 и 19.

75 Припремајући се за рат Милан Обреновић и чланови владе су 17. јуна 1876. донели неколико врло важних закона : Закон о смањивању плата , пензија, и издржавања из државане касе за време рата ; Закон о издржавању фамилија сиротних војника и добровољаца за време рата; Закон о употреби чиновништва и свештенства на војну службу за време рата ; Војно-судски законик. Наредног 18.јуна донет је Закон о преком суду за време ратног стања. *Наредба о смањењу плата официрима и лекарима и осталим људима која имају целу плату донета је 21.октобра 1876.*

76 Мирослав Миле Мојсиловић, Радван М. Маринковић, *Здравство чачанског краја*, Чачански глас, Чачак 1979, 64–65)

77 Д.СТИШОВИЋ, *нав.дело*, 19.

ратишту лечили су најбољи српски лекари: Михаило Марковић, Јован Машин, Лаза Докић, Јован Порубовић. Начелник санитета Ибарске војске⁷⁸, мајор др Јован Машин захтевао је, 24. јула 1876, од начелника Округа ужичког, да пошаље податке о броју лекара, о којима сазнајемо посредно, преко других докумената, и да у Ивањицу достави једну пољску апотеку. Како у време ратних операција капацитети главних, резервних и привремених војних болница нису били довољни да приме рањене и болесне, осниване су, при војним станицама, болнице мањих капацитета у Ариљу, Студеници и Котражи. Код јаворске механе у Кушићима, било је установљено главно дивизијско завојиште, на самом бојишту било је завојиште које је на личну иницијативу поставио др Михаило Марковић,⁷⁹ док су друго превијалиште организовала два руска лекара који су, почетком септембра 1876, код Опаљеника развили болнички барјак. На голој ледини, превијали су рањенике из борби на Погледу и слали у Ивањицу, у којој је начелник санитета и управник болнице био др Еуген Левит, док су помоћници били Енглези Колин Гвин и Колин Бејкер. Телеграм шефа Ивањичке болнице упућен начелнику Округа ужичког, потписао је др Гут, већ 18. августа 1876. године. Шеф Ивањичке болнице био је санитетски капетан др Фјодор Фјодорович.⁸⁰

Какво је било збрињавање српских рањеника, делимично говори требовање Друге пољске болнице на Јавору децембра 1877. када су тражили једну оку свећа и једну оку сапуна, што, претворено у данашње мере, чини по 1260 грама воска и сапуна за прање рана.⁸¹ Ипак, најтежи део у лечењу рањених и болесних било је њихово транспортовање: товарили су их „на сељачка кола, без медицинског пратиоца који би променио завој, што је доводило да се рана инфицира и све заврши много теже по пацијента“, често је исход био да већина њих умире од изнемоглости не стигавши до болнице⁸². Тако да је разумљив предлог начелника станице Рашка да се отвори одмориште између Студенице и Рашке, за рањенике у механи у Баљевцу.⁸³ Санитетски капетан др Јарослав Кужељ, оставио је забележена своја горка искуства, уз опаску да би са рањеницима требало да иде један болничар или какав члан Друштва Црвеног Крста,

78 Новак Живковић, „Ратна Позадина у старовлашком крају 1876. године“, *ЗНМЧ*, XII, Чачак, 1982.

79 Марковић је тврдио да су млади енглески и руски лекари на Делиграду оперисали и када није требало, јер су се учили. Чак се и сукобио са руским лекаром у Трњанима, који је хтео да ампутира ногу нашем рањенику, јер му је куршум здружио ногу. (Михаило Марковић, *нав.гело*, 141–142).

80 Руско-швајцарски лекар Ерисман Фјодор Фјодорович (1842–1915), пионир хигијене у Русији, стручни писац. У Петроград се преселио 1869. и узео име Фјодор Фјодорович. Њему се приписује да је изумео школску клупу. Током Руско-турског рата 1877–1878. руководио је дезинфекционим пословима у руској армији. (Милан Ђ. Милићевић, *Дневник II 23. септембар 1872-6. април 1877*, приредио и предговор написао др Петар В. Крстић, Архив Србије, Београд 2025, 410–414).

81 Документ 23.

82 Б. Димитријевић, *нав.гело*29.

83 Документ 21.

којих је било доста беспослених, а не да се дешава да се на путу у волујским колима рабације греју и ноће у механи, а рањеник преноћи на колима, „Успут ни где понуде ни поткрепљења, но сваки гледа да се што више користи од новаца рањеникових.“ Од војно-позадинских органа је тражено да обезбеде довољно особља за даноноћну транспортну и здравствену службу. Новоосновани Пододбори Црвеног крста у Чачку и Ужицу, окупљали су добровољне болничаре, и за потребе болница прикупљали су храну и санитарски материјал.

О нехуманом односу турских војника према српским рањеницима и преминулим на бојном пољу, извештавао је из Ивањице, начелник санитета Ибарске војске др Јован Машин.⁸⁴ Скоро идентичне податке о турским недељима доносе документи из јуна и јула 1876. из Моравичког среза.⁸⁵ Сачуван је документ у коме је описано да је Мехмед - Паша, командујући турском војском на Ибру, у време двомесечног примирја⁸⁶ позвао у свој стан капетана Гречинкова да га увери у хуманитарну природу турских и египатских војника. Да би показао своју мирољубиву природу, капетана је сместио у посебан шатор испред кога су по мразу свирали турски војници. Од официрског кадра Турци су имали помоћ Мађара, док је цео медицински персонал био састављен од странаца. Доктор Федоров (Фјодоров)⁸⁷ који је био у пратњи капетана, зажеleo је да види турску болницу, али нису му изашли у сустрет уз образложење да није још устројена.⁸⁸

Поред наведених докумената српске стране која сведоче о суровости на Јаворском ратишту, објављени су и извештаји у руској штампи, где је наведено да је предводник башибозука код Базарцика⁸⁹ упутио позив командантима турске војске, који је ушао у конзуларни извештај: „Идите и борите се против неверника; овим ће те прославити Алахово име и донећете победу падишаху и добит себи. Тај који убије 40 хришћана, доспеће у рај, ако убије хришћанског свештеника – право иде у небо“.⁹⁰ Дописник часописа *Голос* из Главног штаба кнеза Милана Обреновића, навео је текст депеше из Београда (од 20. јула 1876) да су Турци продрли кроз Грамаду у Књажевачки округ, у коме су Черкези палили куће помоћу петролеја и чинили зверства по српским местима. Позив је упутио и Дервиш-паша из Косовске Митровице да се истребљују хришћани,

---

84 Документ 11.

85 Документ 13.

86 Примирје започело 20. октобра 1876. (документ 17).

87 Види нап. 80.

88 Документ 16.

89 Назив града је Пазарцик, седиште је истоимене области у бугарском делу историјске покрајине Тракије на горњем току реке Марице. Најближи град је Пловдив, удаљен 36 км. Град Пазарцик има 76.000 становника. Удаљен је од Књажевца 270 км. (Википедија – слободна енциклопедија, <https://sr.wikipedia.org/sr>)

90 „Берзанске новости“, бр. 2017, Санкт Петербург, 23. јул 1876. (Д. Стишовић, *нав.гело*, 21).

храбрио је своје војнике да спале једанаест села са црквом, и поубијају житеље. У околини Ниша нестало је 37 села и убијено 8.000 људи, од којих је више од 6.000 заклано или живо спаљено. Дописник часописа *Недеља* из Санкт Петербурга „није могао да остане равнодушан када је видео да попове бесе, цркве пале пред очима просвећене Европе.“⁹¹ Знајући за ова недела генерал Михаил Черњајев је ухваћеног, рањеног башибозука Мустафу, намеравао да убије, али је одустао на инсистирање др Владана Ђорђевића, који га је преврио и у пратњи болничара послао за Београд.⁹² Исто је било са заробљеном четворицом непријатељских, турских војника априла 1878. које спроводе по наредби команданта, мајора Милована Павловића из Рашке са налогом да их добро чувају и да се с њима уљудно поступа.⁹³

БИЛАНС РАТА

Вођен са српске стране народном војском, потпомогнут с руске незваничне стране, новчано и добровољцима, Први српско-турски рат је био дефанзиван рат, у коме је народна војска упорно бранила своју територију. Шестина становништва Србије је била у војсци. Србија је ратовала четири месеца без увођења резервних трупа, што је у војним круговима било за похвалу.⁹⁴

Биланс рата је „сува штета“, сматрао је др Владан Ђорђевић, и за народ и за државу: изгубљено је 25.000 људи од којих око 6.000 мртвих ( ) и око 20.000 онеспособљених ( ) уз направљен државни дуг од 30 милиона златних динара.⁹⁵ Непосредно по примирју после Првог рата укинута је Ратна команда, војска је подељена на пет корпуса са по четири бригаде. За начелника санитета постављен је др Владан Ђорђевић, а начелници санитета корпуса били су: мајор др Јован Машин, (моравски корпус), др Стеван Недок (тимочки), др Јосиф Холец (дрински), др Лазар Докић (шумадијски) и капетан прве класе др Петар Остојић (јаворски). Врховна команда Српске војске је неколико дана пред објаву Другог српско-турског рата затражила помоћ од српског друштва *Црвеној крсти*, у износу од 2.000 дуката у готовини како би ангажовали на тромесечној служби 20 лекара или 40 до 50 болничара. За Србију је Други

91 Дописник часописа „Голос“ из Главног штаба кнеза Милана Обреновића, описујући ове суровости, каже да су жене и девојке гонили заједно, најстарије су посекали, удате су предавали гомили која се иживљавала над њима, несрећнике су вешали за косу и на крају стрељали. Девојчице од 15 година Турци су узимали са собом и продавали на тргу у Софији, Филипопољу, чак и у Нишу за само 5-10 пјастри. Учитеље су клали или затварали у тамнице. (Д. Стишовић, *нав.дело*, 18).

92 Објашњење генерала Черњајева, било је да је он један од оних паликућа Черкеза који су целу Мораву од Суповца до Љубеша претворили у пустињу, један од звери који су српску децу дочекивали на ханцаре, који су парали трудне жене, спаљивали живе наше рањенике (В. Ђорђевић, *Српско-шурски рат уједно и белешке на 1876, 1877 и 1878. годину*, свеска седма, 482-483).

93 Документ 27.

94 С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књига прва, 350.

95 Б. Димитријевић, *нав.дело*, 29-30.

рат донео ослобођење целе југоисточне Србије, а српска војска је ступила на Косово поље код Гњилана, где је застала због примирја. Али за санитет овај рат је био погубан, умрло је осам лекара: мајори др Стеван Недок и др Александар Вермински; капетани др Алекса Ђукић, др Адам Ђерман, др Радивој Петровић, др Андреј Бихл, др Периша Шљивић и, нешто касније, др Илија Милијић.⁹⁶

За време Другог српско-турског рата, на бојишту је погинуло, нестало и умрло око 800 људи, док је у болницама и амбулантама од 2.781 рањеника умрло од рана свега 228, од болести 1.458 односно укупно 1.716 људи. За последњих неколико месеци затишја, када је бројно стање војске износило 34.500 људи, по болницама је умрло 858. Од четири болести (запаљења плућа, трбушног тифуса, срдоболе и богиња) преминуло је 945 лица, а од свих осталих болести укупно 543 људи. Упадљиво је да је смртност од заразних болести увелико надилазила ону од рана. Кад се рат завршио др Владан Ђорђевић је, као начелник Војног санитета, тражио од корпусних начелника санитета, да му пошаљу извештаје са својих подручја. Посебно се циркуларним писмом обратио и свим грађанским лекарима. Исцрпне податке добио је од мајора др Лазе Ђ. Докића, начелника санитета шумадијског кора, мајора др Јосифа Холеца и начелника санитета тимочког кора и капетана др Јована Данића. Др Јарослав Кужељ је одговорио: „Наше устројство санитета... Оно је по себи било добро, али ми нисмо имали ни материјалних средстава, да га потпуно извршимо, а нисмо имали ни људе који би били кадри да га изврше. По устројству свака пољска болница треба да има све што је потребно за 200 болесника. Ја сам мојих шест пољских болница снабдео само са 100 постеља. Према устројству за транспорт санитетског материјала пољских болница, одређен је изванредан број кола... Болнице нису добиле ни половину а и оно што је дошло то су била најлошија, најслабија кола, са још горим коњима... Сви могући и немогући штабови задржали су понајбоља кола, а за санитет остала најгора.“

Др Холец је говорио о свом ратном искуству са болничарима, протествујући што су му слали лица која нису била употребљива у другим родовима војске, због недовољне телесне и душевне развијености. Др Данић је био огорчен. Сматрао је да се у оба рата више полагало на администрацију, него на право лечење болесника, те да се не сме поновити да администрацију води стручни лекар а лечење болесника повери лекарским помоћницима.⁹⁷ После српско-турских ратова остала је стајаће војска. Санитет се потрудио да исправи грешке. Организована је *Насијава за болничарска предавања и исцелјења (1880)*. Нови прописи донети 1884. године довели су до отварања сталних војних болница у Нишу, Ваљеву, Београду, Крагујевцу и Зајечару.

---

96 А. Недок, „Санитетски мајор др Стефан Недок (1828-1878) први шеф Унутрашњег одељења Београдске војне болнице, начелник санитета дивизије и корпуса у ратовима са Турском 1876 и 1877-78, *Војносанинџетски преглед*, Београд, 2014, 71(8) 792-796.

97 Б. Димитријевић, *нав. дело*, 31–32.

Када је отаџбина Србија позвала у бој, у Први и Други српско-турски рат, одазивали су се сви: сељаци, књижевници, лекари, читав српски народ. Први рат је донео пораз а други победу али коначно ослобођење и уједињење свих делова српског народа под отоманском и аустроугарском окупацијом није било остварено. Истовремено, ови ратови су били далеко од тога да буду решење Источног питања.

Приложени документи приказују колико су држава и војска биле неспремне за вођење ослободилачког рата, са посебним освртом на организацију српског санитета и како су, у међународним оквирима могућег, извојеване победа и територијана проширења.

Документ 1

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К-3. Војне вежбе за обвезнике недељом, понедељком и празником, 12. август 1875.

Начелству окружја Чачанског

После свршеног тродневног логоровања према предпису г. министра војног од 3т[екућег] месеца Но 4227 настају веџбања сваке недеље, понедељника и свакога празника, а тако исто и у оне дане, у које народ не ради.⁹⁸

Молим Начелништво да изволи ово обзнанити и наредити да се народ и војници I и II класе и њихове коморције према овоме и управљају.

Горњим предписом било је наређено, да се између осталих празника суботом и упражњења чине. Но из обзира што је тај дан пазарни г. министар је војни, депешом [недостаје део документа]⁹⁹ подсетником, и тако ће се уместо [недостаје]¹⁰⁰ народни војници понедељком вежбати, што нека Начелништво [недостаје] обзнанити.

Даље [недостаје] болничари, пијонири [недостаје] војници занатлијских и радничких водова, са својим коморцијама долазиће на веџбање празничним данима на зборишта најближих пешачких чета и веџбаће се као и пешаци пошто су ове чете из целог округа регрутоване, те би им немогуће било долазити на њихова зборишта.

Овом Начелништву имам част доставити на основу депеше г. министра војеног под ФНо 4345 с том молбом, да ову промену преко подчињени му органа што пре обзнанити изволи.

У време празничног веџбања кавалери користиће се по водно искупљати

98 Др Владан Ђорђевић је гледајући успешну обуку народних војника на Морави, закључио да је само месец дана логоровања било потребно под командом доброг војника, да обичан народ постане добро увежбани војник и закључује: „каква би наша војска била да није зазирала од логорских трошкова и сељачке дангубе.“ (Владан Ђорђевић, *нав.гело*, свеска друга, 148).

99 На средини документа је исечен круг (прим. прир).

100 Вероватно је писало – суботом (прим.прир).

Документ 2

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К-3, Поправка пута Чачак – Ивањица, 7.април, 1876.

У вези предмета мог од 23. прошлог месеца Но 909 а услед Наредбе Начелства овог окружја од 3-ег прошлог месеца Но 108 и по други пут препоручујем томе суду да се одма опредељена част пута водећи од Чачка до Ивањице на онаки начин поправи и шљунком заспе, као што је у поменутој Наредби казано, пошто досада изграђени насип на поменутом путу не одоговара цели шта је у смислу наведене наредбе начињен.

Најозбиљније томе Суду препоручујем да буду непрестано са народом и изађе на друм сваки кмет са својим људима који тај посао руководити морају. Пред речени посао има се 8. и 9. ог овог месеца и то је у четвртак и петак идући, ваља извршити, иначе, све кметове чини најстручније одговорним.

Сваки кмет са својим људима а ови опет са колима и потребним оруђима или који кола и волове немају са оруђима а сви без разлике и храном морају неизоставно 7. овог месеца изићи и бити на конаку на планини Јелици, граници среза Трнавског и Драгачевског, како би се прво сутрадан почео и израдио ивањички пут од среза Трнавског до горачићког хана¹⁰¹ а после у колико није оправљен као што треба доправи пут ивањички од планине Јелице па до атара Општине чачанске.

Напослетку нека Суд и то има на уму да изостанак од овог посла једино може оправдати напрасна смрт или јака болест. О онима пак који прошлог времена

[недостаје ред]

рачун водити како би се с њима по истом поступати могло а разуме се да ови као и они који су већ овај посао у неколико радили морају дакле сви без разлике 7.овог месеца на означено место рад наведене цели изићи.

У осталом нека се Суд управља по првој мојој наредби

Но1048

3. април 1876

Чачак

За Начелник срески
Писар Љубомир Матић

Документ 3

МИАЧ; Суд општине заблаћке, К-3. Обавезна набавка резервног пекарског алата за механе, 15.мај 1876

Од начелника Среза трнавског Суду општине заблаћке

Да би се снабдевање војске сеченим лебом што боље осигурало, по

101 Драшковића меана, грађевина која и данас постоји. Пут је ишао преко села Лознице, Котраже и Лисе за Ивањицу.

нахођењу војене власти, врло је нужно да се поред предузетих војених мера, све механе по варошима, варошицама, друмовима а и оних које су близу ових на један сахат снабдеду за најкраће време са још по једним пекарским алатом поред имајућег. Те да у случају рата њихове пекарнице имају дупли пекарски алат, на овај начин производња леба би се увећала, а и војне пекарске команде могла би се тим алатом послужити, ако ма којим случајем не би сопственим биле снабдевене.

Услед тога а на основу предписа Начелства овог окружја од 12 тек.месеца Но 3714 Суду томе строго препоручујем да сходним начином наставе одма те да пекарције горе именоване набаве за најкраће време још /недостаје део документа/

15. мај 1876.¹⁰²

Но 140

Одговорено у препису да је десетодневана храна предата 7.6.1876.

Документ 4

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К-3. Пренос муниције из Чачка преко Заблаћа за Ивањицу, 17.мај 1876.

Суду општине Заблаћке

Има да се превуче из Чачка у Ивањицу извесна количина муниције и овај пренос извршиће се народном вучом – с тога препоручујем томе Суду да он из те општине 3. јуна рано ујутру упуту овдашњи магацин где је муниција смештена и одакле ће се товарити у кола, те да муницију натоваре и одвуку. Уједно чиним Суду пажљивим да наставе живо те да ми један од одређених људи не изостане а да сваки кмет своје људе у Чачак доведе а поред тога да одређеним људима и то закаже да сваки како за себе тако и волове понесе храну за четири дана.

Но 1684

17.мај 1876.

Чачак

Начелник срески

К. Боровњак

Документ 5

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К3, Хитан позив народним војницима да донесу пушку и муницију у канцеларију Бригаде, 19. мај 1876, Чачак.

Суду општине заблаћке

Све оне народне војнике I класе из те општине који су наоружани „диновим“ пушкама нека Суд одмах по пријему овог налога упуту у Бригадну

---

102 Забелешка на полеђини писма(прим.прир).

канцеларију и закаже им да са собом понесу и пушку и муницију. У случају ако је који од народних војника болешћу или иначе спречен да му никако није могуће доћи, онда нека његову пушку и муницију донесе неко од његових укућана или комшија.

Но 542
19. мај 1876
Чачак

За
Начелник срески
Писар Љуба Матић

Документ 6

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К-3. Обавеза возара да набави сламу, коморције да буде и болничар, 24. мај 1876, Чачак.

Одма нека тај суд саопшти возарима који су назначени из те општине који су назначени са колима и воловима да морају поред остале спреме имати још у колима сламе прострте за $\frac{1}{2}$ стопу, 6 соја, две мотке дугачке колико су кола.

Све коморције који су назначени са коњима и сами десетари морају бити потпуно спремни као редови болничари.

У исто време суд ће саопштити свима без разлике коморцијама који наименовани за водоноше да начине онаква бурад као што има [нечитко] и спреми војника коња и комора, народној војсци нацртано.

Водоношама мора се заказати да што пре спреме ову бурад да кад би се позивали сваки оваква има

Ово ће им Суд на потпис саопштити

Но1631
24. мај 1876.г.
Чачак

За Начелник срески
Писар Љуба Матић

Документ 7

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К3, Начелник Среза трнавског позива коњанике и народне старешине да наоштре сабље о свом трошку, 25. мај1876, Чачак.

Суду општине заблаћке

Све коњанике и народне старешине нека тај суд препозове да у Чачак дођу и сабље своје наоштре.

Оштрење то моћи ће да изврши у Чачку Петар Марјановић, ножарски мајстор за цену од 6 гроша чаршијских

Но 1661
25.мај 1876
Чачак

Начелник срески
Боровњак

Документ 8

МИАЧ; Суд општине заблашке, К-3. Заштита транспорта муниције и пушака, 24. јун 1876.

Догађа се да се при транспортима муниције и пушака¹⁰³ дешава неред и штета. Ово због тога бива што се при примању војни ствари не води довољан надзор и рачун које што је пренос одиграо те да би се за случај штете знало тражити накнада за државу.

Да би се убудуће прибавила сигурност војеним преносима, то је г. министар унутрашњих дела у споразуму са г. министром војеним препоручио да при свако одашиљању и примању војение транспорта дотичне полицијске или општинске власти присуствују при томе води тачан списак од свега што је који преносач, коморција или други примијо у каквом стању, а како је предао спроводници пак транспорта, да сваку штету одмах извиђају и првој војној власти и Начелнику штације друмске достављају, како би се тим начином могао одма пронаћи проузроковач штете.

Суду се тиме ово саопштав по нардби г. министра унутршњих дела с препоруком да се по истом тачно том суду управља

Но 1460

24. јуна 1876

За

Начелник срески

Писар Љубомир Матић

Документ 9

МИАЧ, НОЧ, Ф-16,9(50), Потпуковник Катанић тражи податке о прикупљеној храни и дијурини коју је добио Никола Радовановић, јун. 1877.

КЊАЖЕСКО-СРБСКО ТЕЛЕГРАФСКО НАДЛЕЖАТЕЛСТВО

ГРБ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

Месец 6 1877

Чачак од Београда

Но	Класа	Време предаје	Време доласка	Званични податци о отправању
		Дан час мин.	Дан, час, мин /	
287,		26, 10, 50	26, 10, 30	ХИТНО

Т Е Л Е Г Р А М

Начелству

---

103 У Београду је 1866. штампано на 16 страна у организацији војног министра Миливоја Петровића Блазнавца, *Правило за обрђивање пушака*, расклапање, склапање и чишћење, за упутство редовне и народне војске. Примерак који се чува у Архиву, био је намењен Чачанској бригади. (МИАЧ, Лични Фонд Лепосаве Пајовић, К-3)

Чачак

Из рачуна који је поднео Начелству Г. Никола Радовановић, о куповини хране за војску, нека Начелство телеграфским путем, изворно јави овамо што пре. Колико је какве хране, пошто набављено, колико је свега новаца издато за набавку хране а колико је издато дијурине изасланику владином. Ако је могуће то све тачно известити у депеши одма што пре том цео рачун нека се пошаље, пак ће се по употреби вратити.¹⁰⁴

Но 68880

Заступник начелника економног одељења
Потпуковник М.Катанић
примио Чачак

Штација Моравска

Документ 10

МИАЧ, VARIA,К-1.Признаница на реквирирану робу трговца Стевана Гавровића

ПРИЗНАНИЦА

На десет комада сита и то 6 комада гвоздени чести од мање сорте и 4 комада Но 2 и 4 пол свилени. Ова сита Суд је узео реквизициом¹⁰⁵ на основу акта овог Окружног Начелничества од 22. јулија ове године Но 5570 и Закона о Реквизицији за Народну војску¹⁰⁶ од Стевана Гавровића овдашњег бакалина.

Стога му Суд ову признаницу издаје¹⁰⁷

Но 2941

26. јулиј 1876.година
У Чачку

Председник Суда општине чачанске
Никола Радовановић¹⁰⁸

104 Министарство војно, крајем августа 1877. шаље Начелству чачанског округа 300.000 гроша чаршијских, намењених за набавку хране за породице које су у рату изгубиле своје храниоце или су претпеле било какву другу штету. Храну је требало да обезбеди чачански трговац и владин изасланик Никола Радовановић. Истовремено се у чачанском округу расписује народни зајам. (Теодосије Вуко-сављевић, *нав. дело* 185–226)

105 Реквизиција је изузетно право које се у време рата даје извршној власти и њеним опуномоћеним органима, кад се ратне потребе не могу на други начин обезбедити, те се узима што од грађана или друге услуге потребне за време ратног стања; набавка хране, добављање кола и теглеће стоке, редовно сечење дрва по приватним, манастирским и општинским забранима; станови за људе или коње, уступање локала за магацине, болнице и амбуланте, материјала за оправку путева, железнице, телеграфа; добављање радника за сахрањивање мртваца, за чишћење бојишта у погледу санитарском, за подизање утврђења.

106 Закон о реквизицији од 17. јуна 1876. (www.uzzpro.gov.rs Сајт Владе Републике Србије, Управа за заједничке послове републичких органа; Библиотека, *Избор старих прописи,ојшшти прописи*.)

107 „На све оно што је реквизицијом примљено, мора издати признаницу онај, који је примио. То издавање признаница обавезно је у српској војсци“, Члан 20. Закона о реквизицији

108 Никола Радовановић, рођен је у Годовику код Пожеге 1818. Први пут је 1859. изабран за председника Примирителног суда и на тој дужности је остао три године, када је Чачак имао 1.525 становника (841 мушког и 684 женског пола) други пут је изабран за председника општине 1864, а трећи пред рат 8. октобра 1875. На том месту је остао и по завршетку ратова, до новембра 1878. За

Документ 11

ВАС, П-1, К-3, бр.41/6. Нехуман однос турских војника према српским рањеницима и преминулим на бојном пољу, 11.август 1876, Ивањица.

Господину команданту Ибарске војске

Г командант изволео ми је наредити да му подробно саопштина све оно, шта ми је познато односно поступка турске војске, с нашим рањеним и погинућим војницима који се с бојног поља одмах однети или подигнути с бојног поља нису могли.

Услед овога налога учиним час као саучесник и очевидац у свим бојевима нашим констатовати, да је непријатељ нама у свим приликама сваке могуће препреке на пут стављао, да рањеницима нужну помоћ учинимо и да кога од њих било жива или мртва са бојног поља однесемо.

Да је непријатељ овако с намером поступао не подлеже никаквој сумњи, јер факта сама доста јасно говоре, која сва овде излажем.

Као што је г. команданту познато, наша је војска приступила у првој битки 24. јуна знатне губитке и при наглom повлачењу неком које се пред саму ноћ догодило није било могуће на све рањенике с бојног поља извести а камо ли ког мртвог војника изнети. О мртвим нашим официрима г. Рашковићу и Милоју Петровићу говоримо и потврђивало се од очевидаца да су им Турци главе одсекли.¹⁰⁹

Те ноћи после битке довукоше се неки рањеници опасношћу као што приповедаше живота до превијалишта, и од њих се дознало, да на бојном пољу још много рањеника има, који због тешких повреда или опасности од непријатеља од туд се извући не могаху. То ме је побудило те сам од њих сутра дан, па затим и следујућа друга ова дана и пре и после подне па и ноћу болничарске патроле на бојно поље изишао да рањенике траже и по могућности спасавају.

Премда ове патроле нису биле наоружане, то им ипак Турци чинише у њиховом задатку сваке могуће оштете, пуцајући на њих чим се мало приближише, пуцајући шта више и онда кад су ког од рањеника у носилима носили.

Сами пак рањеници потврђиваше сагласни да су се морали по гудурама и

време оба српско-турска рата био је владин повереник за набавку хране и тако је привремено био одвојен од председничке дужности. Седам пута је биран за председника Општине чачанске и осам пута за народног посланика. Одликован је Таковским крстом V, III и II реда, орденом Двоглави бели орао V (кавалерски), IV и III реда; Милоша Великог III реда. (Радос Мацаревић, *Први трајани Чачка*, 1839-1914, Едиција Памћеници, књига 1, Чачак, Међуопштински историјски архив Чачак, 2012, 65–70).

109 Милован Рашковић, био је пешадијски капетан II класе, командант Златиборског батаљона Ужичке бригаде I класе. Милоје Петровић, био је командир јаворских устаника, рођен у Негбини, код Нове Вароши. (Љубомир Марковић, „Ужичка бригада у Јаворском рату 1876“, у: Ибарска војска у *Српско-шурским рајшовима од 1876. до 1878.* Научни скуп поводом обележавања 120-годишњице Јаворског рата, септембар 1996, уредник Милован Вуловић, Народни музеј у Чачку, Чачак, 1997, 113-126).

цбуновима крити да их само не би непријатељ не би спазио, кад су читаве чете по бојном пољу лутале убијајући рањенике гди кога нађоше, скидајући мртваца претресајући их и вребајући сваку могућу глобу.¹¹⁰

Готово сви рањени који су доцније на превијалиште дошли спасоше се само ноћу, неки тек после 2, 3, један чак 5-ог дана претрпевши за то време ужасне муке не само од рана него и од глади и жеђи.

Ја сам сву ову ствар представио бившем команданту г. Генералу Заку¹¹¹ с предлогом, да у интересу заоставшег на бојном пољу рањеника Турцима парламентарце пошаље. Да ли је то учинио или не, не знам но толико могу тврдити да је све што се год у том случају чинило залудно било, и да Турци и после познијих бојева с нашим рањеницима другачије поступали нису.

11-ог Августа 1876
У Ивањици

Начелник Санитета Ибарске војске
Санитетски мајор
Др Машин¹¹²

Документ 12

МИАЧ, Суд општине заблаћке, К-3. Кнез Милан због ратног стања продужио рокове плаћања, 11.август 1876.

Од начелника Среза трнавског
Суду општине заблаћке

Његова Светлост¹¹³ књаз Српски Милан М.Обреновић IV на предлог Министарског савета Благоизволео је под 9. тек. месецом наредити да највише решење од 11.маја текуће године којим се рокови плаћања продужују, извршење

110 Др Михаило Марковић, лекар, забележио је “Наше изгинуле борце на Калипољу, оплачкали су прошле ноћи Турци, као прави Мародери! Поскидаше са њих све. Оставише их само у гаћама и кошуљи. Жалосно је данас погледати на Калипољску косу, на којој се беле расејани лешеве, наших храбрих изгинулих војника!” (Михаило Марковић, *Моје усјомене*, Београд 1906, 143). Пример понашања српских војника после битке на Шуматовцу, налази се у писму мајора Илије Ц. Живковића о учешћу шабачке бригаде, у коме наводи да је поред великог броја изгинулих низама, које су касније спалили, било и доста турских рањеника које су заједно са српским, послали у алексиначку Болницу. (Др Владан Борђевић, *нав. дело*, четврта свеска, 269).

111 Зах Фрањо Александар (1807–1892) генерал, први командант Ибарске војске. Пореклом Чех који је у младости учествовао у пољском устанку и служио у француској војсци. Први пут је дошао у Србију као француски чиновник. Био је управник Артиљеријске школе у Београду, капетан Српске војске постао је 1850, мајор 1857, потпуковник 1862, пуковник 1870, генерал 1875. Вршио је више дужности, као начелнк Генералштаба припремао је војску за рат. Био је командант Ибарске војске до 13. јула 1876. када је због повређене ноге морао отићи у Београд, где му је нога ампутирана. Пензионисан је 1883. Последње године је провео у Чешкој, где је умро у Брну. (Д. Стишовић, *нав. дело*, 18).

112 О пуковнику др Јовану Машину, погледати напомену 35.

113 „Актом о замени досадањег назива „Светлост“ са називом „Височанство“ за Књаза и Књегињу, а наследник престола да има назив „Књажевић“ престолонаследник са титулом „Светлост“, донет је 20. августа 1878. (Избор старих прописа, Правни и политички систем. Република Србија Управа за заједничке послове републичких органа. www.uzzpro.gov.rs/biblioteka

пресуда и решења, у грађанским споровима и све забране заустављају за три месеца– остане и даље у важности, докле траје ратно стање постојеће.

Но 2335

11. Август 1876.

Чачак

За

Начелник срески

Писар [нечитко]

Документ 13

ВАС, П-1, К 3, бр 4/7

Господину Команданту Ибарске војске

На захтев Господина Команданта од 14 овог месеца учтиво му јављам да су Турци у месецу јуну-јулу ове године спалили у селу Смиљевцу 56 кућа и кућу Општинску, у селу Васиљевићу 22 куће и у Равној Гори 11 кућа, да на свега три села 89 кућа и све зграде припадајуће кућама.

Из ова три села отерали су Турци 211 ситни брера, 60 говеди, 7 коња и 116 комада свиња потукли из пушака. Осим овог убили су једног дечка од 15 година и једну бабу у Смиљевцу.¹¹⁴

Ово су учинили у Обштини Смиљевачкој и општини Ерчашкој. Спалили су у Ерчашкој, Општинску кућу и још шест кућа са зградама, у селу Медовина-ма спалили су 44 куће и у Вучаку селу 17 кућа и Обштински амбар. Од стоке отерали су 133 говеда, 29 коња, 289 ситних брера а никог убили нису могли, јер се је народ иселио био.

Са нашим мртвим и рањеним Турци су тирјански поступали Како се нај-грозније замислити може, као што нам је то и урадили да могу Христјанина чему од толико стотина година прошла тирјанства

НО 3682

19. Август 1876.

У Ивањици

Начелник С[реза] Моравичког

Пант. Драшковић

Документ 14

МИАЧ, ВАРИА, К6, Захтев за исплату плате војном лекару Алберту Урлиху, 27.9.1876.

КЊАЖЕСКО-СРБСКО ТЕЛЕГРАФСКО НАДЛЕЖАТЕЛСТВО

ГРБ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ

Месец 9 1876

Чачак од Кушића

---

114 Већ 8. септембра 1876. у листу „Исток“ чији је уредник био Аксентије Мијатовић, објављен је текст о турским зверствима, паљењу српских кућа и уништавању читавих села у бугарско-моравском, алексиначко-ражањском и бањском срезу

Но Класа Време предаје Време доласка Званични податци о отправању
 Дан час мин. Дан, час, мин /
 305, 76 27, 8, 30 27, 9, 10

ТЕЛЕГРАМ

Начелничеству Чачак

Препоручујем том Начелству да оно треба из своје касе на име плате за 21 дан овог месеца Г. Алберту Урлиху том војном лекару (нечитко): квиту Урлихову нека Начелство овамо пошаље, па ће му се читава сума послати на наплату касе.

Но 3655

Командант Ибарске војске
 Чолак Антић

Протокола № _____

НИЈАНЕСНО-СРБСКО ТЕЛЕГРАФСКО НАДЛЕЖАТЕЛСТВО

Месец _____ 187 _____

Чачак од Кривиха

№	Класа	Број	Време предаје			Време доласка			Званични податци о отправању
			дан	час	мин.	дан	час	мин.	
305	76		27	8	30	27	9	10	

ТЕЛЕГРАМ

Начелству Чачак.
 Препоручујем том Начелству да оно треба из своје касе на име плате за 21 дан овог месеца Г. Алберту Урлиху том војном лекару (нечитко): квиту Урлихову нека Начелство овамо пошаље, па ће му се читава сума послати на наплату касе.
 № 3655.

Команд. Ибарске војске
 Чолак Антић

Примио: _____

Документ 15

ВАС, П-1, К-3, Ф1, бр. 4/10. Да се за магационере бирају само они који нису ни у једном роду војске. 14.10.1876.

Команданту Ибарске војске

Предлог г.Управника магацина пожешког који ми је дат на размотрење прочитао сам и по наређењу враћам га са следећим мишљењем:

Да је предлог уместан, но у толико се не може потпуно усвојити, у колико се њиме траже нека лица за магационере који су већ уписани у народну војску имају одређену дужност као што је четовођа дивизијског штаба, јер кад би се морало регрутовати и тражити друго лице, које не би познавала војену дужност онако као онај, који је већ практикум вршио а то би било на штету војне службе. Ово се толико пре не може одобрити што се не зна да има још лица, која нису ни у ком роду војске, па за то сам учтиван мишљења да се за магационере узму људи који нису уписани ни у један род војске а таких се за цело може наћи у Пожеги и тиме се иначе ништа не крњи у основи поднешен предлог. Така лица нека г Управник просто означи ии тражи од тамошњих власти полицијске па само интенданту ради занња јави на потврђење Команданту пошље.

Службено

14/10. 76. год.

Помоћник дивизијског интенданта

Васа Филиповић¹¹⁵

Документ 16

ВАС, П-1, К-3, бр 4/11. октобар 1876. Мехмед - паша обавештава капетана Гречинкова о хуманитарној природи својих војника

Главнокомандујућем Ибарске војске

Командира, тешке Београдске батерије капетана Гречинкова

ИЗВЕШЋЕ

21. ог овог месеца послати као парламентар заједно са доктором Феодоровим¹¹⁶ и редовим поверење ми батерије Стефаном Тасићем који ми је служио као тумач, ја сам горе назначеним лицима срећно дошао у турски стан и предлагао сам код командујућег Турском војском на Ибру Мехмеду Паши. Он је ноћу 21. октобра из Цариграда добио депешу о двомесечном примирју и са своје стране учинио је распоред да турска војска не би смела наступати нити се чаркати. Уверен такође да је и са стране Вашег Превасходителства такође

115 Био је професор и директор чачанске Гимназије. Какав је био у цивилној служби, такав је био и на војној дужности: одговоран и радан. Командант Ибарске војске тражио је од министра просвете (28. септембар 1876) ... „да се за своју редовну и тачну службу награди, одликује, или унапреди, како г. министар за целисходно нашао буде“. (Драгомир С. Поповић, *Сиоменица чачанске Реалне гимназије 1837- 1937*, Чачак, Заједница дома и школе Чачанске гимназије, 1938, 107).

116 Др Ерисман Фјодор Фјодорович (1842–1915) руско-швајцарски лекар.

учињен у истом смислу распоред, он ме је молио јавити вам о његовој молби, да би ви забранили појединим одељењима и месним [нечитко] прелазити турску границу у делу напада на турске поданике.

Што се тиче [нечитко], које су се приписивали Турцима са нашим заробљеницима и рањеницима, Мехмед – Паша је ватрено одбрањивао исте. Он ми је давао часну реч да је /нечитко/ строгајше наредбе коју је издао Турској војсци, да се уљудно обраћају са заробљеницима и рањеницима непријатељима, још назначио неколико пута да би свакоме ономе, који му доведе рањеног или заробљеног официра наше армије Мехмед - Паша као и сва његова војска врло су ради миру. Турска војска као и Египатска (8.батерија), коју сам видијо одевена је горе од наше, па како немају удобне земунице то морају страдати од студе. Тако, на пример ми смо срели Египћане, који су се на позицији смењивали, они су ишли лагано, згурено, и на поздрав свог Началника који нас је спроводио, старали су да се покажу бодрима но осмијак њихов изгледао кисео.

Паша као и његови ордонанси указали су ми најсрдачнију предусретљивост и најљубазнији састанак кад је разговор био о музици то Мехмед - Паша желећи показати нам је, не гледајући на мраз, одма је заповедио да банда свира пред нашим шатором кога су нам дали за преноћиште. Кад је доктор Федоров зажелио да види болницу, ту су помешани болесници и рањеници, то је се Паша и њихов доктор видно застидели, изговарајући се с тим да јошт болница није устројена и по томе је стидно да је покажу. На питање моје да ли има на Јавору страних официра, Паша одговорио да има само неколико Мацара. Мечедински пак персонал комплетован је са иностранцима. На њега је произвео јак упечаток када је дознао да се у редовима Србске војске налазе руски официри и добровољци и као што сами признају, сав неуспех њиховог армија произилази од помоћи руски официра и добровољаца.

Но 20

22.октобар 1876

Кушићи

Капетан Гречников

Секуловић с.р.

Документ 17

МИАЧ, Суд општине заблаћке, КЗ, Примирје започело 20. октобра 1876. Договорено да траје два месеца.¹¹⁷

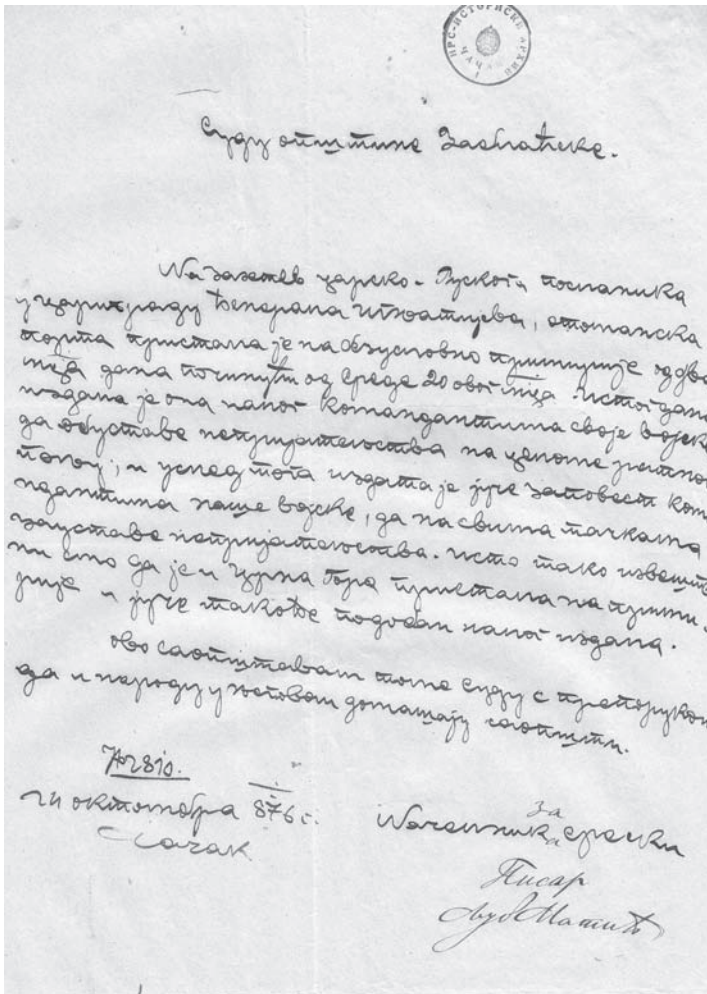
Суду општине заблаћке

117 Србија је после тешких борби на Јавору и јужном фронту уз посредовање руског ђенерала Игњатијева 20. октобра 1876. године закључила са Турском за српску војску спасоносно примирје. У фебруару, у време примирја, 1877. одржани су избори за Велику народну скупштину, изабрано је 420 посланика. Уз посредство Русије закључен је 28. фебруара 1877. частан мир за Србију, на основу стања као пре рата (*status quo ante bellum*). Петар Опачић, „Ибарска војска у Првом српско-турском рату 1876-1878“ у: *Ибарска војска у српско-турским рајшовима 1876-1878*, Народни музеј, Чачак, 1997, 69-77)

На захтев Царско - Рускога посланика у Цариграду ђенерала Игњатијева, Отоманска Порта пристала је на безусловно примирје од два месеца дана, почињући од среде 20. ог овог месеца – истог дана издана је заповест командантима своје војске да обуставе непријатељства на целој ратној пољу; и услед тога издата је јуче заповест командантима наше војске, да на свима тачкама зауставе непријатељства. Исто тако извештени смо да је Црна Гора пристала на примирје и јуче такође подобан налог издала.

Ово саопштавам томе суду с препоруком да и народу у његовом домаћају саопшти
Но 02810
24. октобар 1876.
Чачак

За
Начелник срески
Писар Љубо Матић

Документ 18

МИАЧ, НОЧ, Ф-16, 12(14), новембар 1877

Објава

Никола Марић, возар ове станице, вози до Карановачке станице г. Димитрија Петровића,¹¹⁸ команданта штабовске коморе Чачанске окружне војске I класе. Тамошња станица се умољава да поменутог возара одмах врати овдашњој станици пошто је (нечитко) Г. Димитрије путује по добијеној објави од команданта Чачанске окружне војске I класе од 19/XI у Крушевцу

24. новембар
У Чачку

Начелник чачанске станице
С. Марковић

Издата му /х/рана и фураж за 25. тек. ов. месеца на станици Карановачкој
за

25. новембар 1877
Карановац

начелник стан.Карановачке
помоћник М. Благојевић

(на полеђини) Да се изда за два коња по 2 и 1/2 оке зоби , соли и 3 и 1/2
и један таин за данас

25. II 1877

нач.станице
Влад. Милошевић

Документ 19

МИАЧ, VARIA, K6,

Командату Ибарске војске

Према наређењима Команданта Ибарске војске Но3173.3606.3655.3756.3987. тек.год.издало је Начелство ово из касе своје на име плате лекарима при овд. и Карановачкој војеној болници и то:

/1 а) Г. Адолфу Урлиху по под / 1 две квите_____ 1344 гроша 14пара

/2 б) Г. Мостићу по под /2 две квите -----400.

/3 в) Г Станоју Нешићу по под /3 две квите-----500-

/4 г) Госпођи Златковићки по под /4 две квите-----392

/5 д) Г. Фр. Кригеру по под/5 једној квити ----- 450 - 2

/6 е) Г. Шору по под /6 једној квити којој је додата и депеша Началника Санитета-320

/7 ж) Г. Аугустину Лазаерту по под/7 две квите----- 444-11

/8 з) Г. Мирославу Вајслу по под/8 две квите--- 600-

/9 и) Г. Светозару Арховљевићу по под /9 две квите 560-

/10 ј) Г. Стевану Матићу по под / 10 две квите 400 гроша пор.

¹¹⁸ Димитрије Мита Петровић, предавао је цртање у чачанској Гимназији, оставио је забелешке и цртеже из оба српско турска рата.

Свега 5. 410 гроша и 27 пара пореских¹¹⁹

Стога Начелство ово понозно моли Команданта Ибарске војске да му горњу суму [нечитко].

Документ 20

МИАЧ, НОЧ, Ф16,3(35),1877. Болница у Карановцу добија 40 дуката цесарских месечно, по одлуци министра војног, 14. децембар 1877

Начелству Округа чачанског

Услед захтева начелника Среза карановачког а по решењу г. министра војеног од 14. овог. есеца ЕСНО 3465 одобрен је кредит за карановачку резервну војну болницу од 40 #ц. месечно¹²⁰ на рачун /нечитко/ за ратну спрему.

Одсек Казначеј. министра војеног извештавајући о овоме тамошње Начелство препоручује му, да суму у горњој цифри унапред издаје месечно за речену болницу, на рачун касе поменутог одсека казначејског, а иста болница о томе нас извести

14. децембар 1877
Београд

По заповести министра војеног
Руковаоц казначеј. Одсека
М. Милићевић

/друга страна документа/

Примљено 19. децембра 1877. Карановац, за болницу у Карановцу

Кно 5231

Начелнику Карановачке резервне војне болнице

За Карановачку болницу одобрен је кредит 40# ц. месечно докле потреба трајала буде. Према томе кад вам колико требало буде испоставите квите Начелству пак ће вам оно новце испоставити.

19. децембар 1877. год
Чачак

Казначеј
Остојић

Документ 21

МИАЧ, НОЧ, Ф-16,4(109). Одмориште за рањенике у механи на путу Студеница – Рашка, 1877.

Команданту Чачанске бригаде II класе

Као што ћете из приложеног акта видети, ја сам учинио корак код начелника станице студеничке да изиште изјашњење од Лазара Прокића, студеничког механције о томе шта чини с механом у Баљевцу. Из депеше /нечитко/

119 Свега 5. 410 гроша и 27 пара пореских, у динарима 1.082 динара и 27 пореских пара.

120 Болница у Карановцу добија 40 дуката цесарских 1 дукат = 12 динара, месечно 480 динара

станице студеничке видећете какав сам одговр добио.

Кад сам овај корак учинио, мене је руководила крајња нужда, да се напути између Рашке и Студенице, отвори једно одмориште за коморције, путнике, а нарочито-за рањенике. Ја сам /нечитко/ са страхом испраћао јутрос рањенике у Студеницу, помишљајући да на целом путу ти људи не могу наћи пристојног одморишта, не стога што их у ствари нема него с јогунства поменутог Лазара Прокића, што се јасно види из његовог изјашњења. Његова је намера очевидно да овим удесом присили власт да се момци који су у затвору ослободе.

И без коментара дакле, види се јасна намера Прокићева, с чега вас молим за упутства, јер је крајња потреба да се механа у Баљевцу мора отворити.

Међутим, ја сам потпуног мишљења да би требало према томе довести њима војено друмске службе, поставити другога, кад Лазар не пристаје да сам отвори механу и према правилима је обдржава, а ја ћу се пшостарати да нађем механцију који би могао да одговара поменутих правилима друмске службе.

Ја сам издао налог коњанику, који Вам је ово писмо донео, да причека и донесе одговор, имајући на уму потребу да поменута механа у Баљевцу чим преотвори.

Нач. станице Рашка
[нечитко]

Документ 22

МИАЧ, НОЧ, Ф-16, 2(19), Помоћ за босанску сиротињу од Манчестерског добротворног друштва 31.12.1877.

КЊАЖЕСКО-СРБСКО ТЕЛЕГРАФСКО НАДЛЕЖАТЕЛСТВО
ГРБ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ
Месец 12 1877
Чачак од В.М.¹²¹

Но	Класа	Време предаје	Време доласка	Званични податци о отправању
		Дан час мин.	Дан, час, мин	/
968,	76	31, 10, 50	31, 11, 9	пре
Т Е Л Е Г Р А М				

Начелству Окружном

Чачак

Манчестерски Добротворни одбор послао је на помоћ Босанске бегуначке сиротиње 50 дуката цесарских.¹²² Нека начелство изузме из своје касе ту суму

¹²¹ Скраћеница за Војно министарство.

¹²² Међу лекарима који су помагали страдалницима у Београду, био је и Енглец др Херман Циман (Милан Милићевић га наводи као Зиман), који је био изасланик добротворног друштва из Манчестера. Својим несебичним залагањем је допринео да се здравствено –санитетска ситуација у Србији држи под

новаца и одмах употреби на најпречу помоћ најпогођенијим бегуначким фамилијама из Босне, а рачун од поште добиће првом дилижансом.

Но 10028

За министра, начелник
Др С. Милосављевић

Од штације-----

прима Чачак

Документ 23

МИАЧ; НОЧ, Ф 16, 15(2)

ТРЕБОВАЊЕ за пољску болницу, децембар 1877.

По коме да се изда Другој пољској болници Јаворског кора: једну оку свећа и једну оку сапуна за купање болесника и прање рана.

12. децембар 1877

Командант

Рашка

Друге пољске болнице Јаворског
кора санитарски капетан

Комесар Ф К Раковац

Др М. С. Протић

(на полеђини)

Но 118

Према захтеву издати овоме шта треба

12. XII 1877

Начелник станице

Рашка

Стеван Шрам

Издата му је 1 ока свећа и сапуна 1 ока, што је све узето на зајам од Саватија М. Бурмазовића, овд. трговца

12. XII 1877

Начелник станице

Рашка

Стеван Шрам

Примедба: није издата зајмодавцу признаница, што најпре исплатити!

Документ 24

МИАЧ, НОЧ, Ф-16(27), Превоз санитарског материјала вршио се и на саоницама, децембар 1877

Рађено 17. децембра 1877. у Станици чачанској

Коста Манојловић из Београда да се јави са још два возара

који носе изваншан материјал болнички за Ивањицу, дође па замоле Начелника станице Чачанске даде 6 кола 2 саоница пошто кола њихова не могу да

контролом. Циман (Зиман) је закупио кућу у Београду на годину дана скупио је у њој 45-50 српске деце, међу којима и турске, која су остала без родитеља, наместио их је господски, каже Милићевић, отворио учioniце за њих, (М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 417).

повуку, јер је снег велики, у помоћ, како би могли исти материјал што скорије
однети на онде жељено место
+ Коста Манојловић

Оверава начелник Станице
М. Марковић

Документ 25

МИАЧ, НОЧ, Ф-17, Но40, Прављење опанака за сиромашне војнике, 9. јануар
1878, Котража.

Команданту Чачанске бригаде II класе

Сава Ковачевић из Котраже, чаругџија, пошто ни у који род војске није
био уписат, правио је опанке које је општина сиромашним војницима морала
издавати, овде код станице. Но пошто је ова потреба престала а наређење ко-
манданта Но156 постоји да се коже од поклате стоке код ове станице Студе-
ничкој станици шаљу, то упућејем Саву да га командант као доброг занатлију
на прављењу опанака за народну војску, по увиђавности може употребити.

Но 40

9. јануар 1878.
Котража

Начелник Станице котрашке
Милета Јовановић

Команданту Чачанске бригаде
II класе.

Сава Ковачевић из Котраже, чаругџија,
пошто ни у који род војске није био уписан
правио је опанке, које је општина сиромаш-
ним војницима морала издавати, овде
код станице. Но пошто је ова потреба пре-
стала, а наређење команданта Но156,
постоји да се коже од поклате стоке које до-
стају, студничкој станици шаљу, то
упућујем Саву, да га командант као доброг
занатлију на прављењу опанака за народну
војску по увиђавности може употребити.

Но 40.
9. јануара 1878 год.
Котража.

Начелник Станице котрашке
Милета Јовановић

Документ 26

МИАЧ,НОЧ, Ф17,29(32) помоћ Црвеног крста за Болницу чачанску и горњо-милановачку, 26. јануар 1878, Страгаре.

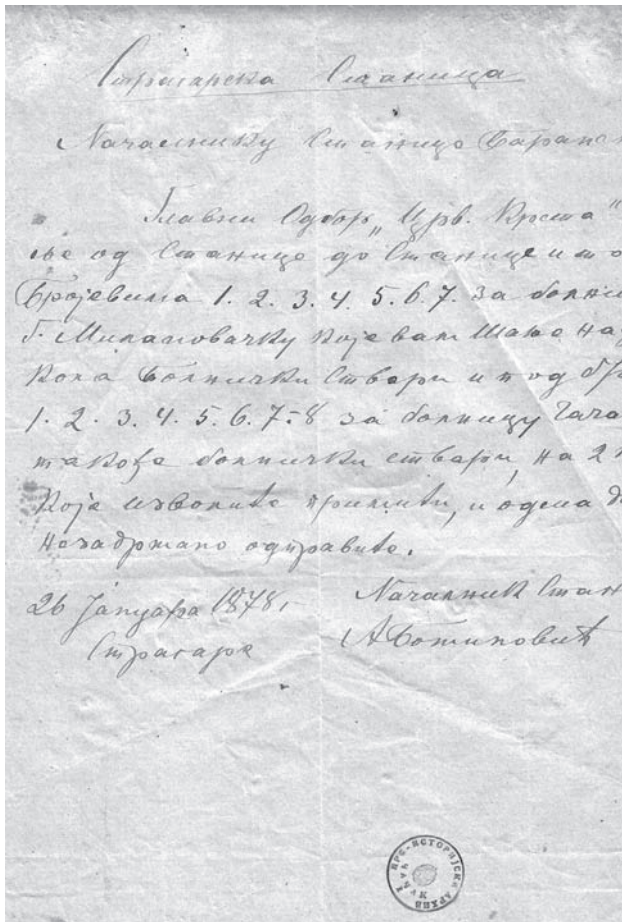
Страгарска станица

Начелнику станице Баранске

Главни одбор „Црвеног крста“ и све од Станице и то бројевима 1.2.3.4.5.6.7. за болницу Горњомилановачку које вама шаље на кола болничких ствари под број 1.2.3.4.5.6.7.-8. За Болницу чачанску, такође болнички ствари на 2 кола које изволите примити и одмах ,незадржано отпратите.

26. јануар 1878
Страгаре

Нач. станице
А. Бошковић

Документ 27

МИАЧ, НОЧ, Ф-17, 25(62) Похватани Турци спроведени из Рашке за Београд,
1. април 1878, Рашка.

Лево крило Јаворског кор,
Но 1218

Начелнику Станице студеничке

Према налогу команданта Јаворског кора, од 31.по7ошлог/ месеца, но 1640, упућујем вам 4 заробљена Турчина, имена Башира Омеровића, Батијара Камеровића, Бакајрама Ахметовића и Мехмеда Јусуфа, са налогом да их добро чувате и да настојавате да се с њима уљудно поступа.

Турке спроводе Мита Бошковић и Тимотије Вујанац, а по њима шиље вам се и заробљеничко оружје и то: 2 снидер система¹²³, 1 руска спредњача, 1 спредњача другог система.

О предстанку ових затвореника, и о пријему њиховог оружја, изволи ћете ме известити.

1. април 1878
Рашка

Командант мајор
Мил. Павловић¹²⁴

Друга страна 1. април 1878

Но155

Команданту Левог крила Јаворског кора

С предписом команданта од 1.априла тек.год.Но 1218

Спроведена су четири заробљеника турчина а именима: Башира Омеровића, Батијара Камеровића, Бакајрама Ахметовића и Мехмеда Јусуфа, примио сам и истима ћу поступати онако како ми се са горњим предписом налаже.

И 4 њихове пушке од којих су 2 синдер система, 1,спредњача и 1 спредњача чудног система, примио сам

3. април

Управник и начелник

¹²³ Турска војска користила је пушке три модела: Шнајдер 1866, о којој је овде реч, Хенри Мартин 1871. и Винчестер 1866. Прве две су биле острогуше а трећа магацинка. (Небојша Ђокић, „Турска војска у 1876. години“, у: *Ибарска војска*, 78–98)

¹²⁴ Његова војна каријера је била веома узорна у доба Обреновића. Био је на челу Дунавске дивизије 1888, неколико година касније добија чин генерала (1895). Милован Павловић био је министар војни, 1898. Био је управник Војне академије, почасни ађутант краља Милана Обреновића, погинуо је, заједно са краљевским паром Обреновић, 1903. године. (Слободан В. Ђукић, *Страни ушлицаји на развој српске војне доктрине 1876 – 1878. године, докторска дисертација*, Универзитет у Београду Филозофски факултет, Београд 2013, 143, 246, 327)

Леве руке Јаворског кора, овај
№ 1.218

Начелнику Сиганице Сигурина

Према налогу Команданта Јаворског кора, од 31 пр. листа № 1.640 упућујући, једнo вaм ч зарoбљeнa турцинa, a тaкoђe Баширa Илмeрoвићa, Башијaрa Калмeрoвићa, Ђaкoјрaмa Ахмeтoвићa, и Мeхмeдa Фусeфa с'нaлoтaм, дa их дoбрo глaвaшe, и дa нaсигoђaвaшe дa сe с'тaмa убузднo нo, ступa.

Стурoкe сирoвoдe Митa Бoшкoвић, и Милoшe Вујaнaц, a нo нaмa нaмe вaм сe и зарoбљeнaкo oружијe и нo: 2. снидeр систeмa, 1 ружкa сирoднaлa, и 1 сирoднaлa другoг систeмa.

О прeдeтaнкy oвих зарoбљeнaкa, и другoгaмy вoхoвoг oружијa, извaм тaмe мe извeстити.

1. Априлa 1878
рaшкa

Командант Мaјoр
Милo Пaвoвoвић

Документ 28

МИАЧ, НОЧ, К17, 5(18), Магацински простор у Чачку, 1878

Интенданту Јаворског кора
Но 1261 17. април 1878
Чачак

Од како је образован Магацин Чачански па до данас, ради смештаја хране и осталог заузете су следеће зграде, овдашње општине, и приватних лица

Доњи спрат школске зграде у коме је смештена храна и остали материјал за потребу војске гди је уедно и канцеларија овога Магацина. У последње време кад је се са храном омалило, магацин је само 2 собе у овој згради задржао а све друге уступио учитељима оvd. основних школа ради њиховог предавања.

2. Магаза масе почившег Јована Буђевића оvd. у коју је такође примана

храна са разних страна и кој и даље непрестано служи као саставни део овога Магацина.

3. Од 22. марта т.г. по упутству оvd.општинског суда заузет ј један обор масе пок.Спасоја Тајсића оvd.ради смештаја примљене и долазеће стоке, а да тога дана за ову потребу био је узет обор масе пок.Добре Радовића оvd. у коме је стока од прилике за један месец дана била.Најпосле

Никакав алат није овај Магацин узимао за послугу војске, о чему извештавам Г. Интенданта

Документ 29

МИАЧ, НОЧ,Ф-17,4(12), 1878. Борба против говеђе куге,1878

Команданту Окружне војске Чачак

Пошто ће од сада сва говеда пре него се преко старе границе у Србију пуштају, 10 дневно контумац због говеђе куге одржавати, морају то услед наређења Врховне команде од данашњег акта а Но 690 препоручујем Команданту да изволи наредити да се од сада сви транспорти преко Ниша упућују где ће контумац издржати

Н 834

Заступник Команданта
Мајор Кора пуковник Орешковић¹²⁵
Управник Магацина чачанског

Документ 30

МИАЧ, НОР ГМ,К-2,бр.29, 1880. Инвалиднину за борца примају деца за погинулог оца,

Начелству Округа Рудничког

Решење Инвалидног суда од 1.децембра 1879. и то фин.3288 опредељено је деци покојног Вељка Мишовића из Поповића, Среза Моравског,тога округа и то сину Рашку, рођеног 15. априла 1869. и ћерки Радослави, рођеној 3. јануара 1875. године(168) сто шездесет осам динара годишње на име потпоре,¹²⁶

125 Антоније Орешковић, рођен 1829. у Двору на Уни. После завршене војне академије у Винер – Нојштату, 1847. произведен је у чин пешадијског потпоручника. Као млад официр учествовао у ратовима против Мађара 1848. и против Италије 1859. На позив кнеза Михаила, ступио је у српску службу у чину пешадијског мајора априла 1862. После бомбардовања Београда, Орешковић је постављен за команданта Добровољачког кора у Ваљеву. У циљу припрема за заједничку борбу балканских народа, учествовао је у дипломатским мисијама, јер је поред српског говорио немачки, француски, италијански... Орешковић је радио на војној, националној и политичкој књижевности. После стицања независности 1878. пуковник Орешковић, био је на положају команданта Дринске дивизије. Пензионисан је 1888. (В. Бурић, *нав. дело*, 64–65).

126 Поређење: *Наредбом о смањењу илаша официрима и лекарима и осталим људима која имају целу илашу* одређено је да уколико у миру имају 300 талира годишње и преко, месечно добију 300 гроша

која се има рачунати, и издавати од 21. јуна 1879. године закључно.

Нека Начелство реченој Станки од поменутог дана, па унапредак издаје одређену потпору у тринаест (13) динара месечно у месту њеног становања на начин прописан чл. 19.20 и 21. Правила изданих 20. јула 1878.

Ова потпора издаваће се њој све донде док ненаступи случај члана 45 тачка 6 Закона о потпори инвалида.¹²⁷

МНо 15 859/879.

9. јануар 1879. 1880.

У Београду

По заповести министра војног
Руковаоц Казначејског одељења
С. Борисављевић

(на полеђини)

21. јануар 1880.

Поповић

К БР 166

Припада још од 21. јуна

Октобра 1879 60.66

За новем. Децембар 1879. и

Јануар 70

Фебруар март

_____

130,66

Да се изда на две квите

Свет.

Исплата им овде

10.4.1880.

Свет.

Упрепису писало капетан да убудуће позивљујући од 1-ог месеца изузима одавде месечну ову потврду

12-1- 1880. у Горњем Милановцу

Благајник

пореских ,уколико су нижа примања, официри добију 240 гроша месечно. Грош порески = 40 пара, динар = 100 пара, динар= пет гроша. Однос плате официра и инвалиднине: официр са највишом платом месечно зарађивао је током рата 60 динара, плата нижих официра, износила је 240 гроша пореских, месечно или 48 динара. Инвалиднина је у датом примеру, на годишњем нивоу износила 3,5 месечних плата нижег официра.

127 Закон о издржавању породица сиротињских војника и добровољаца за време раша, објављен је 17. јуна 1876. и штампан у Зборнику закона XXIX на страни 438. Милан М. Обреновић је после ратних сукоба обзнанио Закон о рашним сироталицима, 14. јула 1878. који је донела Скупштина. У 1. члану пише : „одређује се једном за свагда прирез који ће износити по један динар на пореску главу.“

Резиме

Ако се изузме криза у време бомбардовања Београда 1862. године, српски народ је од Другог устанка, био поштеђен ратних дејстава и сукоба са Османлијама на територији Кнежевине Србије. Велику улогу у подизању родољубивих осећања одиграли су српска елита и књижевници. У часопису *Ошацина* који је покренуо 1875. др Владан Ђорђевић, песници су у романтичарском заносу, најављивали освету Косова. Национално - родољубива тематика доминирала је у часописима *Јавор и Засјава* (излазили у Новом Саду) и *Српској зори* (Беч) током 1877–1878. Зато је и најчитанији лист *Илустрирана рајна кроника*, који су покренули 1877. Стева Васин Попов и Јован Јовановић Змај, штампан у неколико хиљада примерака. Поред буђења родољубивих осећања, вршене су практичне припреме за рат: обука војника, поправка путева, подизање мостова, увођење народног зајма. Посебно значајан део припрема односио се на лечење у ванредним околностима рањеника на бојишту и војним болницама у земљи која није имала развијену мрежу медицинских установа.

Најистуреније утврђење на граничном прелазу са Османлијама ка Босни било је на Јавору па је зато требало обезбедити овај путни правац за српску војску: подизањем сталног дрвеног моста преко Западне Мораве код Чачка, оправком пута Чачак – Ивањица на делу среза трнавског према драгачевском. Радове на путевима водили су кметови са својим људима, посипајући га шљунком.

За непуних десет година пред рат удесетостручен је број војника, грађене су болнице по савременим стандардима правилно лоциране по целој земљи. Санитетска служба Ибарске дивизије на Јаворском фронту, била је организована преко главних војних болница у градовима испред самог фронта у Чачку и Ужицу, док је Чачанска бригада II класе имала и болницу у Карановцу. На Ибарском ратишту лечили су најбољи српски лекари : др Михаило Марковић, др Јован Машин, др Лаза Докић, др Јован Порубовић и други. Како у време ратних операција капацитети главних, резервних и привремених војних болница нису били довољни да приме рањене и болесне, осниване су при војним станицама болнице мањих капацитета у Ариљу, Студеници и Котражи. Код јаворске механе у Кушићима, било је постројено главно дивизијско завојиште, док је на самом бојишту прву помоћ пружао др Михаило Марковић.

Октобра 1876. године Ибарска војска је основала резервне војне болнице прихватног или сталног карактера: једна је била и у Чачку, у новоизграђеној згради Гимназије. Тада је варошки лекар био др Леон Лајб Секендорф (1872–1876) који је по избијању рата радио у војној болници у Чачку. Др Јарослав Кужељ, који је као војни лекар дошао у Србију 1876. са групом чешких колега прво је био упућен у јединицу у Ивањици, на Јаворски фронт. У време затишја ратних сукоба, радио је и у Резервној војној болници у Чачку. О нехуманом односу турских војника према српским рањеницима и преминулим на бојном пољу, извештавао је из Ивањице, начелник санитета Ибарске војске др Јован Машин. И поред ових сазнања српска војска је четворицу заробљених непријатељских, турских војника, априла 1878. године, по наредби мајора Милована Павловића, спровела из Рашке до Београда водећи рачуна да се с њима добро и уљудно поступа.

Ослободилачки ратови Србије као значајан европски догађај, и начин решавања Источног питања, нашли су одраз и у светској литератури. Три најпознатија руска писца тог времена прате судбину руских добровољаца. Лав Николајевич Толстој у *Ани Карениној*, Фјодор Михајлович Достојевски у *Дневнику*, а Гљеб Успенски са лица места шаље репортаже у *Писмима из Србије*. Петар Иљич Чајковски 1876. компоњује *Српско-*

руски марш, док познати летонски књижевник и добровољац у рату Андрејс Пумпур пише 1877. романтичарску песму *На Дунаву*. У надахнутом тексту *За Србију* Виктор Иго 1876. позива на стварање континенталне федерације као једине политичке реалности, која би била у стању да заустави ратове.

LELA PAVLOVIĆ

HOW THE SERBS WERE PREPARING FOR THE FINAL LIBERATION FROM THE TURKS IN 1878

Summary

The Serbian people were exempted from war actions and clashes with the Ottomans on the territory of the Principality of Serbia after the Second Serbian Uprising, if we exempt the bombardment of Belgrade in 1862. A big role in raising patriotic feelings had the Serbian aristocracy and writers. In the journal *Homeland*, which was started by Vladan Đorđević in 1875, the poets announced a revenge for Kosovo in their romantic enthusiasm. National-patriotic topics dominated in the journals *Javor and Flag (Zastava)* – published in Novi Sad and *Serbian Dawn (Srpska zora)* – Vienna, in the course of 1877-1878. The most read newspaper *Illustrated War Chronicle (Ilustrovana ratna hronika)*, which was started by Steva Vasin Popov and Jovan Jovanović Zmaj in 1877, was printed in several thousand copies. Besides awakening patriotic feelings, practical preparations were done: training of soldiers, reconstruction of roads, building bridges, introduction of the national loan. A particularly significant part of the preparations referred to emergency situations and medical treatment of the wounded on the battlefield and military hospitals in the country which didn't have a developed network of medical institutions.

The most protruding fortification on the border crossing with the Ottomans towards Bosnia was on the mountain of Javor and it was necessary to provide this road for the Serbian Army by building a permanent wooden bridge over the river West Morava near Čačak, reconstruction of the road Čačak – Ivanjica, from the County of Trnava towards the County of Dragačevo, which was executed by the vassals with their people who had covered the road with gravel.

In less than ten years before the war, the number of soldiers was tenfold, so the capacity for medical treatment had to be increased for them. The hospitals were built according to modern standards, properly located all over the country. The number of medical staff was poor before the war in Serbia, altogether: 60 doctors of medical science and 10 medical assistants, 25 pharmacists and 5 pharmacy assistants. The deficiency was compensated by arrival of foreign doctors, paid engagement or arrival of volunteers, who were sent by the Red Cross organizations from whole Europe, especially from Russia. The number of medical staff increased up to 120 doctors of medical science and surgeons, 49 doctors and witch doctors, 157 pharmacists and pharmacy assistants, altogether 383 people with higher medical education, which was considered to be a relatively satisfying number. The Medical Service of the Ibar Division on the Javor front was organized over the main military hospitals in the towns, before the front itself in Čačak and Užice, while the Čačak brigade of the 2nd class had a hospital in Karanovac. The best Serbian doctors worked on the Ibar front: Dr. Med. Mihailo Marković, Dr. Med. Jovan Mašin, Dr. Med.

Laza Dokić , Dr. Med. Jovan Porubović. Since the capacity of main, reserve and temporary military hospitals was not satisfactory to receive the wounded and the sick in the period of war operations, the hospitals with smaller capacity near military stations were founded in Arilje, Studenica and Kotraž. The main division bandage dispensary was installed near Javor pub in Kušići, while on the front itself, the first aid was provided by Dr. Med. Mihailo Marković.

In October 1876, the Ibar Army founded the reserve hospitals of temporary or permanent character, one of which was in Čačak, in the newly built building of the high school Gimnazija. At that time, the town doctor was Dr. Med. Leon Lajb Sekendorf (1872-1876), who worked in the military hospital in Čačak after the breakout of the war. Dr. Med. Jaroslav Kuželj, who had come to Serbia as a military doctor in 1876 with a group of Czech colleagues, was firstly sent to the unit in Ivanjica, on the Javor front. During the ceasefire, he worked in the reserve hospital in Čačak. The chief sanitary officer Dr. Med. Jovan Mašin informed from Ivanjica about inhumane treatment of the Turkish soldiers towards the Serbian wounded and killed on the battlefield. Even besides having this cognition, in 1878, the Serbian Army conducted four prisoners, Turkish soldiers, by order of Major Milovan Pavlović from Raška, who had ordered his soldiers to treat the prisoners in a good and humane way.

The Serbian Liberation Wars, as an important European event and a way of solving the Eastern Question, found a reflection in the world literature. Three most famous Russian writers of that time follow the life of Russian volunteers. Leo Tolstoy in *Anna Karenina*, Fyodor Dostoyevsky in *The Diary of a Writer*, G. Uspensky sends reports from the spot in *Letters from Serbia*. In 1876, Pyotr Ilych Tchaikovsky composes *the Serbo-Russian March*, while a well-known Latvian writer and volunteer in the war, Andrejs Pumpurs, writes a romantic poem *On the Danube* in 1877. In 1876, in his inspiring text *For Serbia*, Victor Hugo calls for foundation of a continental federation as a political reality, which could stop wars.

ДАНИЦА ОТАШЕВИЋ
Чачак

РАДОЈЕ ЈАНКОВИЋ – КАКО СМО ИЗВРШИЛИ ПРЕВРАТ 1903. ГОДИНЕ

АПСТРАКТ: Млади потпоручник Радоје Јанковић један је од учесника Мајског преврата 1903. године у коме су незадовољни српски официри убили краља Александра и краљицу Драгу Обреновић и на власт вратили династију Карађорђевић. Јанковић је био у групи завереника који су ушли у двор и у овом раду доносимо његова аутентична сећања која је записао 23. новембра 1924. године. Самом убиству краљевског пара 29. маја 1903. Јанковић није присуствовао, али је чин насиља над последњим Обреновићима забележио из приче учесника Радоја Лазића, док му о погубљењу браће Луњевица сведочи завереник Радивоје Филиповић. Описане су многе личности које су следећих година и деценија имале важне улоге у политичком и војном животу Србије, чију су историју Мајским пучем променили. Иако забележена са временске дистанце од две деценије, када су многи учесници завере изгинули по ратиштима, у балканским и Великом рату, убијени у Солунском процесу или били у затвору, сећања Радоја Јанковића су прецизна, пуна детаља и драгоцене за сагледавање друштвених прилика и кључних момената у српској историји на почетку 20. века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Радоје Јанковић, Мајски преврат, краљ Александар Обреновић, Драгутин Димитријевић Апис, Радоје Лазић, браћа Луњевица, Београд

УВОД

Потпоручник Радоје М. Јанковић (1879-1943) имао је 24 године када је са својим друговима официрима извео Мајски преврат, а 45 када је записао своја сећања на овај значајан догађај из српске историје. За две деценије политичка слика света се променила, али је и његов живот искочио из нормалног колосека и попримио невероватне обрте. Осим промене династија на власти, Србија је на почетку 20. века прошла кроз три рата - два балканска (када су ослобођени Јужна Србија и Македонија) и Први светски (у коме је изгубила трећину

1 Датуми су према старом, јулијанском, календару који је Србија користила све до краја 1919. године. По грегоријанском календару Мајски преврат и убиство брачног пара Драге и Александра Обреновића извршени су 11. јуна 1903. године.

војно способног становништва) - али је зато уједињењем јужнословенских народа и територија формирала Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Млади официр, рођен 8/21. октобра 1879. године у Чачку, учествовао је у балканским ратовима у којим је стекао чин пешадијског мајора, борио се на Церу, Сувору и северним деловима Албаније. На лични захтев регента Александра Карађорђевића² одлази са Крфа у Русију да помогне пропагандни рад у петроградској штампарији. Члан је српске мисије која је предала висока одликовања цару Николају Другом и војним званичницима. Са круном и владом разилази се због судског процеса у Солуну, када су за наводни атентат на престолонаследника оптужени чланови удружења „Уједињење или смрт“. У одсуству је суђено и Јанковићу коме је, осим пензионисања, изречена казна од 15 година затвора. За то време Русију 1917. године потреса најпре Фебруарска револуција, која је довела до абдикације императора Николаја Другог и гашења царизма, а потом Октобарска пролетерска револуција која на власт доводи бољшевичку партију. Као дисидент Радоје Јанковић добија заштиту привремене владе и вођа бољшевика који су одбили да га изруче српским војним властима у Солуну. Уз велике потешкоће са женом Наталијом се преко Сибира, Јапана и Кине враћа у Европу, где му се у Риму рађа кћерка Видосава. Са породицом оскудно живи у емиграцији, а када се 1923. вратио у отаџбину, одмах је ухапшен и спроведен у пожаревачки затвор. Следеће године премештен је у казниону Лепоглава, а затим у Сремску Митровицу, где на папир ставља своје успомене из 1903. године. Приређивач Јанковићевих сећања на 29. мај 1903. године, која први пут излазе на оцену јавности и историчара, користио је у уводном тексту и његове белешке о политичким приликама у Србији на размеђи два века и узроцима који су офицере натерали да погазе заклетву дату краљу, изведу пуч и промене ток историје, али и своју судбину.

РЕЖИМ АЛЕКСАНДРА ОБРЕНОВИЋА

Србија је крајем 19. и на почетку 20. века била у политичком и економском кошмару. Размирице краља Милана³ са политичким странкама, буне и

2 Александар I Карађорђевић (1888-1934), млађи син краља Петра Првог и црногорске кнегиње Зорке Петровић. Рођен је на Цетињу на двору деде Николе, школовао се у Русији. У Србију долази после Мајског преврата и избора Петра Карађорђевића за краља. За престолонаследника проглашен 1909. године када је старијем брату Ђорђу ускраћено то право. У балканским ратовима био командант Прве армије, од 14. јуна 1914. је регент краљевине Србије и по уставу врховни командант српске војске. Првог децембра 1918. постаје регент Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, а 16. августа 1921. проглашен је за краља. Укинуо 6. јануара 1929. устав, распустио скупштину, заузео диктатуру и прогласио Краљевину Југославију. Убијен 9. октобра 1934. у Марсеју приликом званичне посете Француској. Сахрањен у породичној цркви на Опленцу. (*Мала енциклопедија Просвета*, 1978, 41)

3 Милан Обреновић (1854-1901), српски кнез и краљ, унук Милошевог брата Јеврема Обреновића. После погибије кнеза Михаила, иако малолетан, доведен је на престо Милан. Владао је уз намеснике Миливоја Блазнавца (1824-1873), Јована Ристића (1831-1899) и Јована Гавриловића (1796-1877). Мла-

атентати, свађе и развод од краљице Наталије, одлазак из земље, имали су бројне последице. Државне финансије су биле у хаосу, материјално стање у војсци лоше. Доласком младог краља Александра Обреновића⁴ на власт и државним ударом и укидањем намесништва 1893. године само је појачана агонија у земљи. Краљ Александар суспендовао је либерални устав из 1888. а вратио апсолутистички устав из 1869. године, што је изазвало незадовољство друштвене елите и појачало општу несигурност. Гложење са политичким странкама, посебно радикалима, краљ Александар је решавао мењањем устава, обарањем влада и самовољним променама унутрашње и спољне политике. Од 1900. до 1902. године извршио је четири државна удара, променио шест влада и три устава. Ипак, излаз из тешке ситуације и стабилност режима није могао да обезбеди. Поврх тога 1900. године протеран је из земље краљ Милан, а Александар објављује веридбу са удовицом Драгом Машин⁵, дружбеницом

ди кнез власт је преузео 1872. и владу поверио Миливоју Блазнавцу. До 1875. променио је неколико влада после чега је распуштена скупштина што се први пут догодило у историји српског парламентаризма. Исте године оженио се Наталијом Кешко, кћерком влашког спахије. После Првог српско-турског рата 1876. и Другог (1877-1878), Србија је проширена на округе нишки, пиротски, врањски и топлички. Милан Обреновић 1880. године укида устав и политичке слободе и заводи лични режим. Спољну политику земље 1881. тајном конвенцијом приближио је Аустро-Угарској. Кнез Милан Србију 1882. проглашава краљевином, а себе краљем. Победа радикала на изборима 1883. довела је до Тимочке буне и прогона радикала. Пораз Србије у Српско-бугарском рату на Сливници 1885. године изазвао је гнев народа, који је кулминирао разводом од краљице Наталије 1888. Исте године донет је уз помоћ радикала либералан устав, а 1889. краљ Милан одрекао се престола у име малолетног сина Александра и отишао у Париз. У Србију се вратио 1893. када је Александар извршио државни удар и преузео власт. Краљ Милан је 1897. прихватио заповедништво и реорганизацију војске увођењем сталног кадра. Да би се обезбедило довољно официра, Војна академија трајала је две године, а уместо 40 батаљона основано је 60. Везе између оца и сина прекинуте су 1900. када је Александар саопштио одлуку да се жени удовицом Драгом Машин. Краљ Милан напушта Србију оптерећену високом војном буџетом и самовољном владавином младог краља. Следеће године умире у Бечу. Милан Обреновић сахрањен је у манастиру Крушедол на Фрушкој гори. Војводина је у то време била део Аустро-угарског царства. (*Мала енциклопедија Просвета*, 1978, 554)

4 Александар Обреновић (1876-1903), српски краљ од 1889. године, син краља Милана и Наталије Обреновић. Школовао се у Паризу. О младом престолонаследнику бринули су Јован Ристић и Коста Протић који ће му касније са Јованом Белимарковићем бити намесници. Вратио се у земљу 1889. када је краљ Милан абдицирао у корист тринаестогодишњег сина. Државни удар извршио је 1893. прогласио се пунолетним и увео аутократски режим. У спољној и унутрашњој политици био је непредвидив и самовољан. Окренуо се Русији наспрот дотадашњој политици свога оца. Укинуо је слободарски устав из 1888. и вратио апсолутистички устав из 1869. Млади краљ посетио је Турску, Грчку и манастир Хиландар (1894) који је обилато новчано помогао и обезбедио самосталност. Заузврат, монаси су краљу Александру Обреновићу поклонили *Мирослављево јеванђеље*. Краљ је путовао са Николом Пашићем у Русију. Против воље родитеља, владе, цркве и јавности оженио се дворском дамом своје мајке, удовицом Драгом Машин, 10 година старијом од себе. У краљево тело завереници су 29. маја 1903. године испалили 30, а у краљичино 18 метака. Сахрањени су тајно ноћу у малој цркви Светог Марка у Београду, у гроб Александрове бабе Анке Обреновић која је убијена 1868. приликом атентата на кнеза Михаила у Коштутјаку. Тела брачног пара касније су пренета у цркву Светог Марка на Ташмајдану где се и данас налазе.

5 Драга Машин Обреновић (1866-1903), српска краљица, преводилац и новинар. Била је кћерка Пантелије Панте Луњевице, богатог начелника из Горњег Милановца. Деда Никола Милићевић Луњевица (1767-1842) био је пријатељ и побратим са Милошем Обреновићем. Школвала се у Женском заводу у Београду где је научила руски, немачки и француски језик и стекла солидно образовање. Бавила се

своје мајке Наталије. Родитељи, министри, војска и народ сматрали су овај брак недолучним и срамотом Србије. Дворске сплетке жучно је подгрејавала престојничка штампа која је почетком прошлог века нарасла на око 80 листова и часописа различите садржине и интереса.

До 1900. године војска је била стуб династије и државе. Официри су више нагињали краљу Милану јер се старао за побољшање њиховог положаја и увео активну стајаћу војску. Млади краљ поверио је оцу 1897. године врховну команду над војском, да реорганизује и изврши реформе, што је он посвећено урадио не штедећи државни новац. Изграђене су нове касарне, повећан број школованих официра, редовно су вршене вежбе, набављено је ново оружје (око 90.000 пушака са по 500 метака) у Немачкој, унапређен командни кадар и повећана борбена готовост војске. Одлазак краља Милана из Србије због несллагања са синовљевим избором Драге Машин за будућу краљицу, оставио је последице и на војску. Краљ Александар смањио је војни буџет 1900. године за два милиона динара (овако умањен буџет чинио је 22 посто државних финансија), што се одразило на плате официра и активну војску коју је краљ Милан увећао са 40 на 60 батаљона. Све је то долило уље на ватру официрског и народног незадовољства.

Завера је била одговор на деспотски режим краља Александра Обреновића. Због општег хаоса у земљи већ у августу 1901. године одржан је први састанак неколицине завереника у кући потпоручника Антонија Антића⁶, нећака политичара Ђорђа Генчића⁷, којим је руководио капетан Драгутин Димитријевић

писањем и преводилаштвом. Са угледним инжењером Светозаром Машином венчала се 1883. али је после три године остала удовица. Девер јој је био пуковник Александар Машин који ће бити један од завереника и руководиоца преврата 1903. У часопису *Уставности* 1884-1885. штампан је у наставцима Драгин превод са француског романа *Полицајка Маџе око*. Била је уредник часописа *Домаћица*, члан новинарског друштва Београда. Дружила се са Богданом Поповићем, касније књижевним критичаром и професором Универзитета. Када се краљица Наталија развела, повела је Драгу у Француску за дворску дружбеницу. У дворцу „Сашино“ у Бијарицу упознала је 1895. младог краља Александра, када је почела њихова љубавна веза. У Београд се вртила 1897. а венчање коме су се противили министри, црква, војска и народ, обављено је у Саборној цркви у лето 1900. Кад је годину дана касније лекар саопштио да краљица чека принову, краљ Александар помиловао је више затвореника, међу којима радикала Николу Пашића и либерала Ђорђа Генчића. Трудноћа је била лажна што је још више појачало мржњу народа према краљевском пару. Код незадовољних официрима родила се идеја о завери, која је спроведена две године касније, 29. маја 1903. (sr.wikipedia.org.; прегледано 19. 12. 2018)

6 Антоније Антић (? -1954), потпоручник, међу првима пришао завереницима који су извели државни удар 1903. У његовој кући одржавани су тајни састанци завереника на челу са капетаном Драгутином Димитријевићем Аписом коме је остао веран до краја. Потиче из утицајне породице, Ђорђе Генчић, министар унутрашњих дела и политичар, био му је ујак. Учесник балканских ратова, 1914-1915. био начелник штаба коњичке дивизије, од 1916. војни аташе у Атини. У Солунском процесу 1917. осуђен на дугогодишњу робију, пензионисан у чину пуковника.

7 Ђорђе А. Генчић (1861-1938), индустријалац, власник рудника, политичар и публициста, истакнути првак Либералне странке, министар унутрашњих дела у влади др Владана Ђорђевића (1844-1930) за владавине Александра Обреновића. Градоначелник Ниша од 1894. до 1899. Оштар противник женидбе краља Александра Обреновића Драгом Машин, због чега је поднео 1900. оставку на све функције. Због увреда краља осуђен на седам година затвора, али је помилован после годину дана. У официрској завери 1903. имао значајну политичку улогу. У првој влади Јована Авакумовића после Мајског преврата именован је за министра народне привреде, у балканским и Првом светском рату био дописник руских

Апис.⁸ Многи грађани су у војсци видели спас за Србију. О убиству краљевског пара говорило се по касарнама и кафанама где су се окупљали млађи официри, али и кућама. Већ после првог окупљања језгра завере, вест је доспела у јавност, али је требало да прође две године да до преврата дође.

Против краљеве самовоље дигли су се у скупштини радикали, а краљевски пар нису прихватили ни конзервативци ни црква. Нестабилност земље појачала је и промена спољне политике, као и одуговлачење руског двора да се изјасни око кумства краљевском пару. Мартовске демонстрације и пуцање полиције у голоруки народ, већином омладину, продубило је мржњу према режиму Обреновића. Демонстранте који су 23. марта 1903. изашли на улице Београда, организовали су високошколци Димитрије Туцовић⁹ и Љубомир Јовановић Чупо.¹⁰ Туцовић се маси обратио на Калемегдану ватреним говором. Под паролем „Живела слобода, доле деспотизам, живела република!“, радници, студенти,

---

новина. У кући Генчића у Крунској улици у Београду данас је смештен Музеј Николе Тесле (*Мала енциклопедија Просвешта*, 1978, 405)

8 Драгутин Димитријевић Апис (1876-1917), генералштабни пуковник, организатор пуча од 29. маја 1903. године, оснивач тајног Удружења „Уједињење или смрт“ (1911). Националиста, заговорник идеје о уједињењу Лужних Словена, организатор тајних револуционарних група у Македонији и Босни. У Мајском преврату тешко рањен, био један од најугицајнијих официра, школовао се у Немачкој, узор младим генерацијама. Био на челу обавештајне службе српске војске, на Солунском фронту заменик команданта Треће армије. У децембру 1916. године оптужен да је инспиратор атентата на престолонаследника Александра Карађорђевића. Суђено му је у Солуну пред Војним судом за официре и изречена смртна казна. Погубљен је 13/26. јуна 1917. године са пуковником Љубомиром Вуловићем и добровољцем Радом Малобабићем. Ревизијом Солунског процеса 1953. одбачене су оптужбе на рачун црнорукца, а Апис и други „црнорукци“ су рехабилитовани. (*Мала енциклопедија Просвешта*, 1978, 513)

9 Димитрије Туцовић (1881-1914), правник, један од најистакнутијих вођа социјалистичког покрета у Србији. Активан у Београдском радничком друштву где је 1901. формирао социјалистичку групу високошколаца, настојао да оснује модерну синдикалну организацију. Организовао 1902. демонстрације студената у Сенату против Николе Пашића (1845-1926), а у марту 1903. против апсолутизма краља Александра Обреновића. Морао да се склони у Земун после крвавог епилога, а потом у Беч. После Мајског преврата вратио се у земљу. У августу 1903. одржан је оснивачки конгрес Социјалдемократске партије. Покренуо је партијски лист *Радничке новине*, 1910. покрене теоријски часопис *Борба* чији је уредник. Објавио је бројне теоријске радове о радничким правима и законодавству. Иако се у књизи *Србија и Албанија* (1914) супротставља освајачким плановима Пашићеве владе, одазива се позиву да брани отаџбину. Погинуо је у Колубарској бици 20. новембра 1914. као командир Моравске дивизије првог позива у рејону села Ђелије. Његови посмртни остаци више пута су сахрањивани. Најпре у близини места погибије, затим је премештен у заједничку гробницу у цркви у Лазаревцу, 1949. сахрањен је на тргу Славија у Београду где му је постављена и биста. Коначно 15. децембра 2016. уз највише почести Туцовићеви посмртни остаци пренети су у Алеју великана на Новом гробљу. Брат Владимир Туцовић (1874-1947), пешадијски потпоручник, учествовао је у Мајском преврату 1903. године и био члан Удружења „Уједињење или смрт“. У Солунском процесу 1917. осуђен на смрт, али је казна преиначена на 20 година робије. Презонионисан 1935. као пуковник. Постао члан АВНОЈ-а 1945. године. (*Мала енциклопедија Просвешта*, 440)

10 Љубомир Јовановић Чупо (1877-1913), политичар, новинар. Као студент прихватио идеје социјалне правде. Припадао тајном Удружењу „Уједињење или смрт“. Један од оснивача и уредника часописа *Пијемонти* који је почео да излази у лето 1911. и постао лист национално оријентисаних официра окупљених око Д. Димитријевића Аписа и завереника из 1903. године. У оснивању *Пијемонтиа* сарађивао је и Радоје Јанковић који је бранио Мајски преврат и војску као народни елемент и према његовом извештају објавио у овом гласилу неколико десетина текстова.

ђаци Трговачке школе, калфе и грађани исказали су свој револт и тражили социјалну правду и боље услове живота. Демонстрације су трајале неколико дана и завршене су у крви. Убиство шест демонстраната, више рањених и похапшених, крв по београдској калдрми, револтирали су народ а официре-заверенике оснажили у намери да убрзају извршење атентата. Краљево наређење да војска изађе из касарни и помогне полицији у обрачуна са масом, многи команданти су одбили, што је повећало тензије између владара и официра и довело до прекоманди и прогона. Својим понашањем официре су иритирали и краљичина браћа Никола и Никодије Луђевица који су се охоло и надмено понашали чак и према официрима вишег чина, пијанчили и задевали кавгу на сваком месту, а заклањали се за зета краља. Прича да ће један од браће наследити престо Обреновића, пошто је свима било јасно да краљица Драга не може подарити краљу наследника, био је још један окидач за заверенике да ступе у акцију.

Два дана после демонстрација, 25. марта 1903. године, краљ Александар Обреновић је само у једном сату два пута извео државни удар. Најпре је суспендовао устав из 1901. године, распустио Сенат и Државни савет, извршио кадровске измене доводећи своје присталице на кључне положаје, а потом је у размаку од једног часа вратио на снагу Октоисани устав.

Стање које је владало у престоници пред убиство краљевског пара можда најбоље описује народни посланик Јаша Продановића¹¹ у говору који је изрекао после атентата, на децембарској скупштини, мада је и пре завереничког чина у скупштини оштро критиковао режим у листу *Огјек*.

„Једна крв повукла је другу. Александар Обреновић је абдицирао пре 29. маја, он је сам себе ликвидирао. На њему није остало ништа од краља. Он је изгубио све праве атрибуте владалачке и био је само узурпатор, тј. крунисани хајдук који се одметнуо од закона земаљских у намери да чини кажњива дела. Убиство је било само нужна одбрана једног народа од узурпатора који је прекорачио све везе са Богом и народом. То је било дело социјалне неопходности, социјалне правде и социјалног морала.“¹²

11 Јаков Јаша Продановић (1867-1948), политичар, публициста, научни радник, вођа Републиканске странке, министар и народни посланик, потпредседник владе ФНРЈ. Рођен је у Чачку, где је касније и службовао као професор у чачанској полуреалци. Матурирао у Првој београдској гимназији са Јованом Цвијићем, Михаилом Петровићем Аласом и генерацијом која је овековечена у филмској причи „Шешир професора Косте Вујића“. У Краљевини Србији као члан Самосталне странке био је министар просвете и министар привреде, 1910. спровео закон о радњама и увео радничко законодавство. Један од оснивача Демократске странке (1919). Са Љубом Стојановићем 1921. основао Републиканску странку на чијем челу је све до смрти. Залагао се за федералистичко уређење, био против диктатуре краља Александра Карађорђевића (1919). Марта 1945. изабран за министра у Привременој влади ДФЈ, а наредне године постао је потпредседник владе ФНРЈ. Од 1938. био дописни, а од 1948. редовни члан САНУ. Уређивао *Народну мисао* (1890), *Огјек* (1903-1912), био у оснивачком и редакцијском одбору *Дела и Српској књижевној гласника*. Дела: *Уставни развојак и уставне борбе у Србији*, *Вук Караџић и Милош Обреновић*, *Наши и сирани*, *Наша народна књижевност*, *Историја политичких сиранака и сируја у Србији*. (*Мала енциклопедија Просвета*, 1978, 923)

12 Васа Казимировић. *Црна рука : личности и готајаји у Србији од црвташа 1903. до Солунској процеса 1917, 1997, 122.*

Хитно је требало „укинути дворску бруку“, бележи у својим успоменама један од учесника завере, потпоручник Радоје Јанковић.¹³ Реч о скорој акцији ишла је од уста до уста. Расположење против двора је расло. Одржавани су тајни састанци, договори по кафанама, у касарнама 7. и 18. пука у Топчидеру, врбовани су завереници у двору, касарнама у Нишу, Зајечару, Крагујевцу... Млађи официри су предњачили, тражиле су се везе са утицајним политичарима и грађанским лицима.

Уз Драгутина Димитријевића било је око 120 завереника: 2 генерала, 4 пуковника, 3 потпуковника, 3 мајора, 30 капетана, 47 поручника, 13 потпоручника, 5 грађанских лица. После мартовских догађаја чекао се само сигнал „одозго“. Тактика је била разрађена до детаља. Свако је имао јасан задатак: једна група требало је да уђе у двор где је обезбеђена подршка и убије краљевски пар, други су одређени да стражаре пред кућама неколицине министара и команданата који су били лојални краљу, трећи да држе двор под опсадом, четврти да на договорени знак изведу војску из касарне и разоружају команданте ако шта пође по злу. У подне 28. маја 1903. „паде налог да је куцнуо час спасења и да ће преврат да се изведе те ноћи“. У двор је требало да се продре у два сата после поноћи, „јер завереници најбоље виде ноћу“.

Краљ и краљица убијени су после скоро два сата тражења по двору, у 3:50 часова 29. маја, односно 11. јуна према грегоријанском календару, 1903. године. Те ноћи је за будућег краља прокламован Петар Карађорђевић, што је Народна скупштина потврдила три дана касније. Официри који су извели пуч и променили ток историје, вратили су се у касарне и наредних година срчано борили за ослобођење поробљене браће у Старој Србији и Македонији, а кад је отаџбина била у опасности 1914. гинули су храбро за њену слободу.

Бреме Мајског преврата завереници су носили, на различите начине, до краја живота: једни су храбро изгинули у ратовима, други су променили однос према династији коју су довели на власт и страдали у наметнутим процесима, док су неки напустили старо друштво и заузели непријатељски став према „црнорукцима“. И краљевска династија хтела је да се „ослободи“ омче официра од 29. маја 1903. године. Аргументи „за“ и „против“ Мајског преврата ни после једног века нису пресахли. Тас историјске науке претеже час на једну

13 Животопис Радоја Јанковића веома је узбудљив. На бројне интервенције ратних другова, пријатеља и писања штампе, краљ Александар Карађорђевић га амнестира 5. маја 1925. године, а већ 1926. Радоје Јанковић је примљен у дипломатију. Именован је најпре за конзула у Чикагу, а 1929. за генералног конзула у Њујорку. После 10 година дипломатске службе у Америци, председник владе др Милан Стојадиновић поставља Јанковића за првог југословенског опуномоћеног министра у Тирани. Пензионисан је 1939. године на захтев Италије којој је сметао велики утицај југословенског амбасадора на краља Зога. У Београду 1940. Стојадиновић и Јанковић припремају оснивање Српске радикалне странке до чега није дошло због хапшења Стојадиновића и протеривања на Рудник, а затим и ван земље. За време Другог светског рата Немци хапе Јанковића и држе неколико месеци у затвору. Умро је 29. новембра 1943. године. Објавио је књиге *Дани и године* (1926) и *Друмом и сокаком* (1931), сарађивао у многим листовима и часописима у Србији, Русији и Америци. Кћерка проф. др Видосава Јанковић (1919-2016) поклонила је очеву богату личну архиву чачанској библиотеци. Из овог драгоценог извора је и рукопис „29. мај 1903“, али и многа друга сведочанства и сећања на бурну прошлост Србије (али и Европе) на почетку 20. века, која би требало да буду уткана у колективно памћење нашег народа.

час на другу страну, врши се ревизија догађаја и последица. Да ли је после једновековне оптужнице и извођења доказа могућа праведна пресуда? „Рату“ историјских чињеница додајемо једно до сада непознато сећање како бисмо помогли доношењу праведнијег суда.

Судбоносну мајску ноћ потпоручник Радоје М. Јанковић, један од 28 завереника који су ушли у двор Обреновића, описује две деценије касније, после обрачуна династије, радикала и припадника „Беле руке“ са „црнорукцима“, у којима и сам страда. Вође „белорукаца“ били су учесници мајске завере Петар Живковић¹⁴, Љубомир Костић¹⁵, Петар Мишић¹⁶ и др. Радоје Јанковић своје сведочење назива „Скица извршења“ с поднасловом „Како смо извршили преврат 1903. г.“.

Ово су аутентичне Јанковићеве успомене на последњу ноћ краљевског пара Александра и Драге Обреновић.

14 Петар Живковић (1879-1953), армијски генерал, председник владе Краљевине Југославије, вођа официрске групе назване „Бела рука“. У Мајском преврату 1903. отворио је главну капију завереницима који су ушли у двор и убили краљевски пар Обреновић. На захтев Велике Британије Србији да се осуде учесници преврата, пензионисан је 1906. Са именовањем Александра Карађорђевића за престолонаследника 1909. дистанцирао се од Д. Д. Аписа и почео да окупља истомисљенике који су подржавали радикале и настојали да удаље црнорукце са челних позиција. Живковић са Љубомиром Костићем, такође успесником пуча, 1912. оснива организацију „Бела рука“ која је окружила краља и била непријатељски настројена према Апису и официрима „Црне руке“. Права прилика за обрачун указала се на Крфу. Инсценирањем атентата на престолонаследника, лажним сведоцима и судијама, Петар Живковић био је главни поборник Солунског процеса и за кажњавање некадашњих сабораца. Постаје командант краљеве гарде 1921. године, као поверљив официр помаже краљу Александру Карађорђевићу 1929. да изврши државни удар, суспендује парламент и уведе диктатуру. Од 1929. до 1932. Живковић је председник министарског савета, тј. владе, министар војске и морнарице 1932-33, а касније један од оснивача десничарски оријентисане Југословенске националне странке. Емигрирао је са Симовићевом владом 1941. у Велику Британију где је био помоћник министра војске емигрантске владе. Непријатељски деловао против НОП-а. На суђењу Дражи Михаиловићу 1946. осуђен у одсуству као ратни злочинац. Умро 1953. у Паризу. (*Мала енциклопедија Просвета*, 628; wikipedia.org; прегледано 31. 12. 2018)

15 Љубомир Костић, завереник у Мајском преврату, предводио чету гарде која је ушла у двор и разоружала жандармерију. После преврата дистанцирао се од Аписа и других завереника и прикљонио се групи официра око Петра Живковића који су основали „Белу руку“ као супротни табор „Црној руци“. Пензионисан 1906. на захтев британске владе. Помогао Живковићу и Мишићу да се у Солунском процесу обрачунају са бившим друговима окупљеним око Д. Димитријевића.

16 Петар Мишић (1863-1921), школовани официр, учесник Мајског преврата 1903. године, главни судија у Солунском процесу 1917. против Аписа и црнорукаца. По завршетку седмог разреда гимназије у Неготину ступио у Војну академију (1882), за инжењерског потпоручника произведен 1885. Усавршавао се у Николајевској ђенералштабној академији у Русији (1891-1892). Чин ђенералштабног капетана добио 1895. После Мајског преврата у коме није према договору на време извео 6. пук, а потом исказао бруталност према мртвом владару и краљици, утицало је да га Д. Димитријевић искључи из редова завереника. Окренуо се против другова из 1903. и „Црне руке“ и пришао Петру Живковићу који је основао тајно друштво официра под називом „Бела рука“. Налазио се на списку официра чије је пензионисање и удаљавање из војске тражила 1906. Велика Британија. У рату 1914-1918. командант резервних здружених одреда. Као председавајући Нижег Војног суда за официре у Солуну 1916-1917. заложии се за подизање лажних оптужница против црнорукаца. Био експерт за војно законодавство које је употребио против неистомисљеника и Аписове националне групе. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ. 2, 2001, 853)

29. МАЈ 1903. ГОДИНЕ

Био сам потпоручник у Горњем Милановцу и 1902. године пред зиму премештен сам у Београд у 7. пешадијски пук.¹⁷ Јавивши се старешинама у Београду, учинио сам посету у активној команди у Горњем граду и акт. пуковнику г. Ђоки Михаиловићу.

„Како је у унутрашњости?“, питао ме је пуковник. Мене је зачудило било питање мојега претпостављеног, од стране шефа ађут. одељења. Одговорих слободно:

„Није добро.“

„Не примате плату?“

„Не примамо.“

„Поцепани?“

„И гладни често“, одговорих ја.

У то време није се примала плата месецима. Било је официра који због немања обуће нису могли изаћи на вежбу. На пример, у пекари нису давали хлеб војсци, па нам је неко време месила хлеб мајка поручника Марка Петровића.

Пуковник Михаиловић ми тада рече:

„Добро, добро, хајте сада на дужност. Па тек ћете се упознати у Београду са новим друговима, честитим младићима, који знају шта треба чинити.“

Ове речи нисам разумео, и нисам им придавао велики значај. Тек нешто касније то ми је било јасно.

У Београду сам нашао потпоручника Радоја Лазића,¹⁸ који је нешто раније

---

17 Рукопис Радоја Јанковића о Мајском преврату 1903. године налази се у његовој личној архиви у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис“ у Чачку. Успомене су исписиване оловком, на белним листовима нестандардних димензија. Писане су у затвору у Сремској Митровици где је Јанковић издржавао петнаестогодишњу казну изречену у Солуну због одбране Аписа и другова са којима је извео пуч. Осим Драгутина Димитријевића Аписа оптужени у Солунском процесу 1917. били су Радоје Лазић, Велимир Вемић, Мустафа Голубић, Чедомир Поповић, Владимир Туцовић, Дамјан Поповић, Љубомир Вуловић, а касније и Божин Симић, Војислав Гојковић и Јанковић који су у време процеса били у Русији. Главни тужитељи били су њихови другови-завереници од 29. маја 1903. године Петар Живковић и Петар Мишић. На смртну казну осуђени су Драгутин Димитријевић Апис, пуковник Љубомир Вуловић и добровољац Раде Малобабић. Стрељање је извршено у околини Солуна 13/26. јуна 1917. Остали црнорукци осуђени су на дугогодишње робије које су касније смањене и укинуте. Приређивач је поштовао основни текст аутора не исправљајући тада важећи правопис нити Јанковићева скраћења речи. (примедба – Д. О.)

18 Радоје Лазић (1876-1953), ђенералштабни пуковник, учесник Мајског преврата, осуђен у Солунском процесу на казну затвора од 20 година. Био члан Врховне централне управе „Црне руке“. Једини од црнорукаца који је био жив и сведочио на ревизији Солунског процеса после Другог светског рата. Врховни суд НР Србије 16. јуна 1953. у обновљеном поступку одбацио је као неосноване пресуде изречене 1917. у Солуну официрима Драгутину Димитријевићу Апису, Велимиру Вемићу, Чедомиру Поповићу, Богдану Раденковићу, Владимиру Туцовићу, Дамјану Поповићу, Љубомиру Вуловићу, Радоју Лазићу, Милану Миловановићу и добровољцима Раду Малобабићу и Мухамеду Мехмедбашићу. Нажалост, ослобађајуће пресуде није имао ко да прими. Пензионисани пуковник краљевске војске Србије и Југославије Радоје Лазић преминуо је у току рехабилитације својих другова и поништења пресуда изречених 1917. године.

прешао из Горњег Милановца за водника у Војну академију, где сам и сам био премештен одмах по доласку у 7. пук. За оно мало времена док сам био у 7. пуку (био је командант Милан Јанковић), били смо стално у приправности. Готово се стално спавало у касарни. Услед рђаве политике Александра Обреновића било је велико незадовољство у земљи, што се преносило и на војску.

Могу мирне савести рећи да смо сви ми млади официри жалили краља Милана. Стање у земљи је било забрињавајуће (забрањивано је дружење војске са грађанима), потом удари које је вршио краљ Александар на радикале и на законе у земљи (удари краља Александра на радикале, забрана краљу Милану да дође у земљу), па женидба са Драгом Машин... доносили су једно за другим револт код официра. Тај револт, у крајњој фази веома је подстицала борба коју су у парламенту водили самосталци Јаша Продановић и Љ. Живковић. Без икаквог страха да се не огрешим о истину, рећи ћу да је револт у војсци (у највећој мери) ишао са борбом радикала против династије Обреновића. Било је, разуме се, и другачијих побуда, али њих су више осећали официри пореклом или настањени Београђани који су мрзели краља Александра Обреновића и његовог оца Милана. Но и код ових официра, окуражене и подстакнуте на готово отворен револт, долазило је од упорне борбе у парламенту коју су водили радикали противу Обреновића. Та борба започета 1883. па вођена кроз две деценије водила је у револуцију. Ми смо као деца учили песме о Љуби Дидићу¹⁹ и осталим побијеним на Краљевици. Радикалски покрет ишао је револуционарном брзином, он је избијао у много општина, спорова, сукоба. Преко крвавих избора за скупштину, отимања општина, претреса, хапшења – радикали су за нашег демократизму склоног сељака револуционари! Требало је још да војска стане уз народ. И то се догодило. Баш та наредба да се не друже официри са грађанима чинила је противно дејство. Увек се више цени веза са народом него са владаром који чини рђава дела и војску користи за потврду тог рђавлука. Ми млади официри нисмо били из богатих кућа, да би било неке историјске традиције; нити је сама династија била дубоко урасла и омиљена. Традицију смо учили у животописима, и свако дело у првим школским књигама било је дело народно, дело простих сељака, народних јунака. И сви ми били смо деца сељака из прве или друге руке. Сви ми носили смо барем у прве дане сељачке

¹⁹ Љуба Дидић (1849-1883), један од радикалских првака у Србији. Рођен у Сокобањи, формирао се под утицајем Светозара Марковића (1846-1875) и Васе Пелагића (1833-1899). Ступио у Народну радикалну странку 1883. и ускоро избио у прве редове. За општинског кмета у Сокобањи изабран 1877. године, а 1878. за народног посланика. Истицао се опозиционим ставовима и критиком владе Јована Ристића, против режима намесништва и Либералне странке. Радикалну борбу наставио и против владе Милана Пироћанца и странке напредњака. После распуштања скупштине распламсали су се политички сукоби који су довели 1883. до Тимочке буне у којој је Дидић био вођа побуњеника и организатор устанка. Буна је избила у зајечарском крају где се народ побунио против одузимања оружја и зашто краљ Милан није дао власт радикалима после њихове победе на изборима. Проглашено је опсадно стање, у обрачуна са народом употребљена је регуларна војска. Када је буна угушена, Љуба Дидић је ухапшен са још 21 радикалским вођом, а преки суд у Зајечару осудио га је на смрт. Стрељан је на Краљевици са већом групом побуњеника. Радикалски вођа Никола Пашић (1845-1926) емигрирао је и избегао смрт. (sr.wikipedia.org.; прегледано 31. 12. 2018)

опанке, па нам сељак и порекло нису били омражени и одвратни. Краљ је прокламацијама и фаворизовањем одабрао себи блиске официре, али то је изазвало незадовољство у војсци. Ми смо се сви знали; осећали смо се сви равни једни према другима, па је протежирање узимано сместа као неправда. У народу и друштву морало се правдом боље служити, јер су осетљивости велике. Некоме се не придаје веће право чак и кад би га имао, а где га нема – поготову.

Кад су уз то дошли Александрови напади на устав, његова женидба и свађа са парламентом, вести о проглашавању Луњевице за престолонаследника, итд. - онда се атмосфера радикализма пренела на све, па и у војску. Пирамида политичке корупције и насиља, права и људских права, завршавала се у врху и као огромни чир тамо и пукла.

Говорећи о широкој бази незадовољства које је у сукобу ширио радикализам, ја ћу погрешити ако не кажем, да је мимо свега тога у самим официрима и синовима простог народа, који је хтео правду, слободу и ослобођење, бујало незадовољство противу владара, који омета народ да се развија на путу великих дужности. У књигама се учило о српској браћи, душа се омладине пунила идеалима, а у пракси, у одраслом животу, водила се политика пријатељства према Аустрији. Та несугласица, потпуно равна данашњој несугласици (учило се у школи „Народно уједињење“), донела је кобне последице. Наш народ и сва његова деца већма воле своју земљу, него династију. То Обреновићи нису схватили. То их је упропастило. Они су комбинирали са политичким марифетлукцима, са фузијама и реакционарима – ништа то није помогло! Они су гледали у владу и механизам кризе и обарања министарстава, а нису осећали дебели талас народног нагона који ће све те играчке да усмери и прогута.

Место да повере земљу радикалима који су имали највише власти над народом, Обреновићи су погрешно поучавани од злих саветника, гонили радикале као злу неман. Фатално је то да династије, да би сачувале себе, изабирају слепо баш онај пут који их води у пропаст. И уколико се ближе приближују распадању, утолико се већма затварају у своју кулу, чији су темељи минирани! Обреновићи нису никада умели да схвате да наш народ иако нема дубоко усађене у себе принципе политичког живота, ипак има доста велики разбор за закон и право, и да се то право цени изнад сваке могуће династије. Обреновићи су се играли са народом као са потпуно гнецавом масом, коју су хтели да месе по својој вољи. То никада није успевао у нашој историји. Тај наук Обреновићи нису схватили, а они који су били позвани да им га намећу, нису то хтели. Пропали су свуда, кад се чаша напунила горчином.

Међутим, наш народ, као и сва друга непробуђена братска племена, осећали су династичке скандале на души, у својим костима, а кад племена осећају то, осећају и њини официри. Национално питање јесте оно где су радикали у прошлости били јаки, а Обреновићи слаби; национално питање било је оно, које је официре учинило једнодушним противу узурпирања народног уједињења. На тај начин, политиком унутра и политиком споља, официри су

били сједињени у револту који је само чекао свој моменат. Никада се такав револт не може открити, јер он није прост одговор на убиство, већ вера у бољу будућност. Тим људима не рукују мотиви користољубља, већ апостолска концепција части и дужности према земљи.

Цара Николу Другог²⁰ оборили су његови најбољи и највреднији пукови. Први који су побегли од њега били су његови штићеници и омиљени генерали. Цар Никола се могао одбранити само једном депешом која би Думи дала право које имају европски парламенти. Познато је да је Филип Бурб. изгубио престо онде где би други изгубио пар рукавица.

Дошав у Београд нашао сам друга из Г. Милановца Р. Антића с којим сам још у Милановцу водио разговоре о политичким приликама у земљи. Нас није требало убеђивати. Тако као ми мислило је још официра у унутрашњости. Сви су се разговори сводили на то да је династија Обреновић кобна за земљу. Међутим, Антић, будући нешто старији, на служби у Војној Академији, дошао је већ био у додир са неколицином старијих другова који су били на вишем курсу или на службовању у Вој. Академији. Радоје Лазич ми је саопштио да постоји група официра који хоће да убију краља и краљицу. „Ја сам ту“, рекао је Лазич. Ја сам приступио после првог разговора, као што би приступило и 90% официра којима би се понудило учешће у завери. Могу рећи да није учествовао само онај коме није речено. Многи од другова љуто су жалили што их нисмо упутили у ствари. Многи су само због тога охладнели према нама и постали противници наше ствари. Истина је, међутим, да их је било (нама су позната двојица), који се нису упустили да уђу у заверу, али који је нису издали. Један од њих је син министарски из околине краља Александра, а други из унутрашњости, који је сада београдски адвокат.

С пролећа 1903. ја сам био у 18. пуку на Топчидеру. Тамо сам разговарао са више другова о учешћу у завери. Нико ми није одрекао. Ту су били потпоручници: Павле Блажарић, Петар Мирковић, Василија Андрић, Срета Протић и др. Међу подофицирима био је посвећен у ствар четни наредник Драг. Васовић, погинуо на Пепелишту 1913.

20 Николај II Александрович Романов (1867-1918), последњи руски цар, краљ Пољске и велики кнез Финске. На трону Русије налазио се од 1894. године, а абдицирао је 2/15. марта 1917. после Фебруарске револуције и великих губитака на фронту. Привремена влада држала је царску породицу у кућном притвору у Царском селу, а потом прогнала у Тобољск у Сибир. Победивши у Октобарској револуцији (25. октобар /7. новембар 1917), бољшевици су извршили погром над члановима последњег руског императора и великих кнезова Романова. Цар, царица и петоро њихове деце убијено је 17. јула 1918. у Јекатеринбургу и сахрањено на непознатој локацији. Руска православна црква прогласила је 2000. године императора Николаја Другог Романова и царску породицу за мученике. У Великом рату после почетних успеха руска војска претрпела је велике губитке, а ударни родови и елитне јединице први су исказали неповерење цару и прешли на страну револуционара. Радоје Јанковић био је сведок преломних историјских догађаја у Русији од 1916. до 1918. године у српској мисији која је предала висока одликовања цару. После пензионисања у мају 1917. остао је у Русији под заштитом привремене владе и нових власти о чему је оставио аутентичне дневничке белешке које је 2019. године приредила Даница Оташевић, а објављене су у шестом колу едиције „Србија 1914-1918“ у издању РТС и новосадског „Прометеја“. (примедба – Д. О.)

Овда онда долазио је к мени у Топчидер Радоје Лазић и ту смо у парку разговарали о завери. Он је доносио вести ко је све ушао у заверу. Јавио ми је да је ту Дамјан Поповић,²¹ Мил. Анђелковић²², ђенерал Атанацковић²³, Петар Мишић и др. Говорило се о месту где да се изврши. Падали су разни предлози, како их је машта потпоручника покретала. Ја сам на неколико месеци пре 29. маја знао да су у завери Апис, Анта Антић, Илија Радивојевић и др.

После демонстрација од 23. марта²⁴ кад се јасно открило незадовољство у војсци против краља (пук Свете Илића) и када су предузета нека хапшења и премештања, ми смо се сви притајили. Изгледало је чак да је ствар пропала.

По Ускрсу, сећам се, дошли су у Топчидер Апис, Анта Антић, Р. Лазић и пок. Млађа Миливојевић. Апис је био куражан и весео. Нагађали смо: хоће ли доћи сад да се ствар изведе. Говорили смо о томе како да се наоружамо. Млађа Миливојевић је иронично рекао: „Узмимо и бомбе и каме ништа нам не помаже!“ Апис се смејао тој неверици. Онда је Млађа рекао: „Кад се дође до тог дана, да се пође на двор, дајем аков пива!“

Ја сам после мартовских демонстрација видео пук. Ђоку Михаиловића који је сад имао канцеларију не у граду, већ у Мин. Војном. Код њега сам видео

21 Дамјан (Дамљан) Поповић (1857-1928), генерал, противник режима краља Александра Обреновића, завереник. Артиљеријску школу уписао 1874. године (11 класа), коју завршава као први у рангу. Школски другови били су му генерал Михаило Живковић-Гвоздени и војводе Степа Степановић и Живојин Мишић. Учесник српско-турских ратова, Српско-бугарског сукоба, балканских и Првог светског рата. Превратничке ноћи 1903. године није био са завереницима јер је прекомандован у Пирот. Био у делегацији која је ишла у Женеву да доведе Петра Карађорђевића у Србију. Постављен за првог ађутанта краља Петра Првог. Пензионисан на захтев Велике Британије 1906, а реактивиран 1913. године. Био војни командант у Македонији после балканских ратова. Командовао борбама око Скадра 1914. У Солунском процесу смртна казна преиначена му је на 20 година робије. Умро је у Београду.

22 Миливој Анђелковић (1868-?), пешадијски пуковник. Ступио у Војну академију 1887. године, предавао на Војној академији. Од 1903. до 1906. командант краљеве гарде, 1911. командант шестог пука престолонаследника Александра. У ратовима 1912/13. био командант Јаворске бригаде. У Првом светском командовао Дунавском дивизијом првог позива са којом је прихватио одбрану Београда. На Крфу командовао такође Дунавском дивизијом. Пензионисан 1917. током Солунског процеса. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*)

23 Јован Атанацковић (1848-1921), генерал. Завршио Војну академију, у чин генерала произведен 1897. године, пензионисан три године касније. Враћен у службу 1902. године. После Мајског преврата именован за канцелара ордења краља Петра Првог.

24 Мартовске демонстрације у Београду одржане 23. марта 1903. године имале су крвави епилог. Демонстрирали су радници, студенти, трговачка омладина и шегрти против апсолутистичког режима Александра Обреновића. Од ђака Трговачке школе тражено је да на књижице ставе фотографије што је изазвало протест и уједињење (до тада само су проститутке морале да имају фотографије на књижицама) са високошколском омладином коју су предводили Љубомир Јовановић и Димитрије Туцовић. Демонстрантима је на Калемегдану говорио ватрено Туцовић. Полиција је добила наређење да пуца на масу, на улице је изведена и војска. Шест лица је убијено а више рањено. Краљ је за нереди оптужио радикале. Одреди војске којим је командовао поручник Војислав Танкосић одбили су да се супротставе голорукој омладини и народу. Танкосић је заштитио голобраде демонстранте и помогао Туцовићу да се склони у Земун. Демонстрације и извођење војске да интервенише против школараца била је кап која је прелила чашу – завереници су одлучили да се атентат на последње Обреновиће изведе што пре. (*Војна енциклопедија* /друго издање/, књ. 5. 1973, 213)

Ђорђа Генчића, који ми је говорио: „Шта чекате? Преко оgrade дворске треба журишати.“

У 18. пуку, као и у свим пуковима у Београду, биле су честе приправности. Ком. Дунавске дивизије пук. Димка Николић²⁵ дошао је у пук и скупио све официре у трпезарију. Том приликом држао нам је говор како су „мартовске демонстрације и држање војске увредили краља и како је нужно да краљ зна на кога има да се наслони“. Димка нам је разлагао да ми немамо „ничег заједничког са грађанима. Они имају штампу, зборове, скупштину - а ми официри ништа, сем краља који нам чини свако добро“. У соби је владала мртва тишина. Наш ком. пука Љуба Симић, потпуковник, стајао је поред ком. дивизије. Ни један ни други нису разумели наше ћутање. Очекивати је било да се чује бар: „Живео!“ Нико ни речице не проговори. Кад је Димка завршио говор, он нам се обратио речима: „Могу ли рећи краљу да сте му верни и одани?“

Цео пук официра ћутао је као гроб на то питање. Била је једна мучна пауза. У том тешком часу ком. пук. Љуба Симић коракнуо је корак испред и рекао: „Госп. пуковниче, уместо својих официра и у њихово име предајем команданту дивизије изјаву официрске лојалности као гаранцију верности Краљу и Краљевском дому. Ја вас молим да у име моје и мојих официра саопштите Њиховим величанствима да су им официри 18. пука потпуно верни и одани, и потпуно на располагању.“

Тако се на том месту исфабриковала верност краљу. Док је то ком. пука говорио у души многих од нас владало је осећање горке ироније. Ком. дивизије изашао је не усудивши се да нас проба са речима: „Живео краљ!“ Официри су се разишли сваки на своју страну без коментарисања. Ситуација је била јасна.

Крајем априла месеца наше кретање оживело је. Сретали смо се по улицама, и поздрављали. Нада нам се повратила. Нелагодност од 23. марта се ликвидирала. Мислило се да се напад изврши на Цвети кад пође краљ у Саборну цркву али је та идеја одбачена из многих разлога. Капетан Драгутин Апис, који је био један завереник и револуционар, осећао је то дело у појединостима. Говорио је: „На дану се не врше такве ствари, најмањи неуспех може да изокрене наше намере.“ Његова констатација је била: „Завереници најбоље виде ноћи.“

За то време ми смо међу собом говорили о разним могућностима. Питали смо старије да ли су у заверу уведени политичари. Одговорили су нам да су са нама: Авакумовић, Рајевић, А. Новаковић. Од најстаријих официра био је генерал Атанацковић, али нам је речено да се он страшно боји и да је врло опрезан, да се с њим има много мука. Око половине маја речено је да се врше

25 Димитрије Димка Николић (1852-1924), артиљеријски пуковник, професор Војне академије, лојалан краљу Александру Обреновићу. За артиљеријског потпоручника произведен је 1874. године. Од 1900. до 1903. био је командант Дунавске дивизијске области. Избегао је хапшење у Мајском преврату, успео да стигне у логор на Бањици и стави војску под оружје. У преговорима са завереницима дошло је до пуцање у којој су погинули потпоручници Гаговић и Петровић, а Николић је преживео. Пензионисан је 1903. године.

преговори да уђе и ђенералштабни пук. Миле Наумовић,²⁶ да је пристао само да се утврде неке формалности. Знали смо да је ту Љуба Костић, Петар Живковић. Овај последњи био је врло опрезан. Кад смо га ми срели пред 29. мај испред уласка у кафану код Лондона поздравили и дали пријављени знак, каквим смо се ми махом поздрављали, он се намрштио и схватио то као највећу индискрецију. Апис, међутим, није такав био. Он је био врло дискретан, само је развеселавао другове.

Око 20. маја завера је била на врхунцу своје дискреције. Осећао се напон као да ће да пукне. Са тим је настала и нека nelaгодност. Радоје Лазић посетио ме је у Топчидеру и говорио како се приближује догађај. То чути била је највећа срећа. Он је био неспокојан што нас млађе мало боље не упуте у тајну завере: „Треба знати“, говорио је, „ко су тамо горе? Воде ли ти људи паметно ствар? Да ли је у дипломатском погледу све приготовљено?“

Премда млади, ми смо осећали страх од свега тога, ако се Аустрија покаже непријатељска према извршеном делу. Одлучили смо да одемо у Војн. Академију и да тамо упитамо Душана Глишића²⁷ и Илију Радивојевића²⁸ мало подробније о плану. У канцеларији класних старешина дошао је и кап. Ђока Ристић из артиљеријског пука и сви су били сагласни да је ствар зрела. Рекли су нам да пренесемо на другове да је осигурана сарадња Мила Наумовића, Александра Машина²⁹ и др. и да је Аустрија упозната са ствари. Она није противна.

26 Михаило Наумовић (?-1903), ђенералштабни пуковник, ађутант на двору краља Александра Обреновића и један од завереника на двору. Он је требало да успава дежурног ордонанса Јована Миљковића и преда официрима кључ од краљевих одаја. Грешком је убијен од својих другова у ноћи преврата.

27 Душан Глишић (1875-1915), потпуковник, командант Ђачке чете и подофицирске школе у Скопљу. Рођен у Чачку (браћа Александар и Милутин, оба погинула у ослободилачким ратовима), учесник оба балканска и Првог светског рата (1914-1915). Тешко рањен и болестан повлачио се 1915. са српском војском. Војници га носили на рукама. Да не би пао Бугарима у руке, извршио самоубиство у Урошевцу 1915. За исказано јунаштво у балканским ратовима, Церској и Колубарској бици, одликован Орденом Карађорђевог звезде са мачевима. Улица у Чачку у којој се налази родна кућа тројице палих јунака носи име Браће Глишић. (Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : од праисторије до 2000. године*, Међуопштински историјски архив Чачак, 2009, 169)

28 Илија Радивојевић Чича (1871-1913), потпоручник, налазио се у групи официра који су ушли у двор Обреновића 1903. године, открили склониште краљевског пара и починили убиство краља Александра и краљице Драге. Потом био командант жандармерије. Први (и једини) председник Врховне централне управе тајног Удружења „Уједињење или смрт“ основаног 1911. године. Један од најближих Аписових сарадника. Погинуо на челу свога пука на Дренку 1913. године.

29 Александар Ј. Машин (1857-1910), пуковник Генералштаба Краљевине Србије, девер краљице Драге Машин Обреновић. Отац Јован Машин био је дворски лекар кнеза Михаила и краља Милана Обреновића. У Артиљеријску школу ступио 1871. године, завршио 1876. када избија Први српско-турски рат где ради у Добровољачком корпусу на Дрини. Био професор у Војној Академији, начелник штаба дивизије, војни изасланик у Бечу (1897-1898) и на Цетињу (1899). Пензионисан 1900. због оптужби снахе, Драге Машин да је крива за смрт његовог брата инжењера Светозара. Имао активну улогу у Мајском преврату 1903. у коме учествује као најстарији официр. Кад је Д. Димитријевић рањен преузима команду над завереницима и пучем. У новој комбинованој влади Јована Авакумовића, адвоката, која је прогласила Петра Карађорђевића за краља, биран за министра грађевине (1903), а 1904. постављен је за команданта Дунавске дивизијске области. Од 1905/1906. био је вршилац дужности начелника Глав-

Јаша Ненадовић³⁰, потоњи посланик на страни, бавио се у Бечу у то доба и као пуномоћник обавестио извесне људе у аустријском минист. иност. дела о томе шта се спрема. Г. Јаша био је чак шта више говорљивији но што је смео бити. То је помогло да су у Бечу схватили да ће предстојеће промене у Београду бити потпуно у корист Аустрије, и да ће се над Београдом успоставити пре-власт Беча над Петроградом. У Бечу су, као и увек, рђаво читали догађаје у Србији.

У вече истог дана отишао сам у Официрски дом где ме је нашао ђенерал Дамјан Поповић, који ми је пришао и погнуте главе, дискретно као увек, упитао: „Како су другови у пуку?“

„Добро“, одговорих.

То вече био сам начисто да ће се доиста извести слом Обреновића.

Ускоро потом дошао је једног дана к мени у Топчидер Р. Лазић и саопштио ми кратко без дигнутог гласа:

„Решено је да се ноћас упадне у двор.“

„Је ли све готово?“

„Готово! Свак је добио своју дужност. Трупe су распоређене шта имају да раде. Пуковник Машин ићи ће у 7. пук, Мишић ће извести 6. пук, итд.“

Ја сам после тога отишао у касарну 18. пука и обавестио другове. Људи су били љубопитљиви и узбуђени. Дух се узвио у свечаност. Нико није поклекнуо, нико није поставио питање. Утврдили смо да – по налогу – који је пренео Лазић, пук буде кренут на Теразије кад дође заповест.

На Калемегдану саопштио сам Јаши Продановићу догађај. Јаша је примио вест хладно. Можда је већ знао за акцију. Нашао сам у кафани „Париз“ Божу Кнежевића³¹ и рекао му: „Г. Божо – ноћас!“

„Хвала богу, чекаћу сву ноћ код Париза.“

Он је био најсрећнији човек у Београду. Он је врло често говорио: „Само војска може земљу спасти.“ Овај добри човек одбио је орден којим га је краљ одликовао. Много пута ја сам с њим у кафани „Париз“ преседео. Око нас су

ног генералштаба. На захтев Велике Британије да се казне најодговорнији официри за убиство краљевског пара Обреновић, пензионисан 29. маја 1906. Као војни писац и преводилац објављивао запажене чланке из војне тактике у часопису *Рајник*. (sr.wikipedia.org.; прегледано 22. 12. 2018)

30 Јаков Јаша Ненадовић (1865-1915), посланик, краљев секретар. Докторирао у Лајпцигу, био посланик у Цариграду. Од 1893. до 1894. професор у Великој школи. Отпуштен из службе 1894. због Чебинчеве афере. Живео потом у иностранству. Био посредник између Ђ. Генчића и извршиоца Мајског преврата и Петра Карађорђевића. У Србију се вратио 1903. где обаља дужност краљевог секретара. Од 1907. до 1914. био посланик Краљевине Србије у Цариграду. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија : српско-хрватско-словеначка*, 2001. књ. 3, 45)

31 Божидар Божо Кнежевић (1862-1905), филозоф, књижевник и преводилац. Рођен у Убу, завршио историјско-филолошке науке на Високој школи у Београду, службовао у гимназијама у Ужицу, Нишу, Чачку, Шапцу и Београду. Највећи део живота провео је у провинцији где сам учи енглески језик и преводи *Историју цивилизације Енглеске* и *О херојима*. Тек 1902. премештен је у Прву београдску гимназију. У делу *Принципи историје* износи своју филозофију као историју природе, а књижевно дело *Мисли* штампано је најпре у СКГ, а као књига 1902. године. (*Мала енциклопедија Просвета*, Београд, 1978, 261)

били келнери шпијуни којима је говорио: „Одлазите, сметате нам.“

После подне ја сам са Павлом Блажајићем утврдио да он одведе чету у топчидерски парк да опколе стари дворац кнеза Милоша у коме је становао командант Љ. Симић са Владом Филиповићем, +да их лиши власти. Са неким је утврђено да чим се да знак узбуне сваки држи своје војнике и друге, али и официра који би се бунио, лиши сваког отпора ма по коју цену. Ствар је била утаначена до појединости. Ја сам обећао Вас. Андрићу, батаљонском команданту, да ћу му послати извешће о повољном резултату, на основу кога он има да дигне узбуну и позове посвећене официре који су имали спавати обучени у касарни. Тако је и урађено.

После вечере ја сам отишао у канцеларију чете и рекао поднареднику Радоњи Ивановићу:

„Радоња, спреми ми један револвер, напуни га и спреми још 6 метака за резерву.“

Кад ми је Радоња дао револвер рекао сам му да и сам узме револвер па да пођемо у Београд. Био је мрак. Пошли смо друмом преко Цареве ћуприје. Ђутали смо. Кад смо били код Господарске механе, Радоња ме упита: „Куда идемо г. потпоручнике?“ Без размишљања ја му одговорих:

„Да убијемо краља и краљицу.“

„Обоје?“

„Обоје.“

Радоња поћута тренутак, па рече: „Добро.“

Отишли смо код Коларца. Тог дана, 28. маја око подне, шетајућу кнез Михаиловом ул. срео сам поручника Тих. Мијушковића, који је дошао неким послом из Гор. Милановца (то је био мој претходни гарнизон), па сам га, после неколико речи, позвао да пође те ноћи са нама на двор. Он је без двоумљења пристао и ушао истог дана у заверу. Разуме се ми смо се знали од раније.

„Хоћеш ли“, питао сам.

„Хоћу.“

Љуба Вуковић ког смо звали „Идеја“, такође је обезбедио неколико младих другова у цивилу који су требали кренути студенте. За време одмора на вежби он је говорио те ово те оно о владарској породици и отворено претио краљу.

Код Коларца ја сам седео за једним столом, Радоња даље за другим. Било је још официра. Пили смо кафу и чинили се сви невешти. Око 11 ч навратио је на врата и п. Петар Мишић, па отишао. Поједини официри су одлазили раније, други долазили. Чини ми се да сам видео и Петра Маринковића, министра.

Седали смо до 12 ч. Онда смо прешли у једну другу кафану и чекали до пред два сата. Око двадесет минута до два сата кренули смо ка Официрском дому где је био скуп официра. Тек што сам изашао на улицу наиђе из књаз Миланове улице фијакер у ком је седео мој командант батаљона Владимир Филиповић са жандармеријским капет. Бутрићем. Фијакер је ишао ка Славији. Ком. Вл. Филиповић приметивши ме наже се из кола и добро ме загледа.

Прибојав се видећи Обреновићевца Филиповића са жандармеријским капетаном Бутрићем, ја потрчах за фијакером да видим да ли неће у дивизију што би ми дало да помислим да је нешто од наше ствари ухваћено. На срећу, фијакер продужи ка кафани „Славији.“

Застао сам са Радоњом код кафане „Лондон“ и рекао му: „Пређи на супротни тротоар, па хајде напоредо ка Офиц. дому. Време је. Кад официри пођу на двор ти се придружи, али чекај пред двором да изађем и да ти јавим резултат, па да однесеш извешће у Топчидер потпуковнику Василију Андрићу.“ Тако је и било.

Ја сам пришао Официрском дому и приближавао се вратима што воде у башту. Била је мртва тишина. Из баштенске сале која је била у дну врта и одакле се чула музика и песма није нико изашао. Ја сам погледао ка Славији не иду ли какве трупе. Само где где чуо се звек сабље о тротоар. Ја пођох у башту но баш у том часу појави се оздо на улици Анта Антић који поче погледати уз и низ улицу ка Славији и ка Двору, узвикујући: „О Мишићу, мај... ти твоју! Ох, псето лажљиво! Ох, кукавица!“

Антић је био очајан што се не појављују трупе у уговорени час. И баш у том часу изби мирно на Вазнесењској цркви два часа! У нама се прекину дах. То је био заказани час. И баш у том моменту изби чело једне војничке трупе из Ресавске улице поред Официрског дома. Рекох Анти:

„Анто, ено трупа!“

Видев војску Антић се сјури у башту, а ја отрчах војсци. То је била чета краљеве гарде коју је водио кап. Љуба Костић. С њим је био у друштву и Јосиф Костић.³² Ја им рекох да су официри на окупу, а да Мишић није стигао. Чета гарде стиже до кафане Лондона и уђе у продужење Милошеве улице што води ка Дунавској дивизији. Кад смо стигли до оне која је била на ћошку, ја се окретох ка Официрском дому и видех велики број официра који су у највећем трку журили ка нама са револверима у рукама. Колико се сећам било је међ њима и голоруких.

Како стигоше око Љ. Костића поче сашаптавање. Владало је неспокојство због Мишићевог изостанка. Улицом није било никог. Неколико само чистача чистило је улицу од чега се дизала велика прашина. Напетост је код нас била велика. Да нас је који од чистача распалио метлом, чини ми се да би ствар узела чудан обрт. Међутим, чистачи се изгубише. У том критичном часу чу се један преко потребни глас:

„На главну капију!“ То је изговорио Апис.

Појурисмо ка теразијском главном улазу у Нови двор. На улазу су стражарила два официра. Ми их као разоружасмо. У часу кад стадосмо пред врата

32 Јосиф Костић (1877-?), дивизијски ђенерал. Ступио у Војну академију 1895. До 1902. био водник у пешадијској подофицирској школи. У Мајском преврату у двор ушао са гардистима Љубомира Костића. Од 1905-1907. је ордонанс Њ. В. Краља Петра, потом класни старешина у Војној Академији. Учесник балканских ратова, 1914. командант батаљона Брегалничког пука, од 1914. до 1918. командант пешадијског пука. Каријеру наставио у ађутантском одељењу Врховне команде. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, 400)

дотрча из дубине дворске авлије гардијски п. поручник Петар Живковић, који поче отварати врата. Врата су била закључана кључем, а преко врата била је штанга са катанцем. Око те штанге Живковић се прилично задржао. Како смо ми надирали, мал га не оборисмо. Вратнице гвоздене попустише и ми јурнусмо навише у Стари двор.

Знали смо приближно план двора. Уосталом речено нам је да ће нас упутити свуда ађутант краљев пук. Наумовић. И П. Живковић је ту. Имали смо и воштаних свећица у цепоу. Ишло се са нешто поуздања, премда су кружиле вести да има тајних ходника, кроз који краљевски пар може умаћи.

Док је чело официра који су ушли у двориште било готово до Старог двора, остали су се отегли до уличног улаза. Реп је био дугачак. На дну репа био је Сава Трипковић, хладан и прибран. Мене је највише иритирало присуство једног судског официра. То је био Миодраг Аћимовић. Лепо су поштовали ред трупни официри. У двор је ушло око 30 оф. Поред Драг. Димитријевића Аписа, Анте Антића, Илије Радојевића, Божица Симића³³, Радоја Лазича и Михаила Ристић (Уча)³⁴, Лука Лазаревић, Миодраг Аћимовић, Милутин Лазаревић, Милић Симеуновић, Миле Ковачевић, Боривоје Јовановић, Тихомир Мијушковић, Велимир Вемић³⁵, Радомир Аранђеловић, Мил. Павловић, Млађа (Младен) Миливојевић, Тића Стојановић, Галовић, Мил. Ф. Петровић³⁶, Милан Гр. Миловановић,³⁷ Драг. Стојановић, Чеда Поповић³⁸ и још неколико којих се на

33 Божин Симић (1881-1966), пуковник српске краљевске војске, црнорукац, револуционар, амбасадор. После гимназије свршене у Крушевцу завршио Војну академију. Учесник Мајског преврата. После балканских ратова био командант жандармерије у новоослобођеним крајевима. Послат у Русију са Мустафом Голубићем (1891-1941) да прикупља обавештајне податке. Успротивио са суђењу Д. Димитријевића и припадника организације „Црна рука“. Пензионисан и удаљен из војске, добија заштиту привремене владе Керенског која није одобрила екстрадицију српских дисидентата у Солун. Симић се активира у револуцији на страни болшевика. Емигрира у Париз. По доласку у Београд је ухапшен, али је одмах пуштен из затвора. Намесник Павле шаље Симића 1940. године у Москву да успостави дипломатске односе са СССР. Приклонио се комунистима, а после ослобођења био амбасадор у Паризу и Анкари. Симићева улога у међуратном, ратном и послератном периоду је недевољно разјашњена. Умро је у Београду у 85. години.

34 Михаило Ристић Уча (?-1915), артиљеријски капетан. Након преврата 1903. године све време учествовао у четничким акцијама у Старој Србији и Македонији. Умро 1915. године у Нишу.

35 Велимир Вемић (1880-1949), члан Врховне Централне Управе Удружења „Уједињење или смрт“.

36 Милан Петровић Ферго (?-1903), пешадијски капетан, учесник Мајског преврата. Погинуо са Миланом Гаговићем у сукобу са пуковником Димитријем Димком Николићем у касарни на Бањици.

37 Милан Гр. Миловановић Пилац (1874-1933), дивизијски ђенерал, црнорукац, начелник Генералштабног одељења министарства војног. Ступио у Војну академију 1891. године, потом завршио Вишу Војну академију, школовање 1903. наставио у Француској. До 1912. обављао дужност шефа обавештајног одсека Главног ђенералштаба. С прекидима од 1910. до 1919. био професор на Војној академији. У албанској побуни 1913. био начелник штаба Дринске дивизије. У време Великог рата (1914-1915) помоћник начелника штаба Друге армије. На Крфу командант Друге Моравске дивизије. У Солунском процесу осуђен на смрт, али је казна преиначена на 20 година робије. Пензионисан као генералштабни пуковник. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. 2, 773)

38 Чедомир Поповић (1878-1938), елитни официр, црнорукац. Учествовао у балканским ратовима, командовао Златиборским добровољачким одредом. У Солунском процесу осуђен на смрт, али му

велику жалост не сећам чиме та имена ништа не губе од своје честитости. Још: Тодор Павловић, Пера Марковић, Милосав Живковић, Миленко Недић, Сава Трипковић, Александар Глишић³⁹, Стојан Поповић.

Пред дивиз. штабом нашао се Вој. Танкосић⁴⁰ и Радивоје Филиповић. У артиљер. пуку био је постављен пок. Ђока Ристић, команд. батерије са неколико младих официра међу којима Александар Срб,⁴¹ Милорад Лазаревић, Војислав Гојковић, Душ. Опаркић, Риста Мојевић и пок. Мил. Ђурић. У артиљ. пуку Д. Глишић, пок. М. Рисимић и др. У шестом пуку изнад осталих Мил. Мариновић, пок. Жика Ђурђевић. Са коњицом су била поред осталих и два брата Грујића. У академији Д. Глишић, пок. М. Рисимић и др. У осмом пуку било је такође постављених. Тај пук је био на Бањици.

Пред стан команданта дивизије Димке Николића отишао је са одељењем војника Љуба Вуловић,⁴² пред стан Цинцар-Марковића и Милов. Павловића, Мих. Јосиповић, покојни Милан Петровић био је код Веље Тодоровића.

Ушав у двориште скренусмо ка Старом двору. На врата лупну Драг.

је казна преиначена на 20 година робије. Помилован 1918. године. Умро у Београду као пуковник у пензији.

39 Александар Глишић (1873-1912), пешадијски потпуковник, рођен у Чачку. После Мајског преврата био ађутант краља Петра Првог. Ожењен кћерком министра Живана Живановића, сестричином Д. Димитријевића Аписа. Престолонаследник Александар био му је кум. Погинуо приликом ослобађања Куманова. Био командант 7. пешадијског пука и прва официрска жртва у Балканском рату. Глишићеву смрт Радоје Јанковић је описао у приповеци *Младо Најоричино* која је од 1912. више пута објављивана у ратној штампи, календарима и часописима. Браћа Душан и Милутин погинули су за време Великог рата.

40 Војислав Танкосић (1880-1915), командовао четничким јединицама, националиста. Војну академију уписао 1899. (32 класа), а завршава 1901. године. У демонстрацијама 23. марта 1903. оглушио се о наредбу да се обрачуна са студентима и радницима на београдским улицама. Неке демонстранте склонио је у пећину на Калемегдану, а организаторе пребацио у Земун. Са Богданом Раденковићем и Љубомиром Јовановићем Чупом 1911. написао устав Удружења „Уједињење или смрт“. У повлачењу српске војске био у заштитници. Рањен у Игришту код Великог Гробиља 31. октобра 1915. године. Тајно сахрањен у Трстенику, али су Аустријанци открили његов гроб и фотографију српског официра и великог националисте објавили у бечким новинама. Танкосићева мајка и Удружење српских четника 1922. године преносе посмртне остатке и сахрањују на Новом гробљу у Београду.

41 Александар Срб (1882-1918), артиљеријски потпуковник, црнорукац. Рођен у Чачку где му је отац Игња, капетан, службовао у чачанском гарнизону. Завршио Артиљеријску подофицирску школу, затим Војну академију. Као елитни официр припремао се за ђенералску струку. Учествовао у преврату 1903. године, близак официрима окупљеним око Д. Димитријевића Аписа. Учествовао у балканском и Првом светском рату. Са Крфа упућен у Русију да формира српске добровољачке јединице. Био је члан штаба Српског добровољачког корпуса. Потписао ултиматум против суђења Апису и другим црнорукцима. Након пензионисања сарађивао са лидерима револуционарних партија у Русији, убијен под неразјашњеним околностима у Таганрогу 1918. Сахрањен уз бољшевичке војне почасте. (Горан Давидовић, Лела Павловић, *Историја Чачка : хронологија од праисторије до 2000. године*, 2009, 183)

42 Љубомир Вуловић (1876-1917), артиљеријски пуковник, четнички вођа. Војну академију завршио 1898. године. Близак идејама Д. Димитријевића Аписа, командовао четничким јединицама у Старој Србији и Македонији (1904-1905). Учесник балканских ратова после којих је унапређен у чин мајора. Уочи Сарајевског атентата био командант целог граничног сектора са Аустро-Угарском. У Солунском процесу Виши војни суд осудио га је на смртну казну која је извршена 13/26. јуна 1917. године. Стрељан са Д. Димитријевићем Аписом и добровољцем Радом Малобабићем.

Димитријрвић. Неко отвори, ми се сјурисмо у први трем где су стајала два војника-стражара. Разоружасмо их и кренусмо уз степенице. Горе у главном предсобљу горела је само једна лампа на лустеру. Збијени сви у предсобљу, не знајући на коју ћемо страну, ми почесмо вући те ову те ону кваку, све беше закључано. Све сем једних врата. Ми сви нагрнусмо на та врата! У истом часу кроз нас се проби један друг који јурну у десни ћошак собе. Соба је била мрачна и само осветљена једном сијалицом из предсобља. У нама је био дах напет као и ороз на нашим револверима напред истуреним.

Ја сам савршено добро видео један кревет лево, други десно у ћошку собе. Друг који је одјурio у десни ћошак собе поче се рвати са човеком у десном кревету. Лице у левом кревету лежало је непомично. Био је један глухи тајац. Само се чуло гушање она два човека на кревету десно. Онај оздо машио се руком под јастук да извуче револвер. У том часу диже се човек у кревету лево. У истом часу неко међ нама на вратима рече једно кобно: „Они су...“ На ту реч сви наши напред са испруженим револверима опалише. Човек лево поче се пипати по грудима, викнув: „Немојте мене, браћо!“ па окрвављен окренув се око себе паде на леђа у сред собе. Од оне двојице у десном ћошку, један се сковрља на под, а наш друг јурну кроз нас и изби у предсобље.

Човек који је лежао десно био је ордонанс кап. Јован Миљковић,⁴³ кога је Апис хтео да разоружа и ућутка, јер је знао за заверу и није је хтео издати рекав: „Само да не буде кад сам ја у двору.“

Друго лице које се дигло на кревету лево био је пуковник Наумовић. Оба човека су погинула на један фаталан начин. Њихова смрт није била у плану. Напротив, пук. Наумовић требао нас је сачекати и показати нам пут у краљеве одаје. Он се, да не би пао у очи, свукао и вероватно заспао. Говорило се да је, да би напио ордонанса Миљковића, морао и сам неку чашу вина попити. Официри су их побили нехотице, кад прва реч која падне решава догађај. На узвик „Они су“, сви су се револвери окренули као на команду иако су очи гледале и виделе да то нису краљ и краљица, премда нико у полумраку није познао пук. Наумовића. Никад се све не може предвидети. Нико није могао објаснити психологију завереника који су улетели у двор, кад су сва чула хипнотички била упућена само на то где да нађу краљевски пар.

43 Јован Миљковић (?-1903), артиљеријски капетан, зет председника владе генерала Цинцар-Марковића, налазио се у ноћи 28/29. маја 1903. на дужности у двору. Апис је покушао да га увуче у заверу, али је он одбио позивајући се на заклетву дату краљу и породичне везе. Миљковић је обећао да ће чувати тајну о завери и обећање је одржао. Поподне 28. маја Миљковић се вратио у Београд са пута по унутрашњости и јавио се на дужности у двор иако му је још трајало одсуство. Краљ му је понудио да иде кући јер му је жена била пред порођајем, али је он остао на ноћном дежурству. Припадник завереника Михаило Наумовић покушао је да напије и успава Миљковића, али је и сам притом заспао. Пуковник Наумовић требало је пучисте да одведе до краљеве спаваће собе јер су код њега били кључеви. Знак да све тече по плану био је војник кога је Наумовић послао око поноћи по пеларину. Кад су официри упали у двор, Апис је покушао да пробуди Миљковића, умири га и убеди да не даје отпор. Међутим, капетан Миљковић је покушао да извуче револвер испод јастука и пуца на заверенике. На Миљковића је пуцао и убио га на месту потпоручник Боривоје Јовановић како би заштитио Аписа. Грешком је убијен и потпуковник Миле Наумовић који је спавао у истој соби са Миљковићем. (Драгиша Васић, *Девесто шрећа*, 2003, 68)

После те необјашњиве сцене официри се окретоше у главно предсобље. Ја нисам знао на коју ћу страну. Видео сам Милутина Лазаревића како везује за канап један велики комад динамита. Како је био мало узбуђен, помагао му је у томе Милић Симеуновић. У томе часу, у том метежу, боље речено, улете однекуд један коњички поднаредник који поче грозничаво викати: „Овамо, овде се стичу еполете!“ Уз узвик он је почео пуцати. Сви ми унаокруг почесмо пуцати. Пуцали смо и на њега и једни на друге. Млађа Миливојевић би рањен у мишицу. Један би рањен у чело, паде главом ничице са ногама увис. Ту смо видели једног оружаног лудака који је у покретима и пуцањем чинио страшну фигуру. После те епизоде, наста ред на везивању динамита на врата која су била на сред трема. У том часу улете на трем Петар Живковић и рече само ове речи: „Право, па десно“, па нестане, ваљда да одржава стражу.

У том часу Милић Симеуновић завеза динамит за кваку од великих врата. Нама не рекоше да се склонимо, на то се није мислило. Ја случајно стадох код самих врата уза зид. У том тренутку експлодира динамит. Експлозија је била страховита. Све што је било у пределу врата расу се у парампарчад: лустери, прозори, намештај - све би испретурано. Дим је куљао у предсобље из салона који би отворен динамитом. Звона зазвркаше од додира жица. Ми улетесмо у салон. Врата десно била су закључана. Опет динамит. Опет експлозија... То је будоар. Спаваћа врата опет закључана. Још једном пуче динамит. Собе су биле мрачне, мебл се једва назирао. Кад пуче трећи динамит врата прскоше и пред нашим очима указаше се велика празна постељу са разгнрутим покривачима, са столићем преврнутим и расутим стварчицама по поду. То је била спаваћа соба краљевског пара.

Видев празну постељу свак у себи рече: „Побегли!“ Идеја о тајном ходнику прође сваком кроз главу. Сем тога ми смо улетели у двор под утисцима недоласка Мишићевог батаљона. Осећање да смо без потпоре споља, а не нашав краља у соби – пређе у осећање да смо издати! Чак се и чу таква реч. Но то није сметало да претражујемо по свима одајама. Из спаваће краљевске собе одлазило се у гардеробу, даље у купатило, па у клозет. Сва та врата била су отворена. Све одаје биле су празне. Претурали смо одела, ормане, хаљине, сандуке, завиривали свуда – краљевског пара није било.

Једна врата с лева још су била закључана, последња. Ми смо стали свом снагом ударати да их отворимо. Тукући силно ногама у доњи део врата, уместо да попусте, испале горња дрвена четвртка на вратима. Ми видесмо кроз ту рупу онај трем у коме смо први пут били. Лево пак, споља, до самих врата, стајале су једне споредне степенице која су водиле у сутерен. Као по команди и не мислећи да прођемо кроз све одаје, па да кроз предсобље дођемо до тих степеница, ми се сви провукосмо кроз ону горњу четвртину на вратима. Сви до једног. Данас и уопште у нормалним приликама ни у ком случају не бисмо могли учинити ту гимнастику. Сви смо ми осећали да је краљевски пар побегао на та врата у сутерен, па закључао врата. Бекство је изгледало несумњиво.

Протурали смо се кроз то окно на вратима и један за другим силазили у сутерен. Све је то ишло невероватно брзо. Оздо припуцаше пушке, зрна ударише у зид и фијукнуше уз спољашње степенице. Они који су били испод нас гурнуше навише. Чу се да је Апис рањен. Нађосмо се у сутерену. У групи су били војници са унутрашње страже у двору. Ватра стаде. Вратисмо се горе. На онај исти пролаз кроз врата враћало се у краљево купатило. У пролазу срећемо капет. Илију Радивојевића гологлава са револвером у руци. Он је поново тражио краља по свим одајама. И ми настависмо тражење, но са нешто разочарања.

Ушав у салон нађемо све испретурано, у њему је на једној малој столици без наслона седео Боривоје Јовановић и пушио. Ту је био и Мих. Ковачевић. Од пада на спиралним степеницама осећао сам јак бол код леве плећке, но како се зној хватао изгледало је као да је крв и да сам рањен. Но нисам имао могућности да опипам то место. Било ми је свеједно. Прегледајући још једном око завеса, прозора, пеларина, одела, мислио сам у себи: пропао је наш покушај, али ни њима неће пасти на ум да срамоте народ. То ми је говорила само душа, јер је ноћ била грозна, а ми веровасмо да ће сваког часа упасти жандарми или стража да нас нападне. Нико није мислио да се бије са стражом. Главних криваца нема, остало је без интереса. Ја могу рећи да смо нас неколицина који смо били у салону, сматрали ствар изгубљеном. Њу је сматрао изгубљеном и Анта Антић, који је да би се спасао идеје да смо издани, не размишљајући да изађе на врата на која смо ушли, скочио са горњег спрата на тротоар у башти и није био повређен. Исто је урадио и Радомир Аранђеловић, који је нешто мало храмао од тог скока, који би у свакој нормалној прилици био смртоносан. Бадава је Радоје Лазић, који је био под тим прозорима у башти, викао оздо Антићу: „Анто, ту су до тебе.“

„Где су?“

„Ту одмах до тебе.“

„Нема их.“

„Не скачи! Ту су.“

„Ама, нигде их нема.“ И доиста нигде их није било.

Скочио бих и ја кроз прозор, али нисам могао да отворим прозор, завесе су биле тешке и захтевне за отварање. Сео сам на фотељу у салону крај Боре Јовановића крај чијих је ногу горео тепих. Рекох му: „Угаси, гори.“ Он узме своју столицу за ногу па поче ударати њоме тепих да угаси ватру. Тада пређе на његову столицу и запали фронцле на њој, но без обзира на то Јовановић седе на ту исту столицу и настави пушити. Ја се дигох да нађем било каквог излаза. У кући је било остало само нас четворо петоро. Изгледало је пусто. Ја пођох на несимпатичну страну, тамо куда смо ушли у двор. Са врата од салона, оздо низ степенице видех према првој светлости зоре мрачне силуете упараћених жандарма. Крај њих је био један ордонанс официр. Мени је било јасно да смо изгубили партију.

Па ипак, не што бих био решен на све, већ по сили неког необичног налога

да се догоди „или – или“, ја пођох низ степенице застрте меким тепихом. Правећи се невешт почех звиждукати неку арију као да ћу тиме преварити жандарме. Избих на главни излаз на двориште. Жандарми су ћутали као мртви, ордонанс официр такође. Не улазећи у ту околност, ја окретох лево ка излазу на улицу. Мноме је владало једно једино расположење: „На улицу!“ Дочепао се стазе између два двора ка капији, ја опружих корак. У томе часу улазила је једна пешачка смена са улице у двор и официр је викнуо.

„Ко се усуди да учини што официрима који су у двору, сместа ћу пуцати.“

Мени су те речи и сад у памети, али онда их нисам примио са поверењем. Хтео сам на улицу. На самој капији на коју смо ушли стаде преда ме један виши официр. Ја наперих револвер на њега.

„Шта хоћете, господине!“, упита ме он.

Ја спустих револвер. После тек познао сам да је то био пук. Машин.

Изашав на улицу прво што сам видео била је батерија која је долазила. Са њом је био Ђока Ристић. Ја приђох и рекох му не знајући за сродство: „Ђоко, погинуо Миле Наумовић!“

„Како?“

„Погинуо.“

„Како је погинуо?“

„Случајно!“

Ја сам отишао даље, одјурио до „Лондона“. Одасвуд је стизала војска. Враћих се до теразијског кварта, и ту је била војска. Узбуђен од уласка у двор, нађох се у послу око распоређивања војника по улицама. Пред теразијским кварталом била је чета пук. Жике Ђорђевића. Кварт је био затворен. Жика је викао из свег гласа:

„Жандарми! Изађите и предајте се. Ми знамо да сте ви сиротиња која је морала да слуша господаре. Данас је слобода! Отворите врата и изађите!“

Отуд никаквог одговора. После још једног позива Жика построји чету и поче плотунима гађати у прозоре. Један метак се одби од зида и обори једног војника крај тротоара. Војници су били мрачни, ћутљиви, као мртве ствари. Што им кажеш то раде. „Пуцај – пуцају. Клекни. Лези, овамо – онамо.“ Куд их покренеш иду. Моменат је био критичан. Питали су нас приспели официри јесу ли нађени?

„Нису!“

Била је бојазан да се ситуација не изврне. Све улице око двора биле су поседнуте. Испред трупа на око 200 корака, биле су мртве страже. Пушке су праштале на све стране. У то време расправљали су тешку дужност и официр који су били отишли пред министарске станове. Пуцњи су допирали из дворске авлије, где су официри хтели да извуку из собе ђенерала Лазу Петровића,⁴⁴

44 Лазар Петровић (1855-1903), генерал, професор Војне академије, први ађутант краља Александра

првог ађутанта краљевог који је спавао то вече у својој канцеларији, која је била у једној малој кућици позади, према вратима обе дворске зграде.

Већ је било три часа по поноћи, почело је да свањава. Могло је бити и нешто преко три часа. Упитах мајора Мил. Анђелковића:

„Да ли су нађени?“

„Нису!“

Међутим, да би се определила ситуација из опасне неизвесности, и да би се смирио дух трупа, добило на времену, старешине су решиле да се прокламује Петар Карађорђевић за краља.

Око пола четири чуо се глас Пера Мишића познат нам са часова тактике у Војној академији. Он је говорио:

„Војници! Краљ и краљица који су нанели народу великих јада и невоља погинули су. Наша земља се ослободила највећих душмана. Њим је отворен пут ка миру и срећи народа и лепој будућности свих наших неослобођених племена. Да живи нови краљ Петар Карађорђевић!“

„Живео! Живео!“

Проломио се узвик надалеко свима улицама. Узвик је био нешто хладан и несигуран, као кад се гори између две ватре. Ипак завлада одређеније расположење, клону опозиција у души оних који су хтели да знају шта се ради. На том капиталу приступило се поновном тражењу. Рекло се да ће се двор срушити ако се не нађу и да ћемо се повући на топчидерско брдо, тамо учинити проглас за народ и дићи буну. То је једина одредница. Многи завереници нису ни за њу знали. Ушли су у заверу не хитећи шта их чека на случај неуспеха. Мало ко је и мислио на неуспех. Желела се смрт тирана и спас земље, те је свака друга брига била излишна. Понеки из јахаћих трупа решавали су се да на случај неуспеха загазе у Саву и препливају. Од породица завереника нико није био посвећен, да би се спасао. Млади официри нису мислили на своје породице, које су биле у Београду.

Око четири часа ујутру, пошто сам се одморио, пођем поново у двор. На самом уласку у двориште, сретнем Радоја Лазића који је весело трчао на улицу из двора вичући: „Свршено је. Свршено је!“

Ја појурим познатим путем у двор и прескачући по пет степеника одједном упаднем у салон. Ту чух глас Мих. Ристића Уче: „Брате Мико (ако се не варам), осветио сам те! Браво синовче“, викао је он једном гардијском подофициру, „производим те у чин поручника...“ Не осврћући се на те речи ја пожурих у салон. Видех на ногама генерала Лазу Петровића како посрће окрећући

Обреновића. Завршио 1875. Артиљеријску школу, учесник српско-турских ратова. Помогао младом краљу да изврши државни удар 1893. и до краја живота био у његовој служби. Од 1894. до 1896. осим ађутантске дужности био и професор на Војној академији. Од 1894. до. 1898. био војни изасланик у Цариграду. Краљ га унапредио у чин генерала. Подржао краља Александра у његовој одлуци да ожени удовицу Драгу Машин. Уживао велико поверење владара. Током дуге службе био је лојалан и одан до краја краљу што је потврдио и у ноћи преврата. Носио епитет лепи Лаза. Убили га завереници када је извадио скривени пиштољ с намером да пуца у њих. (Новак Јовановић, *Уврега, бес и крв : српска шпата и Мајски преврат*, 2011, 91)

се око себе па тресну колико је дуг. Уђем у спаваћу собу и видим нешто што раније нисам могао претпоставити.

У спаваћој соби, онде где смо мислили да је прозор према улици, била су врата. Унутрашња врата била су дрвена, спољна стаклена. Два војника или подофицира из гарде стајала су ту са пушкама. На поду лево лежала је краљица, преко ње краљ. Били су још врући. Краљ је био мртав, краљица је још кркљала. Њена коса била је мокра од крви. Имали су на себи само кратке свилене кошуље.

У истом часу упаде у собу П. Мишић, његов храпав и гневни глас трештао је по одајама:

„Ха, мртви су! Мртви! Окрените да их видим!“, наређивао је подофициру из гарде.

„Они су! Свршили смо, дакле! Доста сте срамотили народ по целом свету. То вам је суд.“

П. Мишић опалио је неколико метака у лешеве и узвикнуо: „На прозор! Покажите их народу.“ И изашао. Никако није тачно да је бацање кроз прозор наредио М. Ристић, јер он је изашао напоље далеко пре него што је Мишић ушао. Кад сам ја излазио срео сам друге официре како јуре да виде својим очима краља и краљицу. У салону нађох ђен. Лазу Петровића у његовом мундиру са плетеницама и лицем ка тавану, како чини још последње напоре у дисању. Над њим је стајао један гардист са пушком. Покојни Михаило Гавровић⁴⁵ наиђе и рече војнику: „Што гледаш да се човек мучи!“ И војник опали метак у груди ђенералу, што га потпуно стиша.

Истрчав на двориште видео сам приказ како краља и краљицу бацају кроз прозор. Прво њу, па њега. У том часу наиђе пук. Машин, ја му рекох:

„Недајте г. пуковниче!“

Он одговори: „Ах! То нису требали чинити.“

Спустив се низ рампу он сиђе на тротоар поред куће, па оде до лешева. Краљу је била сломљена цеваница у паду и савијена. На краљичиној руци била је једна посекотина од сабље. Видела се бела рскавица. На њезином прсту био је један прстен. Један војник је узео за руку и рече: „Нека јој га, нек и она понесе што од народа!“

Машин нареди да се лешеве унесу у сутерен, те бише однет у једном ћебету.

Ја сам изашао на улицу и пошао до кафане „Атина“. Било је свануло. Тешки умор овладао је свим мојим удовима. Народ се био скупио у великој мери

45 Михаило Ст. Гавровић (1879-1914), коњички мајор, рођен у Чачку. Са Радојем Јанковићем и будућим песником Владиславом Петковићем Дисом завршио школске 1896/1897. шести разред гимназије, потом Војну академију. Учесник Мајског преврата, балканских ратова, Церске битке. Приликом офанзиве у Срему 1914. године командовао првим ескадроном Дринске дивизије коњичког пука првог позива. Погинуо 25. августа у Сурчину, сахрањен код обреновачке цркве. Његову епску појаву, храброст и јуначку смрт Радоје Јанковић описао је у приповеди *Коњаник*. (Извештај Чачанске гимназије 1896/1897. година; Радоје Јанковић, *Дани и јодине*, 2013, 100)

код трамвајске чекаонице на Теразијама. Но нико се није усуђивао да повреди кордон који су држали војници. Нешто пред „Атином“ поред самих кућа где је сад фото атеље Мил. Јовановића, видех три господина како полако иду ка двору. Препознах г. Генчића, Рајовића и Авакумовића.⁴⁶

Дело је било свршено. Узев кафу код „Атине“ вратих се ка двору. Видех да официри јуре на све стране, да доводе министре и министарске кандидате. Стојећи пред минис. спољ. послова на степеницама видех да долази један пуковник. То је био Дамјан Поповић, који је тог часа стигао возом из Пирота.

„Је ли свршено?“ , упита он измореним гласом.

„Свршено!“ Ту један другом честитасмо.

„Хвала Богу,“ рече он и пође уз степенице.

„Проглашен је за краља Петар Карађорђевић.“⁴⁷

„А, ха!“ , рече он тихо. „Живео Петар Карађорђевић“ и баци кокарду са капе коју смо и ми сви поскидали.

Одмах до кафане „Обилић“. Из једне авлије изби један мој школски друг, данашњи инжењер Марјан Вујовић и упита ме: „Шта би!?“

„Свршено!“ , рекох.

„Па ко је изабран?“

„Петар Карађорђевић.“

Он не одговори ништа већ побеже у кућу. Само рече: „Што није република!“

У грађанству је владала велика радост. Свима је пао велики камен са груди. На све стране чула се критика срушеног режима. Многи су се хвалили како су и сами знали за заверу. Пензионери су код Лондона говорили једни другима: „Па то је било јасно као сунце!“

46 Јован Авакумовић (1841-1928), правник, политичар, председник владе Краљевине Србије. Рођен у Рогашкој Слатини у богатој трговачкој породици. Студирао права у Немачкој, Француској и Швајцарској. Од 1876. до 1880. био начелник министарства унутрашњих послова, а у либералној влади Јована Ристића (1880) министар правде. Члан Касационог суда био од 1881. до 1887. године када постаје вођа Либералне опозиције у скупштини. Авакумовић је председник прве владе после Мајског преврата. После усвајања Устава из 1888. и крунисања Петра Карађорђевића за краља Србије, повукао се из политике. У Првом светском рату интерниран у логор Цеглед у Мађарској, потом у логор Хицинг у Аустрији. Био је цењен као правник и парламентарни борац. Објавио је бројне расправе из кривичног права. Од 1893. редовни члан Српске краљевске академије. (Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, књ. 1, 3)

47 Петар Карађорђевић (1844-1921), краљ Србије (1903-1918) и краљ СХС (1918-1921). Рођен у Београду, Карађорђевић унук, трећи син кнеза Александра и Персиде Карађорђевић. Школовао се у Београду, Женеви и Паризу (Војна академија Сен-Сир, 1861-1864). Легији странаца француске војске придружио се 1870. Учествовао у Француско-пруском рату на страни Француске (1870-1871). У Херцеговачком устанку 1875. године прикључио се устаницима под именом Петар Мркоњић. Црногорском принцем Зорком Петровић жени се 1883. године (Зорка умире 1890). Са троје деце живи у изгнанству у Швајцарској. После убиства краља Александра Обреновића Народна скупштина 2/15. јуна 1903. проглашава Петра Карађорђевића за краља Србије. Крунисање је обављено 21. септембра 1904. године. Краљ Петар је у оба балканска рата врховни командант српске војске. У јуну 1914. пренео је краљевска овлашћења млађем сину Александру (1888-1934). Стари краљ је са војском прешао Албанију. Иако болестан, дочекао је да се врати у ослобођену отаџбину. Умро је 16. августа, а сахрањен је у својој задужбини на Опленцу 22. августа 1921. године.

Бурегције су продавале бурек као обично. И диван дан свитао је над Београдом. Дан лепих нада и лепе будућности. Кола су јурила за министре, кажу да су једва извукли из собе Љ. Живковића. Добри и узвишени Б. Кнежевић загрлио нас је тога дана и рекао: „Хвала богу и Вама.“ И додао: „Чекао сам до 2. ч, а кад је почело да грува, право да вам кажем, побегао сам кући.“

Улицом су пролазиле манифестације. Чула се музика. Дешеше су отишле на све стране да јаве догађај. Живот је почео као да се недавно ништа није догодило.

Умро краљ! Живео краљ! Болничка кола купила су мртве, а дворски фијакери довозили су једног по једног министра у министарство спољних послова, одакле се очекивала прокламација народу.

КАКО ЈЕ КРАЉ С КРАЉИЦОМ УБИВЕН?⁴⁸

После првог налета на двор и првог треска који је разорио врата и открио да нема краља, одаје старог конака испразниле су се. Апис и Миливојевић су рањени. Остали су се разишли – одјурили, поизмакли, променили место. Сишли у дворску авлију, отишли до страже, до жандармеријске куће, до улице. Нашли су додир са долазећим трупима и друговима, примирили сигурност, смирили душе.

Други официри наишли су у двор. Петар Живковић је преузео стражу од командира гарде капетана Пандуровића који је био рањен. Кажу да је пао и повредио се на степенику пред канцеларијом ђен. Лазе Петровића. Он је био алкохоличар. Случајно је рањен при пуњењу револвера и један војник у дворској авлији. Било је тих случајева позлеђења који су рањени због општег узбуђења.

Од пола три часа до четири часа ујутру трчали су официри кроз дворске собе, кроз салон и сутерен. Тражена је и сикира у комшилуку да се обију једна отпорна врата. Најзад је око пола четири часа почела борба око канцеларије првог ађутанта Лазе Петровића (лепог Лазе). У његовом предсобљу спавао је жандарм, наредник Тривун. После куцања на врата отуд је одговорено пуцањем. Развила се борба. Том приликом рањен је смртоносно у трбух наредник Тривун. Генерал Лаза пошто је испуцао револвер изведен је напоље. Око њега су били официри који су га сколили питањима и претњом да покаже где је краљ. Генерал Лаза се понашао прилично храбро. Говорио је: „Господо, ја не знам где је краљ. Часна реч! Ви сте официри, ви знате шта је часна реч.“

Водили су га у два маха у краљевске одаје. Он се жалио да му је хладно јер је без капе. Онда му је натукао на главу своју капу Мих. Ковачевић, која му је била тесна, те је иначе лепи генерал изгледао комично. Под претњама и под

48 Чин убиства краљевског пара Обреновић Радоје Јанковић забележио је на основу приче очевица, поручника Радоја Лазића.

револверима генерал је одвео официре у спаваћу собу. Било је већ четири сата. Свануло је и лепо се видело у соби. Генерал је говорио и понављао: „Часна реч, господо, не знам где је краљ.“ Изгледа да је он одуговлачио очекујући не би ли откуд стигла од војске помоћ. У спаваћој соби краљевој говорио је официрима:

„Господо, зовите Машина, питајте га, он је дворски човек, он познаје зграду. Можда ће он наћи краља.“

Најзад после чешћих узалудних узвика кроз просторије: „Ваше Величанство“ поновио је тај узвик и у спаваћој соби окренут прозору ка улици.

„Ваше Височанство, појавите се. Изађите, зову вас ваши официри.“

У томе часу чуше се плачевни гласови од стране прозора ка улици. Гласови су били помешани, мушки и женски, стењући и тужевни. Чуло се отуд:

„Јесте ли ви? Зовите Машина... Само њему ћемо се предати... Итд...“

У исти мах официри у пратњи генерала приметише да то ка улици није прозор, већ врата која су имитирала прозор, јер су била покривена истим завесама као и прозори са улице. Пролазило се кроз салоне, кроз будоар, па и кроз спаваћу собу. Редом су ка улици ишли прозори. Кома би могло пасти на ум да је један од тих прозора претворен у врата. Нико од новајлија у хитњи није запазио да двор, са лица, на угловима има испусте, и да су у тим испустима собице. Тако официри у пратњи лепог Лазе, спазив врата и отуд чувши гласове, разумеше очас да су Александар и Драга у тој собици.

Краљ и краљица су ту. Револвери се окренуше ка вратима. На унутрашњим дрвеним вратима кврцну кључ, спољна стаклена врата већ су одовуд отворили.

Генерал Лаза рече:

„Ту су, господо!“ Држао је једну руку у десном цепу.

Отворених уста, упртих погледа у оквир ко ће се показати на вратима - стајали су официри непомични.

Указа се на вратима узак млаз светлости. Врата се одшкринуше. У истом моменту, без чекања, без речи и питања, плануше револвери... Од удараца метака у врата, она се широм отворише. Пред официрима се залелуја краљева појава. Краљ паде, а краљица за њим. Неколико метака доврши њихов живот и – страшна игра би завршена.

(Са стране прозора ка Новом двору нађени су делови од летава. То је Р. Лазић пуцао па се краљица пробудила. Они су се пробудили кад је војска ушла и викала: „Војници! Овде смо. Официри!“ Но војска је дошла за друго. Краљ и краљица се повукоше у ћоше. Они су страшно проживели. Ту су они за живота чули гнев против себе и прокламацију Петра Карађорђевића. Били су обавештени).

У дворишту пред самим двором нису више стајали жандарми, они су били одведени. Њих је разоружао Љуба Костић чим је ушао са четом краљеве гарде у двор.

Ми смо ту чету поставили у 2 сахата ноћу на улици. Једновремено кад су официри пошли на главну капију са стране Теразија, ударио је Љуба Костић на тзв. Жандарм-капију из Крунске улице. Стражар је позвао команданта дворских жандармеријских трупа, чија је канцеларија била крај саме капије. Чим се капетан Ненад Денић појавио на капији рекао му је Костић да отвори, јер је то нужно за сигурност двора и краља. На тај начин док је Петар Живковић отварао официрима капију са Теразија, одиграла се та судбоносна сцена на Жандарм-капији. Да је капетан Денић био упорнији жандарми би узели оружје и љута би се борба развила у двору. Жандарми дворски били су опаки борци, ко зна шта би се све издогађало. Разоружани и лишени оружја, жандарми су били ћутљиви и мрачни, кивни што су обманути и изиграни.

СМРТ ЛУЊЕВИЦА⁴⁹

Чим се чуо први плотун у двору и чим су се чули први динамитски пуцњи, браћа Луњевица, Никола и Никодије, пошли су из свог стана у Крунској улици ка двору.

То је могло бити око пола три часа по поноћи. Стражар који је био на раскршћу Милошеве и Крунске, код дивизије, чуо је да се неко приближује Крунском улицом и – зауставио их.

На узвик „Стој, ко иде?“, чуло се отуд: „Браћа Луњевица.“

„Напред!“

„Дај их овамо“, узвикнуо је Танкосић који се ту нашао.

Браћа су одведена у једну собу у штабу Дунавске дивизије и ту су стављени под стражу. Сместа је извештен о томе Петар Мишић који је сместа дојурио.

Исто као што је изгрдио лешеве погинулог краљевског пара, изгрдио је и браћу Луњевица.

„А, ха, ту сте! Ту сте, дакле! Пропалице! Хтели сте да будете принчеви. Краљеви! Хтели сте да плунете на образ народа. Пијанци и бескућници! Дошло је да вам се плати. И вама и вашој сестри. Ово је ваш последњи минут!“

Окренув се од Луњевица п. потпоручнику Радивоју Филиповићу, који је ту био, Мишић јурнув на врата нареди кратко да браћа чују.

„Да се побију!“

Филиповић приђе Луњевицама и рече: „Господо, чули сте наређење. Оно ма колико да је страшно има да се изврши. Напољу је револуција...“

„Допустите да запалим цигарету“, рече млађи брат Никодије.

„Молим, изволите!“

Запали и старији. Повукоше по један дим.

49 Погубљењу краљичине браће Николе и Никодија Радоје Јанковић није присуствовао. Догађај је записао на основу сведочења потпоручника Радивоја Филиповића који је извршио стрељање по наређењу Петра Мишића. На рукопису је назначио: „Испречао ми Радивоје Филиповић, учесник те ноћи.“

„Како је краљица?“, упитаће Никодије.

„Моја дужност није да водим такав разговор“, одговори Филиповић. У исти мах он изађе на врата и обрати се војницима у ходнику.

„Ко ће да пуца?“

„Ја, ја, ја!“, викну неколико војника одједном.

Филиповић уђе краљевим шурацима и рече:

„Господо, држим да је боље да се окренете зиду.“

„Молим“, рече Никодије. Но пре но се окрену замоли п. пор. Филиповића за дозволу да се пољуби и опрости са братом.

„То је чак и хришћанска дужност“, рече му поручник Филиповић. Браћа се зарглише. Опустеше руке и окренуше се зиду.

Војници који уђоше напунише пушке. На знак руком потпоручника пушке опалише и оба младића падоше на под, где бише довршени.

Овако, дословце, испричао ми је ову сцену п. пор. Филиповић, како мени, тако и осталим официрима, војницима и класним старешинама у Академији.

Од министра погинуо је ђенерал Милован Павловић.⁵⁰ Погинуо је чести-то, бранећи се. Хладно и са достојанством које је била његова добра особина.

Министар унут. дела Веља Тодоровић, крио се и бежао по кући, нађен је у подруму. Добио неколико метака и – преживео.

Ђенерал Цинцар-Марковић,⁵¹ погинуо је без позе.

50 Милован Павловић (1842-1903), српски генерал, министар одбране у више мандата. Рођен у селу Војковци, у Качерском срезу. У Војну академију ступио 1860, а 1865. године произведен у чин артиљеријског потпоручника. Учествовао је у српско-турским ратовима 1876-1878, после којих је унапређен у чин потпуковника и постављен за команданта Београдске градске артиљерије. Чин генерала добио 1895. године. Од 1887. до 1889. био је на челу Дунавске дивизије. За министра одбране први пут је именован 1894. у кабинету премијера Ђорђа Симића. Управник Војне академије био је од 1897. до 1900. године. После одлуке краља Александра Обреновића да се ожени Драгом Машин, влада др Владана Ђорђевића подноси оставку. Министар Павловић одбија да се меша у односе оца и сина и пада у немилост краља Александра због противљења његовој женидби. За министра одбране постављен је поново у кабинету Петра Велимировића и Димитрија Цинцар-Марковића. У ноћи преврата, када су завереници запали у кризу због неналаска брачног пара Обреновић и рађавања Аписа, пуковник Александар Машин преузео је команду над завереницима. Машин наређује да се убију председник владе Цинцар-Марковић, министар одбране Милован Павловић и Велимир Тодоровић, министар унутрашњих дела. Министра Павловића у његовом стану, где је примао многе заверенике, убио је поручник Милан Маринковић.

51 Димитрије Цинцар-Марковић (1849-1903), генерал, председник министарског савета, страдао у Мајском преврату 1903. од завереника. Рођен у Шапцу (отац Константин био пуковник). Ступио у седму класу Артиљеријске војне школе 1865. године. Био ађутант младом кнезу Милану Обреновићу (1874), потом командант гардијског ескадрона. Учествовао у Српско-турском рату (1876-1878). Када се краљ Милан вратио у Србију 1897. поверава Цинцар-Марковићу да изврши реформу војске и место главнокомандујућег. Краљ Милан је увео Активну војску, почео да гради велике касарне, увео сталне вежбе и бројчано увећао официрски кадар. У томе му је главни помоћник био искусни Цинцар-Марковић, који је постављен за начелника Генералштаба Активне војске (25. 12. 1897). Реформом војске уведен је чин генерала који је Димитрије Цинцар-Марковић први добио. Одласком краља Милана 1900. мењао га је на челу врховног команданта. Именован је и за почасног ађутанта краља Александра који му 1902. поверава да формира владу. Кабинет од радикала, либерала и нестраначких личности Цинцар-Марковић реорганизује у априлу 1903. године. Убијен је на кућном прагу на углу Крунске и Ресавске улице наочиглед породице и трудне жерке која је изгубила дете од стреса. У преврату је

Лаза Петровић покушао је да брани краља. Он је тргао из цепа револвер са белом седефном корицом, али је пао не успевши да опали.

Командант дивизије Димка Николић имао је кућу где су врата била у дну зида. Није се могло обићи и упасти у двориште. Он је спазио одевене војнике пред кућом и чуо пуцање. Обукао се, прескочио суседну ограду из дворишта и отишао на Бањичко брдо у логор 8. пука који је стављен под оружје.

Кад су ујутру отишли к њему завереници Милан Гаговић и М. Фердо Петровић, он их је сачекао на уласку у логор. После неколико речи од стране младих официра, највише због неспоразума, плануше револвери. Димка би погођен у груди и паде. Падоше и оба млада официра, јер на њих припуца пратња пуковника Димке. Пуковник Димка иако на више места рањен преживео је ране и умро 1924. године.

Ова непотпуна верзија о случају на Бањици остала ми је на памети од њених првих дана. Њу ће лако допунити очевици, којих је било доста.

А шта је било са 18. пуком у Топчидеру?

Чим сам изашао из двора око пола три часа по поноћи, виде да смо провалили у двор и да трупе пристижу, потражих мога поднаредника Радоњу, али га у маси војника не могах наћи.

Обрати се капетану Ђоки Ристићу да ми даде једног подофицира да однесе извештај и наређење у Топчидер.

Јави се један поднаредник, Чачанин, ког сам познавао.

Рекох му пред свима:

„Иди галопом у Топчидер, наћи дежурног потпуковника Василија Андрића, јеси ли чуо, Андрића?“

Он повика: „Андрића.“

„Реци да са друговима сместа крене цео 18. пук ка двору, по наређењу пуковника Александра Машина.“

Поднаредник понови наређење и одјури.

Сутрадан Андрић ми је испричао какво је владало стање у 18. пуку.

„Нисам, вели, могао ока склопити. Чекао сам два сахата по поноћи. Обишао сам пре два сата страже и свој батаљон, па се тачно у два часа кренуо ка штабу и зауставио се код браника на железничкој прузи. Нисам чекао ни минут, кад се чуше лаки пуцњеви као да се у даљини чекићем удара у плочу. Познах револверске метке. Мало потом чу се експлозија. Помислих топ. Па опет пушчани и револверски меци. Рекох: бију се. Наста тренутна пауза, па опет експлозија. Било их је неколико. Прекид међ њима испуњавала је пушчана паљба. Ја сам био узбуђен због неизвесности. Био сам као закован за баријеру. Опседнут страхом за оне који су пошли на двор и судбину земље. Иза мене у касарни нико се није појављивао. Другови су извесно све и сами чули. Чекао

убијен и његов зет Јован Миљковић. Рођак Велимир Тодоровић (1849- ?), који је у влади био министар унутрашњих дела, преживео је, иако рањен са више метака.

сам да по пуцњу дознам како иде ствар. Наста дужа пауза. Рекох: „Одбивени су.“ Чула се понека пушка, нешто ближе и јасније. Рекох: „Гоне их.“ Одједном убрзаше пушчани плотуни. Чу се далека зврка топова. Плотуни ми рекоше да се трупе бију међусобом. Ствар иде наопако. Не знам, вели Андрић, колико је времена протекло, ја напрегнух ухо да чујем да ли иоткуда има гласа о веснику. Најзад чух топот коња. Чуо сам га чак од Бајлонове пиваре. Лепо се чује галоп по сувом путу. Чује се и разликује како коњ галопира уз брдо, како нагази на даске на малим пропустима, па све ближе. Весник је силазио низ брдо. Моја глава чини ми се приближавала се веснику, сва моја чула ишла су ка њему. Ево најзад топоти у Топчидеру. Чујем како заобилази око оградe и јури право у касарну. Мој дах је био тежак као стена. Позади мене чух речи. То је био пуковски дежурни капетан Комненовић.

Знојав и задихан дојури весник пред баријеру.

„Где је пуковски дежурни?“

„Ја сам“, одговори Комненовић.

„Наређење вам је да одмах кренете пук ка двору.“

„Ко је наредио?“

„Командант дивизије.“

„Који командант дивизије?“

„Димка Николић!“

„Мени се одсекоше ноге“, вели Андрић.

Дадосмо знак узбуне. Постројимо војнике. Нађосмо се ми сви посвећени у ствар и поче дебата шта да се ради.

Комненовић одлучи да одведе пук ка двору, али не београдском, него топчидерском. „Ја“, вели Андрић, „Пера Мирковић, Срета Протић и још неки, решисмо се за Београд.“

Оцеписмо своје чете и кренусмо. Одвојих на путу сигурне људе и ставих их на чело чете. Тако пођосмо.

Од тог часа било је: или – или! Био сам миран и опредељен.

Кад смо стигли у Београд нашли смо стање такво да је ситуација била повољна и у рукама завереника.

Остали део пука кренуо је касније за Београд. Заједно са командантом 18. пука Љ. Симићем и п. поруч. В. Гојковић⁵² кога је Машин упутио у Топчидер. Љ. Симић му није чинио никаквог отпора. И добро је урадио што није. Игра би била брзо свршена. Гојковић је срео на путу део трупе 18. пука које су на своју одговорност повели Андрић, Протић и др.

52 Војислав Гојковић (1882-1956), потпуковник, учесник пуча 1903, црнорукац. За време Првог светског рата упућен у Русију да ради на прикупљању добровољаца. Са Божином Симићем, Јанковићем и Александром Србом (1882-1918) успротивио се суђењу Драгутину Дилитријевићу Апису и црнорукцима у Солуну. Побуњени официри су пензионисани и од привремене владе у руској револуцији добијају заштиту. По повратку у земљу 1923. године Гојковић је издржавао казну у Пожаревцу где је делио собу са Јанковићем. Међутим, њихова убеђења више нису била иста. Гојковић је чак исказао непријатељство и завист према некадашњем саборцу Радоју Јанковићу.

Напоменули смо да је цео догађај одјекнуо у целој земљи са одобравањем.

Почела је нова епоха у земљи. Пут ка народном идеалу био је отворен и није напуштан. Стицај европских догађаја и последице 29. маја благодарећи радикалима и завереницима – учинили су да је политика у земљи вођена у духу словенском. На том путу доживели смо уједињење.

Двадесет девети мај је имао значај и замах једне револуције. Мала земља, слабо друштво, слаби друштвени проблеми, па се и револуција свршила олако и брзо. Национализам је био главни мотив преврата. Наш народ није тражио пут ка културним и политичким проблемима, већ ка слободи и уједињењу. Такво је било место нашег народа у свету у том моменту, тако се збио слом Обреновића и свих његових лакеја и удворица.

После 29. маја дошло је на управу земље најбоље што смо тад имали. Па ипак, осетило се да национално ослобођене идеје у народу нису исто што и политика. Ми смо политички били склопљени од свакојаког теориског и моралног багажа.

Тако су отпочета трења за политичко чистунство у земљи, која ни данас нису рашчишћена: 29. мај није могао више но што је дао. Није више од њега тражено.

Етапу по етапу наше друштво утериваће своје моралне проблеме у живот, а силе ће се увек наћи за подстрек и извршење - 29. мај је један светао документ за то.

23. XI 1924.

Сремска Митровица

Р. Јанковић

ЗАКЉУЧАК

За Радоја Јанковића 29. мај је имао „замах револуције“ и био светао датум у српској историји. О томе је и касније писао и имао жељу да Мајски преврат сам подробно анализира и напише политичку историју Србије на почетку 20. века. Иако је ове успомене писао после завршетка Великог рата, када је судбина црнорукаца била већ добро позната, а он спроведен на издржавање Солунске казне чим се вратио у земљу, Јанковић нова искуства није уносио у сведочења о завери, већ је сећања задржао у оквирима сазнања која су завереници имали 1903. године када су припремали убиство краљевског пара Обреновић. На тај начин сачувана је аутентичност сећања учесника и очевица догађаја који је умногоме променио токове историје наше земље. Успомене историјској науци пружају обиље података и драгоценог материјала да се реконструишу Мајски преврат и прошлост.

Сведочење Радоја Јанковића обилује прецизним подацима о организацији пуча и задужењима појединих завереника, као и разлозима који су навели официре да погазе заклетву дату суверену Александру Обреновићу. Он описује атмосферу пре и за време акције, распоред трупа, ко је био на ком месту, како су завереници реаговали када су се суочили са конкретним приликама у двору, панику која је владала кад нису нашли у спаваћој соби краља и краљицу, еуфорију која је дошла кад је откривено тајно склониште и извршено погубљење. Било је страха и сумње да је „ствар изгубљена“. Јанковић детаљно пише шта је он радио, како је постао завереник, шта је мислио и видео, о сусретима са угледним људима и побудама за ово дело. Записи са лица места, изнутра, обилују емоцијама, неконтролисаним реакцијама пучиста, неискуством које показују млади официри, суровошћу коју испољавају појединци. Очигледно је да се олако ушло у заверу и да је жеља да се освете владару и омраженој краљици била јача од размишљања о будућности учесника и земље. Завереници су били Јанковићеви школски другови или старешине с којима ће касније ратовати, делити судбину, али се и разићи због односа према династији и љубави према отаџбини. „Ми смо се сви знали“, записаће, што његово сведочење из срца организације чини још вернијим и ближим истини. Пред историчарима је задатак да упореде ово драгоценостиво, које се први пут објављује, са досадашњим сазнањима о Мајском преврату. Јанковићеве успомене несумњиво ће појаснити један од кључних догађаја из српске прошлости и обогати колективно памћење народа, а можда дати и нове чињенице о 29. мају 1903. године.

Резиме

Дворске размирице у краљевској породици Милана Обреновића, чести државни удари, промене устава, свађе, развод краља и краљице, као и деспотски режим сина Александра Обреновића, довели су до политичке и економске нестабилности Србије на размеђи 19. и 20. века. Престоничка штампа и политичке странке у сукобу са владарском породицом Обреновић подстицали су војску и омладину на побуну што је само појачавало кризу. Чашу народне жучи прелила је 1900. године женидба младог краља удовицом Драгом Машин, дружбеницом његове мајке Наталије, против које су били родитељи, црква и цела јавност. Војска је краљев избор доживела као увреду и срамоту за земљу. Краљ је „одговорио“ смањењем војног буџета и честим прекомандама официра, променама унутрашње и спољне политике и самовољом. Епilog таквог стања била је војна завера официра и убиство краљевског пара 1903. године.

Потпоручник Радоје М. Јанковић (1879-1943) учествовао је у ноћи 28/29. маја 1903. године у свргавању династије Обреновић са власти и промени тока историје Србије. Завереници, на челу са Драгутином Димитријевићем Аписом, упали су у двор у Београду, убили краља Александра и краљицу Драгу Обреновић, чиме је отворен пут повратку династије Карађорђевић на престо. Око капетана Димитријевића било је око 120 завереника, а Радоје Јанковић се налазио у групи официра који су ушли у двор са задатком да убију краља и краљицу. Сећања на тај догађај забележио је 23. новембра

1924. године у затвору у Сремској Митровици где је издржавао казну изречену 2. октобра 1918. у Солуну од стране Вишег војног суда. Казну од 15 година Војни суд изрекао је Јанковићу јер се успротивио влади и регенту Александру Карађорђевићу због суђења официрима у Солунском процесу. Тврдио је да родољуби који су гинули за отаџбину нису могли бити издајници. Оптужени за атентат на престолонаследника Александра били су потпуковник Д. Димитријевић и припадници Удружења „Уједињење или смрт“ коме је и сам Јанковић припадао. Удружење је у историји познато као „Црна рука“, а припадници као „црнорукци“ (већином завереници из 1903. године). После Мајског државног удара у коме је тешко рањен, Драгутин Димитријевић Апис постао је један од најутицајнијих и најугледнијих официра. Имао је велики утицај у војсци, али и на територијама где су живели Срби. Већина учесника пуча обављала је важне политичке и војне задатке у каснијем периоду и исказала велику храброст у ратовима који су дошли. Међутим, многи су страдали од руке династије коју су довели на власт или другова са којима су извели Мајски преврат.

Успомене на мајску ноћ 1903. Јанковић је допунио сведочанствима завереника Радоја Лазића (присуствовао чину убиства брачног пара) и потпоручника Радивоја Филиповића који је извршио стрељање краљичине браће Николе и Никодија Луњевица. Сведочење учесника и очевица о Мајском преврату драгоцено је за сагледавање прошлости и значајна допуна колективног памћења српског народа. Суду потомака прилажемо Јанковићева аутентична сећања која се у рукопису чувају у Градској библиотеци у Чачку и први пут се публикују.

DANICA OTAŠEVIĆ

RADOJE JANKOVIĆ - HOW THE MAY (1903) COUP WAS MOUNTED

Summary

Court disagreements in the royal family of Milan Obrenović, frequent coups d'état, changes of the Constitution, quarrels and king and queen's divorce, as well as the personal regime of the son Aleksandar Obrenović, brought to the political and economic volatility of Serbia at the turn of the 20th century. The press of the capital city and the political parties that had been opposed to the royal family of Obrenović motivated the army and the youth to rebel, which intensified the crisis. The people poured out their bitterness in 1900, when the young king married the widow Draga Mašin, his mother's companion. His parents, the Church and the complete public were against the marriage. The Army experienced the king's choice as an insult and shame for the country. The king "responded" with an obstinate reduction of the military budget and frequent transfers of the officers, changes of domestic and foreign politics, etc. The epilogue of such a state was a plot of the officers and assassination of the royal couple.

The second lieutenant Radoje M. Janković (1879-1943) participated in the removal of the Obrenović dynasty from power and the changes in the course of Serbian history. The conspirators led by Dragutin Dimitrijević Apis broke into the court in Belgrade, killed King Aleksandar Obrenović and Queen Draga, which made it possible for the Karađorđević dynasty to accede to the throne again. There were about 120 conspirators around Apis. Radoje Janković was in the group of officers that had broken into the court with the task to

murder the King and Queen. On 23 November 1924, he wrote down the memories of that day in prison in Sremska Mitrovica, where he had served his sentence passed on 2 October 1918 in Thessalonica by the superior court. He was sentenced to a fifteen-year prison term because he objected to the government and Regent Aleksandar Karađorđević regarding the accusations on the account of Apis and the comrades from the secret, nationally oriented Organization "Unity or Death", which he himself belonged to. The association known in history as "Black Hand" comprised mostly the conspirators from 1903. After the May Coup D' tat, in which he was seriously wounded, Dragutin Dimitrijević Apis became one of the most influential and the most respected officials. He had a great influence in the army, but also among the people on the territories where the Serbs lived. Most of the participants of the coup performed important political and military tasks during the later period of time and showed great courage in the following wars. However, many of them were killed by the dynasty they had put on the throne or by the comrades they had executed the May Coup with.

Janković's memories of the May night of 1903 were completed with the testimonies of the conspirator Radoje Lazić who was a witness of the assassination of the married couple and the second lieutenant Radivoje Filipović who executed the Queen's brothers Nikola and Nikodije Lunjevica. The memories written after two decades are full of comments, analysis of the state before the coup, descriptions of the conspiracy net in the army and its participants. The protest of the youth and citizens in the March demonstrations in 1903 against the dictatorship of the ruler advanced the decision of launching the coup.

These records are precious for studying the past of Serbian people, because the whole century passed in discussions about the consequences of the coup and whether it was a historical fault. With hope to shed light on those events in the collective memory of the descendants and historical science, we contribute Janković's authentic testimonies, which are kept as manuscripts in the Public Library in Čačak and this is the first time they have been published.

ИЗВОРИ

Лична архива Радоја М. Јанковића и рукопис „29. мај 1903“

ЛИТЕРАТУРА

Васић, Драгиша. *Девестио прећа*, Дечје новине, 2003.

Војна енциклопедија, главни уредник general-pukovnik Nikola Gažević, Војно издавачки завод Београд, 1973.

Живановић, Милан Ж. *Пуковник Ајис : Солунски процес хиљаду девестио седамнаесте*, Београд, 1955.

Јовановић, Новак. *Уврета, бес и крв : српска штампа и Мајски преврати*, Просвета, Београд, 2014.

Казимировић, Васа. *Црна рука : личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917*, Центар филма, Београд 1997

Ко је ко у Југославији. Београд - Загреб, Југословенски годишњак - Нова Европа, 1928.

Мала енциклопедија Просвета, Београд, 1978.

Рајић, Сузана. *Александар Обреновић владар на прелазу векова сукобљених свештова*, СКЗ, Београд 2011.

Станојевић, Станоје. *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, друго фототипско издање, Издавачка књижевница Зорана Стојановића. Сремски Карловци, 2001.

Столић, Ана. *Краљица Драга Обреновић*, Завод за уџбенике, Београд, 2009.

КОВИЉКА ЛЕТИЋ
Професор историје
Београд

ЦРКВА У ГУЧИ – СПОРЕЊЕ ОКО ЦРКВЕНОГ ЗЕМЉИШТА

АПСТРАКТ: Драгачевске цркве поред Овчарско-кабларских манастира представљају значајан део историје и православне традиције овог краја. Црква Светог архангела Гаврила у Гучи припада Епархији жичкој Српске православне цркве. Ова црква је грађена у периоду од 1828. до 1831. године. Према тапији коју је утврдио суд округа чачанског од 13. јуна 1869. године црква у Гучи поседовала је три хектара и 27 ари земљишта од којег црква је имала врло мали приход: дајући ливаду под закуп није била у стању ни своје најнужније потребе подмиривати, јер ју је суд општине гучке бесправно и на незаконит начин заузимао. Због тога су се свештеник и тутори цркве у Гучи обраћали Духовном суду Епархије жичке и другим надлежним молећи их да стану на пут суду општине гучке да не подиже судницу и апсану на црквеном земљишту. С тим у вези овде су наведена документа пронађена у Архиву Србије која се односе на период од 1906 до 1910.године.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: црква, Гуча, земљиште, свештеници, суд, тутори, парохија, просвета, срез, округ, судница, апсана.

У срезу драгачевском током 19. столећа и до Првог светског рата, за који период сам пронашла документа у Архиву Србије, постојале су цркве: у Тијању, на Овчару Св.Тројице – дучаловачка, Горачићима, Гучи, Каони, Котражи, Прилипцу, Драгојевцу и Вичи (од 1913). Срезу драгачевском припадао је и манастир Сретење на Овчару.

Црква Светог архангела Гаврила у Гучи налази се у самом центру варошице Гуче, подигнута је у периоду од 1828. до 1831. године. Њену изградњу помогао је кнез Милош Обреновић са 1000 гроша. У основи је једнобродна грађевина са пространом полукружном апсидом. Стари иконостас, дело Петра Николајевића Молера, чува се у црквеном дому.

Године 1852, седмог јула, Конзисторија ужичке епархије поделила је село Гучу на две парохије с именом I и II гучка парохија придавши обема по нека села. Последња регулација гучких парохија у 19. столећу извршена је 26. септембра 1890. године којом су регулацијом били задовољни парохијани. Ову

регулацију одобрио је Архијерејски Сабор својим решењем од 12. септембра 1891. године.¹ Духовни суд жичке епархије (8. јуна 1884. промењен је назив „ужичке епархије“ у „жичку епархију“) поднео је Министарству просвете и црквених послова *Списак парохија, села, домова и душа у жичкој епархији за 1891. годину*. Према томе *Списку* гучкој I парохији припадају: 1/2 Гуче са 112 домова, Рогача са 70 домова, Доња Краварица са 76 домова и Лис са 58 домова, укупно 316 домова и 2.340 душа; гучкој II парохији припадају: 1/2 Гуче са 117 домова, Горња Краварица са 95 домова и Турица са 85 домова, укупно 297 домова и 1.858 душа.² Свештеник гучке I парохије био је Филип С. Мијатовић, стар 49 година, родом из Придворице (у срезу моравичком), намесник среза драгачевског и „парох Гучки“ Завршио је основну школу, три разреда гимназије, једну годину учитељске школе и богословију. Пре него што се *засвешћенио* био је учитељ седам и по месеци у Тијању, а рукоположен је за свештеника 25. марта 1882. године. Духовни суд жичке епархије наводи да су му способности врло добре, да је приљезан у дужности и у посећивању цркве, врло добар у знању чинодејства и одличног владања и опхођења према парохијанима. Наведено још и то да је 1884. године „осуђиван на 15 дана епитимије због незаконитог свршеног брачног испита“ Свештеник гучке II парохије био је Неофит Симић, стар 51 годину, родом из Ариља. Завршио је основну школу, пет разреда гимназије и богословију. Пре него што се *засвешћенио* учитељевао је шест година (пет година у Лукама и једну годину у Негришорима), рукоположен је за свештеника 8. фебруара 1886. године. Његове способности беху врло добре, у обављању дужности одличан, врло доброг владања и опхођења према парохијанима, у посећивању цркве и у знању чинодејства врло добар. Према наводима Духовног суда жичке епархије осуђиван је пресудом духовног суда 31. децембра 1896. године опоменом због разбијања црквеног ормана, затим пресудом Апелационог суда (1. априла 1905) два месеца затвора због венчања малолетника (помилован за ово).³

Према Списку парохија, домова и становника за 1909. годину у округу чачанском, срезу драгачевском биле су: Гучка I парохија, са 390 домова и 2.791 становником и Гучка II парохија са 388 домова и 2.193 становника, котрашка I парохија са 355 домова и 2.619 становника, котрашка II парохија са 393 дома и 2.708 становника, тијањска I парохија са 381 домом и 2.344 становника и тијањска II парохија са 304 дома и 1.533 становника, тројичка парохија са 396 домова и 2.862 становника, гораичка парохија са 378 домова и 2.394 становника, каонска парохија са 458 домова и 4.584 становника, прилипачка парохија са 374 дома и 2.289 становника и драгојевачка парохија са 409 домова и 2.662 становника. Дакле, те 1909. године, у срезу драгачевском било

1 Архив Србије, Министарство просвете Србије, Црквено одељење, 1896, V, 4(даље АС, МПС, Црквено)

2 АС, МПС, Црквено, 1892, I, 84

3 АС, МПС, Црквено, 1908, XI, 13

је укупно 11 парохија, 4.226 домова и 19.444 становника. У округу чачанском било је укупно 50 парохија, 19.394 дома и 126.126 становника.⁴

Још 1890. године Суд општине гучке бесправно је заузео извесно земљиште гучке цркве, иако ни по чему није имао право на то. На том земљишту општина је подигла школску зграду и заузела оно што је било потребно као двориште за школу. Осим тога, општина гучка, на црквеном земљишту, без ичијег одобрења, подигла је општинску судницу и апсане. Од 1890. године и потом у првој деценији 20. столећа, Духовни суд жичке епархије водио је узалудну преписку са Начелством среске власти и Начелством округа чачанског препоручујући општинском суду да бесправно заузето црквено земљиште врати цркви као њену својину.⁵

Министарству просвете и црквених послова

Телеграм 3. јуна 1906. Бесправно се зида судница и апсана на црквеном земљишту, молимо да цркву заштите и наредите да се рад обустави док се види чија је земља.

Тутори цркве у Гучи Милија М. Баралић и Филиман Томашевић

Министарству просвете и црквених послова

Ми смо се депешом жалили вама противу општине гучке о заузећу црквене земље на којој подиже судницу, апсане и нужнике, и молимо вас да узмете у заштиту црквено добро и наредите да се рад обустави док се не види чија је земља. Зато се данас накнадно вама обраћамо и молимо вас да се у најкраћем року изволите наредити да се имање цркве гучке на безправан и самовољан начин не заузима јер је црква и онако посве сиромашна и дугује саме државне порезе преко шест стотина динара и нема га откуд да плати, јер света црква гучка нема више земљишта од 3 хектара и 27 ари према тапији утврђеној судом округа чачанског 13. јуна 1869. год. бр. 8977 од ког земљишта црква има врло мали приход: давајући траву под закуп да није у стању ни своје најнужније потребе подмиривати, а суд општине гучке бесправно и на незаконит начин исту заузима. Да је земља црквена на којој општина судницу подиже а не општинска поред постојеће тапије тврди још и то што општина приликом пописа земљишта 1885. није пријавила пописној комисији већ црква и што је црква вечито но и данас данак плаћала на спорно земљиште. Ми смо се 3. јула ове године обратили Духовном суду Епархије жичке и молили га да он

---

4 АС, МПС, Црквено, 1910, IV, 57

5 АС, МПС, Црквено, 1910, II, 2

стане на пут суду општине гучке да не подиже судницу на црквеном земљишту и да му суд општински поднесе своје извешће али суд општине гучке ни до данас није акта вратио јер је овако исто било када је општина гучка подизала школу подигла је на црквеној земљи па ни данас није парница поведена против општине што је црква сиромашна и нема таксу да плати. Господине Министре у Краљевини Србији сматрамо да нема ни један случај да се напада на цркву и њена добра као што је случај са општином гучком јер два најглавнија места – ћошета црквене земље заузима општина за које би црква могла узети најмање 5 – 6 хиљада динара кад би се ово за плацеве дало.

Ми као тутори црквени а и побожни хришћани достављамо вам овај нечувени поступак општине гучке и молимо вас да изволите узети цркву у заштиту. Ми са овим испуњавамо нашу хришћанску дужност и скидамо са себе сваку моралу и материјалну одговорност.

14. јула 1906. Тутори цркве Милија М. Баралић и Филиман Томашевић

Министарству просвете и црквених послова

Свештеник и стараоци цркве гучке доставили су под 3. јуном тек. год. да суд општине гучке хоће да подиже судницу и апсане на земљишту црквеном, па су молили да се општини гучкој стане на пут у овом самовољном присвајању црквене земље.

Када је суд по овој достави свештенства и тудора ове цркве преко начелника среза драгачевског потражио реч од суда и одбора општине гучке, он је – суд са одбором одговорио: да на плацу црквеном општина неће подизати нову судницу, већ ако исту хтедне подизати, подићи ће на свом општинском плацу садање старе суднице, која постоји од пре 70 година. Међутим и после ове изјаве суда и одбора општине гучке тутори ове цркве под јучерашњим телеграфским путем извештавају, да општина зида судницу своју на црквеној земљи, молећи да Министар обустави рад, док се не види чија је земља.

Достављајући све ово Министру, духовни суд га учтиво моли, да изволи надлежно наредити општини гучкој, да обустави зидање своје суднице, док се не расправи питање о својини земљишта, на коме је отпочела општина зидање суднице, пошто свештеници и тутори тврде да је то земљиште црквено, међутим суд је наредио од своје стране свештенству и тудорима, да они код среске власти узму у заштиту црквену земљу. О овоме наређењу моли се Господин Министар да изволи суд известити. Шаље се извештај среске власти од 17. јула 1906.

Председник Духовног суда Епархије жичке Димитрије К. Михаиловић 15. јула 1906.

Духовном суду Епархије жичке

Има пуних 15 година како један свештеник и тутори цркве гучке траже земљиште од тога суда, да он изволи заштити црквену имовину, па је вазда њихов глас остао „глас вапијућег у пустињи.“ И све је се на томе свршавало: што је суд тај написао наредбу среској власти, да се то и то извиди, стане на пут итд. а никад не хтеде послати једног свог члана, или какво друго лице, те да се на лицу места увери: о немилосрдном уништавању црквене имовине, и неправедног уживања исте баш од онога, који је највише позват да црквено имање штити, и од сваког брани.

Као и сваке тако и ове године, црквена се ливада немилице сатире, преко исте има сада 16 путева, па иако по регулационом плану варошице, само један пут иде преко црквене ливаде, а остали иду унаоколо опет црквеном ливадом, али данас мимо регулационог плана, иду преко ливаде горњи путеви.

Поред осталих путева један има што иде председник у судницу, два којима иде свештеник Неофит, и то: један за у парохију, а један за у механу Броћића, један пут има његов зет којим долази у радионицу итд. па кад свештеник који је најпозванији не чува црквену имовину, онда како ће је чувати остали.

Поред ових путева, свештеник Неофит и Андрија Протић председник општине, посве дневно напасају своју стоку: коње и говеда по црквеној ливади, са изговором да имају права по путевима. Да је општина дала накнаду цркви за ове путеве, опет ови не би имали право да пуштају своју стоку, а још мање што није плаћено за ово земљиште ни једне паре. И још овде има грађана, који имају своју стоку, па нико, ама баш нико не пушта по путевима, као ова двојица, што „тове“ своју стоку цабе у туђем имању а на штету закупца. Ливада је ова дата под закуп, према оваквом стању по скупу цену, као што је и суду томе познато, а да се види како се немилице сатире трава свака би здрава памет овде застала и упитала се: шта је ово: где ми живимо, да ли у арнаутској и у слободној Србији.

Да је даће као што није, да су овде свештеници на своме месту, и општинска власт, ова би ливада била као један стручак најљепшег босока, служила би за углед мимо долазећим и узело би се сваке године по 200 динара кирије, али овако неће нико, пошто је ово једно право тркалиште, и нема заштите ни од кога.

Ми смо се обраћали суду општине гучке и молили да забрани ове путеве, али од тога, ништа није било, јер ко ће да стане на пут, кад највише путева прави председник и г. Неофит чији је син кмет.

Ми смо позвати да чувамо црквену имовину, па зато молимо тај суд, да он изволи послати једног свог члана, или кога хоће, те да дође на лице места и да се увери о овој нечувеној незаштићености црквене имовине. Ако суд ни сад то не учини, већ буде написао преко полицијске власти, ми узимамо себи слободу изјавити: да скидамо са себе сваку моралну и материјалну одговорност,

изјављујемо: да ми не можемо тражити од закупца излицитирану цену, јер је греота да човек плати онолику суму за ништа.

8. маја 1908. Тутори цркве гучке Арсеније Јовичић и Драгомир Станојевић

Министарству просвете и црквених послова

Суд општине гучке још 1890. године бесправно је заузео извесно земљиште цркве гучке, иако ни по чему нема право на исто. На овоме заузетом земљишту општина је подигла школу и узела од исте земље и потребно двориште за школу, а поред тога подигла је општинску судницу и апсане на истом црквеном земљишту без ичијег одобрења. Од 1890. године па све до данас, Духовни суд је водио узалудну преписку преко дотичне среске власти и Начелства препоручујући општинском суду, да бесправно заузето црквено земљиште врати цркви као њену својину. И општински суд не само да ни до данас ову земљу није вратио, већ је често одговарао: да он није никакво црквено земљиште заузео и, ако свештенство и тутори држе, да је општина заузела црквену земљу, – нека исту судским путем траже, и ако црква на ово заузето црквено земљиште има и своју тапију. Само за школу и њену потребу заузето је од црквене земље, и то: од истока 118 метара, од запада 112 метара, од југа 40 метара и од севера 53 метра.

Среска је власт на судска тражења, да се ово земљиште цркви врати, одговорила да је ово потраживање црквене земље, које је општински суд самовласно заузео, застарело и да полицијска власт без пресуде надлежног суда по овоме ништа не може предузимати.

По овом предмету Духовни суд писао је и Министру актом својим бр. 2777 од 15. јула 1906. и молио, да се надлежним путем нареди општини гучкој, да обустави зидање своје суднице, коју је у тој години подизала на месту, где је била стара судница, па по овоме суд није добио никакво решење, а судница је већ и озидана.

Поред тога, што је један добар део црквене земље заузела општина, преко осталог земљишта начињени су небројени путеви, чиме се штете интереси купаца, који ову земљу узимају под закуп, а тиме се крње и интереси саме цркве, па се ни овоме није могло стати на пут.

Извештавући о свему овоме Министра уз пошиљај жалбе татора цркве гучке, Духовни суд учтиво моли Министра, да изволи учинити озбиљан корак код надлежне власти, да се црквена имовина заштити од самовласног заузимања од стране општинског суда, као и приватних лица, пошто суд и поред својих многобројних наредаба по овоме није могао постићи никакав успех, јер полицијске власти нису хтеле узети у заштиту црквено добро. Моли се Министар да о своме решењу по овоме суд овај извести.

14. маја 1908. Председник Духовног суда Епархије жичке Димитрије К. Михаиловић

Председник Духовног суда Епархије жичке поново моли Министра 1. августа 1908. за извештај да ли је Министар издавао преко надлежних каква наређења, да се имање цркве гучке узме у заштиту од стране општинског суда, као и приватних лица пошто свештеници и тутори ове цркве непрестано жале да се штета наноси црквеном имању, а они су немоћни да томе стану на пут.

Министарству просвете и црквених послова

Да би се могло урадити што треба поводом писма тога Министарства од 22. маја ове године о заузећу имања цркве гучке, потребно је, да црква има свога татора или заступника, који ће цркву у споровима представљати, – јер се из акта види, да ова црква већ више година нема татора нити раније изабраног татора хтео свештеник у дужност увести.

14. октобра 1908. Министар унутрашњих дела

Министарству просвете и црквених послова

Црква гучка има своје таторе у лицу Арсенија Јовичића из Лисе и Драгомира Станојевића из Г. Краварице. За прошлу пак 1907. били су црквени тутори Вилимон Томашевић из Доње Краварице и Арсеније Јовичић из Лисе који су рачуне ове цркве за рачунску 1906. и 1907. уредно поднели овоме суду. Поред изабраних татора за ову годину по предлогу свештеника и татора исте цркве духовни суд је био одредио и заступника за цркву гучку јавног правозаступника Глишу Новаковића, али како се он није могао да прими то је решењем суда бр. 4473 од 10. овог месеца постављен за пуномоћника црквеног Чеда Марковић, овд. адвокат, који ће цркву заступати у њеним споровима са заузимачима црквене земље, ком је већ издато и пуномоћје. Што суд није у одређеном року послао тражени извештај Начелству округа чачанског по његовом тражењу од 29. септембра т.г. узрок је у томе што је суд по истом питању тражио потребне податке од свештеника и татора цркве гучке преко начелника среза драгачевског. И кад је суд добио тражене податке он је актом својим известио Начелство.

Према свему овоме духовни суд је мишљења да до њега нема никакве кривице по овоме, зашто је све радио што је могао. А како имање ове цркве ни до данас није узето у заштиту од стране полицијске власти – то духовни суд по други пут у вези свога писма од 14. маја т.г. бр. 2396 моли Министра да изволи издати потребна наређења преко надлежних власти, да се имовина ове цркве једанпут узме у заштиту и бесправни заузимачи са исте отерају.

22. октобра 1908. Председник Духовног суда Епархије жичке Димитрије К. Михаиловић

Министарству просвете и црквених послова

Да би црквени пуномоћник Чеда Марковић могао према закону подићи код суда грађанског парницу противу заузимача, а према изложеној тапији у препису а потом црква се ова и убаштинити по постојећем распису Министровом духовни суд под 18. новембром 1908 бр. 4962 писао је Начелству округа чачанског и молио за наређење среској власти, да она силом своје власти, у присуству црквеног пуномоћника, свештеника и тудора изврши премер целокупног црквеног земљишта по тапији и о томе сачини протокол према закону, којим се има констатовати заузеће црквене земље у тачним границама, ма од ког лица или надлештва то било, но тај протокол премера и константовања да се суду пошаље.

Стога се духовни суд учтиво обраћа Министру и моли га, да изволи издати потребно наређење: да се црквено земљиште по тапији премери и констатује се заузеће, па тај премер да се пошаље овоме суду ради предаје црквеном пуномоћнику те да овај што пре подигне тужбу противу заузимача црквене земље, и тиме се једном и ово питање, које се годинама протеже, скине с дневног реад и црква се убаштини на своје непокретно добро.

13. јуна 1909. Председник Духовног суда Епархије жичке Димитрије К. Михаиловић

Начелству округа чачанског

Свидитељство којим се сваки као и свака власт српска уверава да простор земље цркве гучке, као права сопственост њена садржи у себи простора с прочеља од источне стране фати: 27, са зачеља од западне стране фати 85; с десне стране фати 115, с леве старне 150, – И постоји између комшија од западне стране до њиве свештеника Величка Протића, Јована Протића и Милосава Броћића; с јужне стране до Милана Броћића, са северне до реке Белице, са источне стране до Јована Протића, Василија Гавриловића и Милана Гавриловића. 8. март 1865 у Гучи Комшије и сведоци: Софроније Димић, свештеник, Јован Протић, Величко Протић, Павле [нечитко презиме].

Да је предстојеће свидитељство у свему истинито и да се предписаним границама црквено имање никаква туђа земља не завата – примирителни суд општине гучке потписом и печатом потврђује. Председатељ примирителног суда општине гучке Јаков Протић и чланови Миладин Тимотијевић и Обрен

Драмљић од 8. марта 1865. у Гучи Горњи потпис примирителног суда општине гучке оверава начелник среза драгачевског А. Симић 13. фебруара 1867. у Тијању

На основу горњих потврђења општинске и полицијске власти суд округа чачанског потврђује ово свидитељство. У потпису председник окружног суда Мих.Гирић од 13. јуна 1869 у Чачку

Да је препис овога свидитељства од ког је орђинал судом овим потврђен, свом препису, који су актама суда овог под бр. 8977 од 1869. године находи, веран подписати тврди, с тим, да је прописна такса наплаћена. За судију неспорни судија Радисав Милошевић 4. новембра 1881 у Чачку

Министарству просвете и црквених послова

У вези свог писма од 13. јула тек. год. бр. 3314 Духовни суд поново учтиво моли Господина Министра за извештај: је ли шта предузимао да се изврши премер имања цркве гучке како би се могла подићи грађанска парница противу заузимања црквене земље.

22. децембра 1909. Председник Духовног суда Епархије жичке протојереј Димитрије К. Михаиловић

Министарству унутрашњих дела и Жичком Духовном суду

Министарство просвете и црквених послова министар Љуба Стојановић поново има част умолити то Министарство да изволи поступити по захтеву бр. 1574 од 20. јула 1909. а по предмету заузећа земљишта цркве гучке у срезу драгачевском од стране општинског суда и приватних лица.

31. децембра 1909. Министарство просвете и црквених послова

У вези акта бр. 5714 од 22. децембра 1909 извештава се суд, да је по предмету заузећа земљишта цркве гучке у неколико махова писато Министарству унутрашњих дела да ову ствар извиди, а последњи пут 20. јула 1909. под 1574 и до данас није добивен никакав одговор. Стога је под данашњим поновљен предњи захтев. Експедовано 13.1.1910.

Архив Србије, Министарство просвете Србије, Црквено одељење, 1910, II,2

Резиме

Црква у Гучи поседовала је три хектара и 27 ари земљишта према тапији коју је утврдио суд округа чачанског од 13. јуна 1869. године. Међутим, црква у Гучи била је врло сиромашна, ни своје најнужније потребе није могла да подмири јер је Суд општине гучке бесправно и на незаконит начин заузимао један добар део њеног земљишта, а преко осталог земљишта начињени су небројени путеви, чиме су се штетили интереси закупаца, који су земљу узимали под закуп, од којег би црква имала новчане користи. Овоме се није могло стати на пут. Свештеници и тутори цркве у Гучи обраћали су се Духовном суду Епархије жичке, Министарству просвете и црквених послова, среском и окружном начелнику, молили их да стану на пут суду општине гучке да не подиже судницу и затвор на црквеном земљишту.

KOVILJKA LETIĆ

THE CHURCH IN GUČA – DISPUTE OVER THE CHURCH LAND

Summary

The Church in Guča possessed 3 hectares and 27 ares of the land, according to the lease which had been asserted by the District Court of Čačak on 13 June 1869. However, the Church in Guča was very poor. It couldn't even pay for its necessities, because the Municipal Court of Guča had illegally occupied quite a large part of the land and there had been built a large number of roads across the rest of the land. In this way, the interests of the lease-holders who had leased the land were damnified and the Church could have had the financial benefit of them. Nobody could get in the way of it. The priests and tutors of the Church in Guča addressed to the Spiritual Court of the Eparchy of Žiča, the Ministry of Education and Church Affairs, the County-prefect. They asked all these institutions to get in the way of the Municipal Court of Guča and not to allow it to build the court and prison on the Church land.

МИРОСЛАВ Р. ПУРИЋ

Међуопштински историјски архив за град

Чачак и општине Горњи Милановац и Лучани, Чачак

ОПШТИНА АТЕНИЧКА ПОСЛЕ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА Спискови погинулих и умрлих, особа које су примале инвалидску потпору и начињене ратне штете

АПСТРАКТ: У овом раду приказане су материјалне и здравствене прилике једне сеоске Општине у централној Србији после Првог светског рата. Кроз пет приложених докумената може се сагледати ратна штета нанета овој Општини, број жртава, како погинулих тако и оних са инвалидитетом, као и број деце која су остала без једног или оба родитеља.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први светски рат, Србија, Округ чачански, Срез трнавски, Општина атеничка, ратна штета, жртве, здравствене прилике.

Општина у Атеници основана је на основу *Закона о устројству оштина* од 13. јула 1839. године. Обухватала је село Атеницу и засеоке: Дрвари, Кулиновци и Лозница. Године 1863. њена територија увећана је припајањем села Трнаве и Виљуше из састава укинуте Општине трнавске. *Законом о изменама и дојунама Закона о оштинама* из 1884. године, она је укинута 16. августа 1885, а њена територија припојена општини Јездина. Са новим Уставом из 1888. године и на основу њега донесеног *Закона о оштинама*, Општина атеничка је поново основана 30. децембра 1889. године. У њен састав ушла су села: Атеница, Јездина, Кулиновци и Лозница. *Законом о оштинама* од 21. јула 1889. године извршене су нове територијалне промене општинских граница, па је 31. јануара 1899. Општина атеничка укинута и припојена Општини трнавској, састављеној од села: Атеница, Балуга, Вапа, Виљуша, Кулиновци и Трнава. Последњи пут основана је 4. јуна 1903. године, када су се села Атеница и Кулиновци одвојили од Општине трнавске.¹

Општина је носила назив *Суд оштинне атеничке*. Била је у саставу Среза трнавског, од 22. јануара 1837. Среза самаилског, а од 18. марта 1854. године

---

1 Витомир Василић, прире. *Вогич Међуоштинској историјској архива Чачак*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 1988, 41 – 42.

поново у саставу Среза трнавског. По ослобођењу Атенице, 25. октобра 1918, смењена је стара и именована нова општинска управа. Надлештво је и даље носило назив *Суд ојштинске атеничке*, а било је у саставу Среза трнавског. Овај Суд престаје са радом 13. марта 1930, а његова територија припојена је Општини чачанској.²

За време ратних операција у јесен 1915. села Атеница и Кулиновци налазила су се у саставу борбених положаја одакле су се водиле операције непријатељских јединица против српске војске. Први борбени положај непријатеља ишао је јужном и источном границом села Атенице, док је други борбени ланац био у селу Кулиновци на граници према Атеници. У позадини ових положаја налазили су се непријатељски логори, где се налазила његова резерва и комора. Нашавши се у богатим воћњацима, у домаћинствима са пуним оборима, торовима и шталама, непријатељ се даје у пљачку ради исхране својих војника. Оно што нису опљачкали, непријатељски војници су уништили.³ Са оваквом праксом непријатељ ће наставити и током окупације, када је реквизицијама и пљачком нанео велику штету становништву Атенице и Кулиноваца. С великом педантношћу он је водио евиденцију о производним капацитетима сваког домаћинства, почев од 1916. године. Они су спроводили пописе не само становништва, већ и стоке, па чак и кучића. Ти пописи служили су им за потпуније економско исцрпљивање народа. Наредбама, непријатељ је приморавао житеље Атенице и Кулиноваца да му предају све са чим располажу, од житарица, преко млека, вина и ракије, до ситне и крупне стоке. На тај начин он је наносио огромну штету становништву, често га доводећи до руба егзистенције.⁴ Примера ради, само у домаћинству Радомира Ђирковића из Атенице, непријатељ је начинио огромну штету. Он је и буквално однео све што се могло однети:

1. 60 метара ⁵ пшенице,	15. једна кола коњска у вредности од 150 круна,
2. 74 метра кукуруза,	16. једну краву у вредности од 150 круна,
3. 440 метара сена,	17. једну крмачу у вредности 200 круна,
4. 160 метара сена – отаве,	18. два ама коњска у вредности 160 круна,
5. 34 метра сламе,	19. 3 метра црног вина,
6. 20 метара шашине,	20. 1 метар ракије,
7. 6 метара јечма,	21. ½ метра сланине,
8. 5 метара црног лука,	22. две вуруне у вредности 60 круна,

² Исто, 42, 56.

³ Вук Петронијевић, Димитрије Јањић, *Нејокоറെи – монографија Атенице и Кулиноваца*, Чачак: Међуопштински историјски архив, 1981, 71–72.

⁴ Исто, 73–75. Међутим, и поред драконских казни које је непријатељ изрицао за неизвршавање његових наредби, сељани Атенице и Кулиноваца су се на разне начине довијали и избегавали да у потпуности изврше наређења (Петронијевић и Јањић, *Нејокоറെи*, 77–78).

⁵ Вероватно се мислило на кубни метар (п.п. аутор).

9. 2 метра пасуља,	23. 20 комада пловки и кокошки,
10. 20 метара купуса,	24. чарапа, пешкира, марама и др. разних ствари у вредности од 50 круна,
11. 3 метра кромпира,	25. ½ метра кајмака,
12. 84 метара кубних дрва,	26. ¼ метра масти,
13. једног вола,	27. 10 литара ракије комовице,
14. једна кола волујска у вредности од 240 круна,	28. часовника у вредности 50 круна. ⁶

У случају поменутог Радомира Ђирковића, укупна ратна штета нанета од стране непријатеља износила је 40.101 динар.⁷ Из претходног пописа види се да је непријатељ поред реквирирања стоке и намирница за прехрану својих војника, одузимао и алкохолне производе, па чак и покућство, што представља еклатантан пример пљачке.

Живот после рата Материјалне прилике

Случај Радомира Ђирковића није изолован јер су у Општини Атеничкој пријављена 262 случаја ратне штете, и то 171 у Атеници, 83 у Кулиновцима и 8 на територији Чачка. Укупна ратна штета на територији ове општине износила је 1.179.147 динара и 60 пара.⁸ Највише молби за надокнаду ратне штете односило се на одузету стоку и летину, али је било пријава и за отуђено покућство, гардеробу па чак и драгоцености типа скупцоеног накита, новца, хартија од вредности.⁹ Одлуке о томе ко ће добити стоку која се додељивала на основу ратне штете, доносио је Месни одбор општине. Сва стока реквирирана од народа у периоду 1915–1919. године враћана је у природу, од стоке која је добијана из Немачке на име ратне оштете.¹⁰ Због великог броја одузете стоке, а у првом реду теглеће, коња и волова, велики број захтева општини односио се на доделу управо ових животиња, како би се могли обављати пољопривредни радови.¹¹ Према попису од 31. децембра 1918. године у Општини атеничкој било је 14 волова, 129 крава, 38 јунади, 101 теле, четири козе, 213 свиња, 335 оваца и 28 коња. Као што се види из овог пописа укупно је у селима Атеница

6 МИАЧ, Општина Атеничка 1861 – 1918, К-1, док. № 91.

7 В. док. бр. 2, ред. бр. 247 (п.п. аутор).

8 В. док. бр. 2 (п.п. аутор).

9 МИАЧ, Општина атеничка 1919 – 1922, К-2, више докумената. Српска војска је за своје потребе реквирирала 24 вола, 13 коња, 10 воловских запрега, две коњске запреге, шест оваца и две козе. Непријатељ је од становништва Атенице и Кулиноваца одузео, тј опљачкао: 27 коња, 385 говеда, 409 оваца, 341 свињу и 30 коза (Петронијевић и Јањић, *Нејокоറെни*, 84).

10 МИАЧ, Општина атеничка 1919 – 1922, К-2, Записници са седница Месног одбора од 1. и 19. октобра 1919; *Истио*, док. бр. 3968/21.

11 *Истио*, више докумената.

и Кулиновце после рата било 42 комада теглеће стоке. Ако се то упореди са укупним бројем домаћинства ових села, а било их је 273, јасно се види колика је била потреба за овом врстом стоке.¹²

Пријаву ратне штете становништво је подносило среским властима, док је процена ратне штете била у надлештву општинских комисија формираних за ту намену. У општини атеничкој ту комисију чинили су Михаило Бугарчић из Кулиноваца и Милисав Ружичић из Атенице. Пописана ратна штета сврставана је у три категорије:

- 1) Ратна штета начињена на покретној имовини (намештај, посуђе, алат, оруђа за обраду земље,
- 2) Ратна штета у стоци,
- 3) Ратна штета начињена на непокретној имовини.¹³

Првостепени суд за ратну штету за Срез трнавски отпочео је са радом 1. априла 1921. године у Општини јездинској, као најближој вароши Чачку. Овај суд био је надлежан за Општине: јездинску, паковрађску, атеничку, трнавску, жежевачку, заблаћску, слатинску, лозничку и горичанску.¹⁴

Још један велики проблем с којим се ова општина сусрела, а такође и цела Србија, била је несташица животних намирница. У целој Србији, по општинама, оснивани су *Месни одбори за њомоћ невољнима у раџу*. Те Месне одборе, поред председника Општине¹⁵ или његовог заступника, чинило је још 5 – 10 лица које је бирао Општински одбор.¹⁶ Најтраженије намирнице биле су: кукуруз, пшеница, со, шећер и маст.¹⁷ Због овакве ситуације, у Општини атеничкој били су састављени спискови свих њених житеља којима је следовала помоћ у овим намирницама, а на основу чланова 8 и 9 *Закона о њомоћи невољнима у раџу*. До данас су остала сачувана два таква списка: лица која добијену помоћ плаћају и списак лица која ту помоћ добијају бесплатно. На првом списку налази се 228 лица, а на другом 52 лица. Поред ових лица, још 30 лица ове општине добијало је помоћ у новцу, према истим члановима поменутог Закона.¹⁸

Због несташице соли, петролеја и жита, као и због разних шпекулација са овим намирницама које су појединци вршили у Србији, Министар унутрашњих дела, на предлог Управе државних монопола, издао је већ 16. новембра 1918.

12 *Истио*, док 368/18.

13 *Истио*, док. 163/19, 202/19.

14 *Истио*, док. 638/21.

15 После рата председник општине атеничке био је Тихомир Бугарчић, а кметови Спасоје Лишанчић (до маја 1919) и Велимир Шићевић (до јуна 1919) (МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, Списак општинских часника, док. бр. 1188/19, 1769/19).

16 У Општини атеничкој тај Одбор је изабран 17. априла 1919. године и чинили су га: учитељ Недељко Вилимановић, Петроније Јелушић из Атенице, Миленко Ружичић из Атенице, Петар Мишовић из Кулиноваца, Јанко Лучић из Кулиноваца и Миливоје Марковић из Атенице (МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, N° 795).

17 МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, Списак требовања од 17.05.1919.

18 МИАЧ, Општина Атеничка 1861–1918, К-1, док. N° 795.

године наређење да се по свим варошима и варошицама, а ако је могуће и срезовима, оформе одбори који ће вршити снабдевање становништва овим намирницама, под надзором управних и општинских власти. По уплатама за ову робу, општинске власти ће их преузимати из монополских стоваришта. Овај одбор при Општини атеничкој формиран је 25. новембра исте године, а у њега су ушли Петроније Јелушић из Атенице, који је вршио и набавке у име Одбора, Алекса Средојевић из Атенице и Вујо Луковић из Кулиноваца.¹⁹

Велике проблеме у животу становништва Атенице и Кулиноваца представљао је и недостатак обуће и одеће. Према списку из 1919. године, чак 219 житеља ових села изјаснило се да им је потребна одећа, обућа и материјали за одела. Помоћ је како од државе, стизала и из иностранства. Једну такву пошиљку послао је Општини атеничкој *Амерички Црвени крст*. Та помоћ се састојала од:

- 115 комада мушких фланелских кошуља,
- 122 комада дечјих мушких гаћица,
- 141 комад дечјих женских гаћица,
- седам комада шалова разних боја,
- шест прекривача – постељина,
- три креветска прекривача,
- 42 комада мушких и женских белих кошуља,
- 89 комада сатенских кецеља,
- 20 комада ноћних кошуља – пресвлакуша.

Ова хуманитарна помоћ подељена је за 222 лица Општине атеничке.²⁰

Здравствене прилике

Осиромашено и неухрањено становништво после Првог светског рата, било је изузетно подложно разним епидемијама. Поред тога, с фронта се вратио велики број војника, који су због ратних напора били лошег здравственог стања. Прилив војника у Чачанску болницу, која се налазила на територији Општине атеничке, био је огроман, а број здравствених радника и материјално стање болнице недовољно за пријем толиког броја пацијената. Због тога је Општини атеничкој већ 3. новембра 1918. године упућен допис од начелника Среза трнавског, да се организује одбор при Општини који би био задужен за прикупљање помоћи од становништва, нарочито оног имућнијег, за Чачанску болницу. Та помоћ се састојала у намирницама, одећи или постељини. Већ после два дана оформљен је одбор за прикупљање помоћи чачанској болници у који су ушли: Алекса Средојевић из Атенице, Благоје Шолајић из Кулиноваца, Милка Баралић из Атенице и Борика Луковић из Кулиноваца.²¹

Као што је већ речено, велики здравствени проблем, генерално у целој

19 *Исто*, N° 161/18.

20 МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, Списак поделе одела од Америчког Црвеног крста.

21 МИАЧ, Општина Атеничка 1861–1918, К-1, док. 65/18.

Србији, била је појава и ширење разних заразних болести, којима је исцрпљено и слабо храњено становништво било изузетно подложно. Министарство народног здравља је због здравствене ситуације у Србији 5. фебруара 1919. године, свим окрузима и срезовима издало наређење, да се извештаји о здравственом стању становништва, заразним болестима, а нарочито пегавом тифусу²², достављају једном седмично.²³ Исто министарство ће неки месец касније упутити на исте адресе и *Ујуство за оснивање и рад месних одбора за сузбијање заразних болести*. То упуство предвиђало је оснивање месних одбора, по свим општинама, за сузбијање заразних болести. Њихов задатак био је да одржавају комуникацију између лекара и становништва Општине, да пружају помоћ лекарима при спровођењу мера за сузбијање заразних болести, као и појашњавање мера, које су се спроводиле, грађанима и указивање на оправданост њиховог предузимања. Овај Одбор у Општини атеничкој оформљен је 19. јуна 1919. године, а чинили су га Анђелко Стеванчевић, Драгојло Нешовић, Петар Ђинић, Јован Јеротијевић и Милан Николић.²⁴

Свакако највећа опасност по здравље људи не само у Србији, већ у читавој Европи у годинама после рата била је *шпанска грозница*, заразна болест која је за шест месеци однела више живота него ратна дејства за четири године. Каква је ситуација била у Општини атеничкој са овом болешћу нема података. Међутим, доста података је сачувано о једној другој заразној болести, болести која је била распрострањена у целој Србији, у знатно већем обиму него пре рата. Било је то беснило. Министарства Народног здравља и Унутрашњих дела издавали су прогласе са упуствима за борбу против беснила, његовом сузбијању, као и поступању у случају уједа бесне животиње. Због велике распрострањености ове болести, начелник Среза трнавског издао је наређење да се сви пси, који се затекну на улици без корпе на устима, истог момента убију.²⁵ Заражени беснилом упућивани су у *Пастеров завод* у Нишу на лечење, а уколико су били сиротог материјалног стања трошкови пута и лечења падали су на терет Општине. Лечење таквих болесника трајало је око 25 дана.²⁶ Поред беснила, велику опасност по становништво у годинама после рата представљала је и епидемија шарлаха.²⁷

22 Велика епидемија пегавог тифуса харала је Србијом током 1915. године. Тачан број оболелих и мртвих никада није утврђен. Према неким проценама оболело је око 400.000 људи, а умрло око 100.000 грађана, 30.000–35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника, док је према другим оболело око 1.000.000 становника, тј. око $\frac{1}{4}$ становништва Србије. Од тога је умрло између 100.000 и 150.000 људи. Такође од ове болести умрло је и 126 лекара од 360 колико их је Србија тада имала (Божица Младеновић, *Породица у Србији у Првом светском рату*, Београд: Историјски институт, 2006, 18)

23 МИАЧ, Општина атеничка 1919 – 1922, К-2, док. 189/19.

24 *Исто*, док. 1511/19.

25 *Исто*, док. 1844/21, док. бр. 746/21.

26 *Исто*, док. 1554/21.

27 *Исто*, док. 314/19.

Живе рати

Србија је била једна од земаља са највећим губицима током Првог светског рата. Она је током рата мобилисала и под оружје ставила 852.000 војника, од којих је погинуло, или на ратишту умрло од последица рањавања и епидемија, 402.435 војника. У заробљеништву је умрло 81.214 српских војника. Велике жртве Србија је имала и међу цивилним становништвом. Рачунајући жене и децу, цивилних жртава у Првом светском рату било је 845.000. Укупно, према подацима изнетим на Конференцију мира у Паризу, Србија је победу у Првом светском рату платила са 1.247.435 људских живота, или са 28% од целокупног броја становника 1914. године. Према подацима саопштеним у Народној скупштини 1921. године, број жртава рата износио је 1.356.000, а ако се томе додају и тешки инвалиди, неспособни за самосталан живот и привређивање, ти губици се пењу на 1.511.415. људи. После рата, у Србији је било и доста ратне сирочади, недорасле деце, која су остала без храниоца, а често и без оба родитеља. Такве деце у Србији је било око 500.000.²⁸

Ниједан део Србије није остао поштеђен ратног пустошења, разлика је била само у његовим размерама, као што није био поштеђен ниједан део њеног становништва. Из Општине атеничке, тј. из села Атенице и Кулиноваца у ослободилачким ратовима 1912–1918. учествовало је 320 људи. Албанску голготу прешло је њих 94, а укупно је страдало, према подацима наведеним код Петронијевића и Јањића, 152 људи.²⁹ Међутим, упоређивањем више различитих спискова који се чувају у Архиву у Чачку³⁰ и списка погинулих који је објављен у поменутој монографији, дошло се до бројке од 170 страдалих војника и цивила Општине атеничке за време ратова 1912–1918.³¹

28 Васа Казимировић, *Србија и Југославија 1914–1945*, књига I, Крагујевац: Призма; Београд: Центар филм, 1995, 95–97. Србија је пред Балканске ратове, тј. према попису из 1910. године, имала 2.922.058 становника. За пет година, од пописа 1905. њено становништво се увећало за 198.199 становника, што је увећање од 7,3%. Према попису из 1921. године, Србија је имала 2.595.430 становника, односно 326.628 становника мање него 11 година раније. Ако се за 10 година, 1900. до 1910, број становника у Србији повећао за 392.862 становника, уз просечни прираштај од 1,7%, онда је, статистички гледано, Србија од 1910. до 1921. изгубила 880.190 становника, тј. требало је да има 3.475.620 становника, што је 30,1% становништва из 1910. године (Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, *Stanovništvo Narodne republike Srbije od 1834 – 1953*, serija B, sveska 1, Beograd: Zavod za statistiku i evidenciju NR Srbije, 1953, 19; Б. Младеновић, *нав. дело*, 30).

29 Петронијевић и Јањић, *Непокорени*, 81–82; Први балкански рат – три погинула, *арнаућска њобуна* 1913. – два погинула, Други балкански рат – седам погинулих, Први светски рат – 87 погинулих. То укупно даје бројку од 99 погинулих војника (Петронијевић и Јањић, *Непокорени*, 81–82). До цифре од 152 настрадала, аутори монографије су дошли на основу изјава Славка Василића, Јездимира Ненадића, Живка Велисављевића, Драгића Ристовића, Радомира Шолајића, Властимира Нешовића, Крстомира Јовичића и Добривоја Радосављевића (п.п. аутор).

30 МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, док. без сигнатуре од 17.03.1921; МИАЧ, Општина атеничка 1861–1918, К-1, Списак лица за инвалидску потпору; Зоран Маринковић, „Списак обвезника прошлих кроз Албанију из општине атеничке”, *Изворник*, бр. 30, (2014), 284–288.

31 В. док. 5 (п.п. аутор).

Многи од бораца који су се вратили кући били су инвалиди, неспособни да привређују и издржавају породицу. Према списку од 25. октобра 1918. године било је укупно 53³², што лична, што породична инвалида.³³ Две године касније било је 99 личних и породичних инвалида, да би 1923. године тај број износио 103.³⁴ Ако се узме у обзир да је према попису од 31. децембра 1918. године у Општини атеничкој било укупно 273 дома (Атеница 184, Кулиновци 89), односно 1314 житеља (Атеница 871, Кулиновци 443)³⁵, може се закључити да је 38% домова примало инвалиднину, односно имало инвалида или погинулог у ослободилачким ратовима од 1912. до 1918. године.

Свакако највећа трагедија једног рата јесу деца која су у рату страдала или која су остала без једног или оба родитеља. Због великог броја деце која су у рату остала без родитеља, Указом краља Александра, Министарски савет донео је 5. фебруара 1919. године Уредбу о оснивању државног *Одељења за заштитицу деце и младежи*. Две године пре тога, 30. новембра 1917, у Водену на Солунском фронту, група лекара предвођена др Милошем Поповићем³⁶ обнавља рад *Друштва за заштитицу деце*. Др Поповић био је и организатор Одељење за заштиту деце и младежи при Министарству за социјалну политику.³⁷ Такође, по ослобођењу Србије, у њој је радило и *Друштво за заштитицу југословенске деце*, чији је Главни одбор био у Београду, а по већим градовима оснивани су месни одбори.³⁸ Сама држава посвећивала је доста пажње овој деци. Поменуто Министарство је издало наређење (Бр. 536) општинама у Србији да му се достављају спискови са бројем деце која су у рату изгубила оба родитеља, деце која су у рату изгубила једног од родитеља, деце којој је неопходна помоћ без

32 МИАЧ, Општина Атеничка 1861–1918, К-1, Списак лица за инвалидску потпору.

33 Према одредбама *Закона о поштори инвалида*, право на инвалиднину имао је како сам инвалид (лична инвалиднина), тако и породице настрадалих у рату. Од чланова породице који су имали право на инвалиднину су супружници настрадалог, његова деца, рођена браћа и сестре, као и родитељи (МИАЧ, Општина атеничка 1919 – 1922, К-2, док. бр. 1350/21).

34 Петронијевић и Јањић, *Нејокорени*, 84.

35 Село Атеница имало је 420 мушкараца и 451 жену, а село Кулиновци 196 мушкараца и 247 жена (МИАЧ, Општина атеничка 1919–1922, К-2, док. 368/18).

36 Рођен у Чајетини 1876, а преминуо у Београду 1954. године. Био је лекар, стоматолог. Медицински факултет завршио је у Бечу 1900. као и специјализацију из стоматологије. Радио је као срески лекар, лекар у Општој државној болници и војни лекар. Отворио је 1904. прву зубну станицу при Војној болници у Београду, а 1909. и при сталној Моравској војној болници у Нишу. Написао је прве књиге на српском језику о нези и чувању зуба (1904, 1906). Учесник је ратова 1912–1918, а потом је био начелник службе за заштиту деце у Министарству социјалне политике и управник клиничких болница у Београду. Био је оснивач и председник друштва скаута „Сокола”, планинки, извиђача, Гут – темпларских ложа, четничке омладине, „трезвењачког друштва” и тд. (*Енциклопедија српског народа*, Радош Љушић, гл. и одг. ур, Београд: Завод за уџбенике, 2008, 879).

37 Милан Радовановић, „Друштво за заштиту деце”, *Зборник радова III научног скупа 800 година српске медицине, одржаног од 7–10. јуна 2012. године у манастиру св. Николаја Српског у Соко граду*, Београд: Српско лекарско друштво, 2012, 285.

38 МИАЧ, Општина чачанска 1908–1921, К-1, 185/19.

обзира на породично стање и деце којима је до тада пружен неки вид помоћи.³⁹ Такве деце, ратне сирочади, у Општини атеничкој после ратова 1912–1918. било је 200, или 15% од укупног броја становника ове Општине.⁴⁰ Од тог броја 27 деце је било без оба родитеља.⁴¹

Документ 1⁴²

Списак

Поинулих, умрлих, несталих, обешених и стрељаних војних и цивилних лица у општини атеничкој за време од јуна 1914 до маја 1920 г.

а) Цивилна лица

1) Поинулих

- 1) Милорад Руменић, Атеница;
- 2) Љубица ж.[ена] М. Мишовића⁴³, Кулиновци;
- 3) Добривоје Савић, Кулиновци.

2) Обешених

- 1) Милан Пантовић, Кулиновци.

3) Стрељаних

- 1) Вељко Мишовић⁴⁴, Кулиновци.

б) Војна лица

Поинулих

1. ред.[ов] Бојо Радовановић, Кулиновци, 53⁴⁵;
2. // Љубомир Шићевић, Кулиновци, 50;
3. // Ратко Јанић, Атеница, 50;
4. // Ђорђе Јанић, Атеница, 29, није жењен;
5. // Петар Јанић, Атеница, 27, није жењен;

39 *Исто*, док. 12907.

40 Петронијевић и Јањић, *Непокорени*, 84. У суседном Чачку 403 деце било је ратно сироче, без једног или оба родитеља, што је, у односу на број становника Чачка из 1916. године, износило 9,7% (Мирослав Пурић, „Спискови ратне сирочади после Првог светског рата”, *Изворник*, бр. 33 (2017), 226). У документу бр. 3 овога рада, именом и презименом пописано је 200 деце ратне сирочади из Општине атеничке (п.п. аутор).

41 Петронијевић и Јањић, *Непокорени*, 84.

42 Миач, Општина Атеничка 1919–1922, К-2, док. без сигнатуре од 17. 03. 1921.

43 Ухваћена од стране мађарских војника 1915. године, она им се истргла из руку и покушала да побегне. Војници су запуцали за њом и убили је (Петронијевић, Јањић, *Непокорени*, 72).

44 Велисав – Вељко Мишовић био је председник општине Атеничке за време аустроугарске окупације и отац народног хероја др Драгише Мишовића. Стрељан је пред сам крај рата, због прекршаја који није учинио. Наиме, чувши да је српска војска близу, дан пре него што ће она ући у Атеницу, Станица Петронијевић, мајка троје деце, разбила је фотографију аустријског цара Фране Јосифа у општинској канцеларији у Атеници. Аустроугарски војници су хтели због тога да је стрељају. Да би спасао мајку троје деце, Мишовић је на себе преузео кривицу, због чега је стрељан 24. октобра 1918. године. Сахрањен је сутрадан, 25. октобра, истог дана када је српска војска ушла у Чачак (Давидовић и Павловић, *Историја Чачка*, 153).

45 Година живота (п.п. аутор).

6. п.[од]наред.[ник] Вукашин Маслаћевић, Атеница, 50;
7. ред.[ов] Милорад Маслаћевић, 24, Атеница, није жењен;
8. // Петар Трипковић, Атеница, 43;
9. // Љубисав Драгутиновић, Атеница, 34;
10. // Милисав Чубрак, Атеница, 45;
11. // Петар Пејчиновић, Атеница, 40;
12. // Драгољуб Ђоковић, Атеница, 45;
13. // Радосав Ђуровић, Атеница, 46;
14. // Петар Баралић, Атеница, 33;
15. // Милутин Словић, Атеница, 45;
16. // Тихомир Гудурић, Атеница, 45;
17. // Добросав Новитовић, Атеница, 34;
18. // Радомир Словић, Атеница, 28, није жењен;
19. // Милија Ђокић, Атеница, 32, није жењен;
20. // Чедомир Симеуновић, Атеница, 23, није жењен;
21. // Ранко Драгутиновић, Атеница, 36;
22. // Душан Драгутиновић, Атеница, 30;
23. // Спасоје Симеуновић, Атеница, 43;
24. н.[аредник] Пантелија Капларевић, Атеница, 28, није жењен;
25. // Јездимир Словић, Атеница, 45;
26. п.[од]н.[аредник] Милан Василић, Атеница, 32;
27. // Војислав Василић, Атеница, 33, није жењен;
28. // Ђорђе Велисављевић, Кулиновци, 28, није жењен;
29. р.[едов] Радомир Петровић, Кулиновци, 35;
30. // Цветко Лазовић, Кулиновци, 45;
31. // Вукашин Јаковљевић, Кулиновци, 45;
32. // Ђорђе Луковић, Кулиновци, 50;
33. // Тихомир Нешовић, Кулиновци, 50;
34. // Велимир Загорчић, Кулиновци, 35;
35. // Љубомир Нешовић, Кулиновци, 48;
36. // Обрад Петровић, Кулиновци, 38;
37. // Обрен Петровић, Кулиновци, 30;
38. // Чедомир Шићевић, Кулиновци, 48;
39. // Стеван Мишовић, Кулиновци, 29;
40. // Момир Лазовић, Кулиновци, 29;
41. // Радомир Јовановић, Кулиновци, 46;
42. // Милосав Боричић, Кулиновци, 29;
43. // Добривоје Средојевић, Кулиновци, 29;
44. // Љубисав Гудурић, Кулиновци, 28;

Умрлих

- 1) р.[едов] Јездимир Гавриловић, Кулиновци, 40;
- 2) // Војин Лазовић, Кулиновци, 40;
- 3) // Чедомир Лазовић, Кулиновци, 43;

- 4) // Михаило Муњић, Кулиновци, 48;
- 5) к.[аплар] Бранисав Глишић, Атеница, 38;
- 6) р.[едов] Живко Ракићевић, Атеница, 48;
- 7) // Будимир Средојевић, Атеница, 27, није жењен;
- 8) // Гвозден Војиновић, Атеница, 24, није жењен;
- 9) // Витор Копуновић, Атеница, 38;
- 10) п.[од]н[аредник] Љубомир Јанковић, Атеница, 36;
- 11) р.[едов] Милан Нешовић, Атеница, 53;
- 12) // Милош Вучићевић, Атеница, 27, није жењен;
- 13) // Драгутин Џамадановић, Атеница, 36;
- 14) // Александар Ђуковић, Атеница, 27, није жењен;
- 15) // Велимир Вујовић, Атеница, 40;
- 16) // Андрија Рафаиловић, Атеница, 54;
- 17) // Тодор Рафаиловић, Атеница, 35;
- 18) // Божо Пекић, Атеница, 53;
- 19) // Радомир Перишић, Атеница, 45;
- 20) // Миљко Баралић, Атеница, 36;
- 21) // Велисав Јањић⁴⁶, Атеница, 50;
- 22) // Средоје Ђирковић, Атеница, 35;
- 23) // Аврам Ружичић, Атеница, 57;
- 24) // Живко Рађеновић, Атеница, 38;
- 25) // Миленко Стеванчевић, Атеница, 49;
- 26) // Витомир Ђировић, Атеница, 30;
- 27) // Милош Бугарчић, Атеница, 48;
- 28) // Будимир Шолајић, Атеница, 30;
- 29) // Бранисав Луковић, Атеница, 35;
- 30) // Сретен Драгутиновић, Атеница, 36.

Несталих

- 1) р.[едов] Велимир Ђ. Баралић, Атеница, 23, није жењен;
- 2) // Алексије Ђировић, Атеница, 23, није жењен;
- 3) // Јанко Вељовић, Атеница, 35;
- 4) // Средоје Матовић, Атеница, 21, није жењен;
- 5) // Драгослав Ђирковић, Атеница, 28, није жењен;
- 6) // Срећко Љ. Дмитрић, Атеница, 30, није жењен.

---

46 Рођен 1867. године у Горачићима, Драгачево. Био је истакнути социјалиста и оснивач прве социјалистичке кооперативе „Свест” у Атеници, у коме је примењиван принцип „три осмице”. Приврженик идеја Светозара Марковића и Васе Пелагића. У Чачку један од оснивача КУД „Абрашевић”, Занатлијске библиотеке и писац више историографских и позоришних дела и књига песама. У Велики рат ступио као добровољац. Његови потомци сумњају да је убијен у Драчу 1915. године (Зоран Маринковић, „Списак обвезника прошлих кроз Албанију из општине атеничке”, *Изворник*, 30 (2014), 287).

Документ 2⁴⁷

Списак

Свих акта – спорова за накнаду ратне штете Општине Атеничке са пресудама Првостепеног Суда за ратну штету за Срез Трнавски.

Редни број	Име и презиме оштећеног	Одакле је	Пресуде		Досуђено				На рачун штете примио
			Датум	Број	Стварна штета		Допунски трошкови		
					Динара	пара	Динара	пара	
1.	Милош Пантовић	Кулиновци		1	7189		5670		
2.	Љубица Павловића	//		2	2975		1480		4455
3.	Мара Милосављевић	//		3	1657		190		1847
4.	Јанко Лучић	//		4	3060		1700		4760
5.	Живко Јовичић	//		5	4132		476		4608
6.	Станисава //	//		6	2845		810		3655
7.	Витомир Шићевић	//		7	889		100		989
8.	Стаменка Павловић	//		8	3828		1300		5128
9.	Велимир Шићевић	//		9	2880		300		3180
10.	Љубомир Драгутиновић	//		10	3125		300		3425
11.	Андријана Петровић	//		11	1894		520		2414
12.	// Шићевић	//		12	1005		-		1005
13.	Станица Луковића	//	За 15-I	13	919		350		1269
14.	Драгутин Нешовић	//		14	3003		1460		4463
15.	Станица //	//		15	1929		1385		3314
16.	Љубица Луковић	//		16	2202		300		2502
17.	Лена Нешовић	//		17	934		-		934
18.	Радоје Бугарчић	//		18	1920		530		2450
19.	Јела Вељовић	//		19	1041		-		1041
20.	Анђелко Стеванчевић	//		20	4024		730		матер. [ијално] 810=
21.	Душан Васиљевић	//		21	4911		1000		
22.	Цаја уд.[ова] Бугарчића	//		22	4335		2400		
23.	Тикомир Лазовић	//		23	2018		765		2789
24.	Перса уд.[ова] Шићевића	//		24	1794		160		1954
25.	Митар Курћубић	//		25	4140		60		4200
26.	Добривоје Јањић	//		26	2263		840		3103
27.	Стеван Боричић	//		27	4311		640		4951
28.	Радомир Шолајић	//		28	1230		525		1755
29.	Радосав Савић	//		29	1402		200		1602
30.	Јеремија Јовичић	//		30	-		-		Одбијен
31.	Иван Ђировић	//		31	1003		-		
32.	Петар Ристовић	//		32	2825		580		матер. [ијално] 500=

47 МИАЧ, Суд општине атеничке, Књига лица којима је досуђена ратна штета 1921.

Општина атеничка после Првој светској рата

33.	Светислав Нешовић	Кулиновци		33	269	50	-	269,50
34.	Милан Петровић	//		34	1996		476	2472
35.	Дмитра //	//		35	2765		612	3377
36.	Сретен Прелић	//		36	4298		1100	
37.	Живко Бугарчић	//		37	9612		2380	
38.	Милан Живанић	//		38	420		100	520
39.	Сибин Жуњић	//		39	6164		444	
40.	Средоје Нешовић	//		40	2525		900	3425
41.	Петар Милошевић	//		41	2508		-	2508
42.	Драгољуб Левајац	//		42	3966		675	4641
43.	Михаило Топаловић	//		43	2448		1000	3448
44.	Илија Пајић	//		44	712		-	712
45.	Миљко Ковачевић	//		45	992		-	992
46.	Вилиман Бугарчић	//		46	10537		1000	
47.	Раде //	//		47	10481		4310	
48.	Љубица уд.[ова] //	//		48	882		180	1062
49.	Драгиша Мишовић ⁴⁸	//		49	17830		5000	матер. [ијално] 500=
50.	Јелика уд.[ова] Манојловић	//	19-VII	50	604		-	604
51.	Анока Вељовић	//		51	1507		500	2007
52.	Милисав Милинковић	//		52	3229		-	3229
53.	Перса уд.[ова] В. Лазовића	//		53	1830		660	2490
54.	Винка Шолаић	//		54	1224		500	1724
55.	Благоје //	//		55	8821		3779	
56.	Ивко Луковић	//		56	2843		1600	4443
57.	Јанко Филиповић	//		57	1742		1800	3542
58.	Будимир и Стаменка Павловић	//		58	1290		900	2190
59.	Димитрије Лазовић	//		59	8269		2120	мат[е] риј.[ално] 990=
60.	Мијалко Вучићевић	//		60	736		250	986
61.	Милутин Спасојевић	//		61	2295		236	2531
62.	Рајка Луковића	//		62	4504		180	4684
63.	Миладин //	//		63	2455		800	3255
64.	Будимир Павловић	Кулиновци		64	4009		700	4709
65.	Џмиљка уд.[ова] Јаковљевић	//		65	552		100	652
66.	Аница Велисављевића	//		66	1896		877	2773
67.	Обрен Перовић	//		67	3205		1250	матер. [ијално] 500=

48 Ради се о народном хероју и предратном политичару, члану Коминистичке партије, који је рођен у Кулиновцима 16. марта 1898. године. Његов отац Велисав – Вељко Мишовић био је председник општине Атеничке за време аустроугарске окупације. Окупаторске власти су га стрељале дан пре ослобођења Атенице (Давидовић и Павловић, *Историја Чачка*, 153, 210).

68.	Љубомир Лазовић	//		68	4470		2330		
69.	Тихомир Загорчић	//		69	376		60		436
70.	Томанија уд.[ова] Пауновића	//		70	330		100		-
71.	Вујо Луковић	//		71	9139		-		крава 9000=
72.	Наталија уд.[ова] Гавриловића	//		72	9255		2420		матер. [ијално] 990=
73.	Димитрије Лазовић за масу Станимира Лазовића	//		73	2690		700		3390
74.	Винка Лазовића	//		74	3298		1510		4808
75.	Милош Луковић	//		75	3145		-		3145
76.	маса Милана Нешовића	//		76	820		-		820
77.	Обрад М. Бугарчић	//		77	1495		-		1495
78.	Петар Мишовић	//		78	36617		9320		матер. [ијално] 500=
79.	Мијалко Бугарчић	//		79	16036		6245		
80.	Тикомир //	//		80	26009		13298		
81.	Пантелија Загорчић	//		81	4996		400	=	
82.	маса Витора Копуновића	//		82	825		204		1029
83.	Вукоман Вучићевић	//	21- VIII 921	83	3395		1995		5390
84.	Јован Петронијевић	Атеница		84	27432		-		
85.	Аврам Средојевић	//		85	8100		1080		
86.	Станојло Рафаиловић	//		86	948		-		948
87.	Милка Ружичић	//		87	6684		408		
88.	Милисав //	//		88	3226		1068		4294
89.	Јулка уд.[ова] Средојевића	//		89	7182		2310		
90.	Светозар Р. Виторовић	//		90	1287		410		1697
91.	Божидар Ђокић	//		91	2326		204		2530
92.	Петар //	//		92	1318		2000		3318
93.	Стојан Пауновић	//		93	1312		90		1402
94.	Анка Драгутиновић	//		94	315		-		315
95.	Алекса Гавриловић	Атеница		95	4150		100		4250
96.	Светислав Маслаћ	//		96	3417		360		3777
97.	Миљава Мариновића	//		97	110		-		110
98.	Живко Ђирковић	//		98	5926		-		
99.	Владимир Ђировић	//		99	3348	60	708		
100.	маса Станисава //	//		100	2580		-		2580
101.	Мата Вајс млинар	//		101	1670		350		2020
102.	Илија Новаковић	Чачак		102	2080		-		2080
103.	Миљко Перишић	Атеница		103	1204		1060		2264
104.	Радосав Главоњић	//		104	602		-		602
105.	Вићентије Дачовић	//		105	665		-		665
106.	Ђорђе Баралић	//		106	3429		-		3429
107.	Светислав Гудурић	//		107	600		900		1500

Општина атеничка после Првој светској рата

108.	Тијана Зарић	//	16-I	108	755		-	755
109.	Тома В. Терзић	//		109	2290		1245	3535
110.	Видосав Икодиновић	//		110	840		150	990
111.	Раденко Борисављевић	//		111	1705		585	2290
112.	Миланка Момировићка	Чачак		112	8105		-	105
113.	Димитрије Атанацковић	Атеница		113	1444		1050	2494
114.	Мијалко Вујовић	//		114	1896		204	2100
115.	Крстина Матовић	//		115	368		60	428
116.	// //	//		116	-		-	-
117.	Гвозден Ненадић	//		117	888		170	1058
118.	Милић Јевтовић	//		118	2022		1503	3525
119.	Радомир Петронијевић	//		119	2583		632	3215
120.	Живко Главоња	//		120	1816		100	1916
121.	Марко Капларевић	//		121	685		-	685
122.	Недељко Вилимановић уч.[итељ]	//		122	2215		-	2215
123.	Танасије Спасојевић	//		123	450		1300	1750
124.	Добросав Словић	//	31- I	124	594		-	594
125.	Недељко Вилимановић учитељ за школу атеничку	//		125	6833		1599	
126.	Гајо Перишић	Атеница		126	2129		50	2179
127.	Ангелина //	//		127	3612		840	4452
128.	Јован Јањић	//		128	4427		1456	-
129.	Радомир //	//		129	3699		746	4445
130.	Тикомир Пекић	//		130	3731		2392	краву 6000=
131.	Милорад Исаиловић	//		131	375		-	375
132.	Ристо Дачовић	//		132	308		-	308
133.	Даринка Симеуновића	//		133	2000		-	
134.	Љубомир Дмитрић	//		134	5207		1800	
135.	Аврам Ђирковић	//		135	7299		1056	
136.	Крстина Рађеновића	//		136	6618		1989	
137.	Спасоје Прелић	//		137	4909		2630	
138.	Станимир Р. Виторовић	//		138	947	50	1195	2142
139.	Илија Рафаиловић	//		139	927		260	1187
140.	Вуле П. Драгутиновић	//	20-III	140	243		180	423
141.	Милорад Ђирковић	//		141	1623		-	1623
142.	Лука Драгутиновић	//		142	171		540	711
143.	Катарина Р. Узновића	//		143	1830		-	1830
144.	Ђурђе Гавровић	//		144	6010		1720	матер. [ијално] 1873=
145.	Миљана уд.[ова] Ђирковића	//		145	3146		-	3146
146.	Влајко Стеванчевић	//		146	2495		350	2845
147.	Богољуб Ђирковић	//		147	2897		1102	3999
148.	Јован Ненадић	//	31-I	148	921		540	1461
149.	Светислав Пантовић	//		149	8635		1806	

150.	Витомир Недељковић	//		150	489	-		489
151.	Радомир Драгутиновић	//		151	2878	540		3418
152.	Живко Велисављевић	//		152	2484	1872		4356
153.	Вујана Баралић	//		153	1155	-		1155
154.	Властимир Ђокић	//		154	2120	-		2120
155.	Аранђел Дишковић	//		155	526	-		526
156.	Милош Петронијевић	//		156	6323	4078		матер. [ијално] 1205=
157.	Добринка Ђирковића	//		157	4159	238		4397
158.	Алекса Јањић	//		158	3547	880		4427
159.	Вуле Драгутиновић	//		159	1651	334		1985
160.	Радомир Василић	//		160	1647	255		1902
161.	Витомир Ружичић	//		161	1775	775		2550
162.	Миља уд.[ова]	//		162	2895	-		2895
163.	маса Спасоја Виторовића	//		163	750	-		750
164.	Вукадин Ђокић	//		164	2165	-		2165
165.	Станојка уд.[ова] Перишић	//		165	1095	506		1601
166.	Филип Дуњић	//		166	585	-		
167.	Влајко Манговић	//		167	1051	180		1231
168.	Милијан Велисављевић	//		168	7814	816		матер. [ијално] 1050=
169.	Андрија Манговић	//		169	1749	-		1749
170.	Живко	//		170	2315	180		2495
171.	Ката Чубрак	//		171	625	500		1125
172.	Велимир Гудурић	//	19-II-	172	3994	1300		5294
173.	Милан И. Стеванчевић	//		173	1749	304		2053
174.	Милорада Петронијевић	//		174	3061	1600		4661
175.	Мара Словић	//		175	716	300		1016
176.	Тадија Манговић	//		176	2424	2238		4662
177.	Миленко Баралић	//		177	3299	810		4109
178.	Гвозден Стеванчевић	//		178	1625	632		2257
179.	Рајко М. Баралић	//		179	1536	-		1536
180.	Милутин Јеротијевић	//		180	228	-		228
181.	Миливоје Марковић	//		181	3086	580		3666
182.	Милан	//		182	1213	-		матер. [ијално] 155=
183.	Драгомир Симеуновић	//		183	2248	428		2676
184.	Велимир	//		184	2724	360		3084
185.	Стојка уд.[ова] Баралић	//	20-IV- 921	185	2725	580		3305
186.	Милосав Лишанчић	//		186	1295	-		матер. [ијално] 160=
187.	Јаков Дачовић	//		187	2395	300		2695
188.	Живко Глишић	Атеница		188	125	-		125

Општина аџеничка њосле Првој свејској рајиа

189.	Цветко Пауновић	//		189	1425		-		1425
190.	Александар Лишанчић	//		190	1891		-		матер. [ијално] 155=
191.	Вукашин Лишанчић	//		192	427		-		матер. [ијално] 155=
192.	Драгић //	//		193	439		-		матер. [ијално] 155=
193.	Недељко //	//		194	45		-		45
194.	Крстомир Капларевић	//		195	2889		360		3249
195.	Рашко Баралић	//		196	1496		-		1496
196.	Славко Василић	//		197	619		580		1199
197.	Ђорђе Јанић	//		198	4600		3484		крава 4620=
198.	Милева Париповић	//		199	2971		1000		3971
199.	Јово Капларевић	//		200	2192		1800		3992
200.	Тимотије Николић	//		201	4006		1300		5306
201.	Божо Луковић	//		202	7776		1384		9160
202.	Радојка Ракићевић	//		203	10182		3830		14.012
203.	Живко Милосављевић	//		204	1964		1158		3122
204.	Јованка уд.[ова] Рафаиловић	//		205	180		376		556
205.	Гаврило Илић	//		206	14.790		-		матер. [ијално] 600=
206.	Милева Ружичића	//		207	982		1320		2202
207.	Бранисав Станић	//		208	518		-		518
208.	Миленко Милошић	//		209	513		-		513
209.	Тадија Ђуровић	//		210	2655		720		3375
210.	Чедомир Петронијевић	//		211	2115		150		2265
211.	Миља уд.[ова] Цветковић	//		212	975		-		975
212.	Разуменка уд.[ова] Вујовић	//	23-8- 921	213	5559		940		6499
213.	Обрен Симеуновић	//		214	1847		1178		3025
214.	Миломир Баралић	//		215	1075		804		матер. [ијално] 155=
215.	Влајисав Терзић	//		216	2382		860		3242
216.	Владимир Василић	//		217	883		900		1783
217.	Стеван Рафаиловић	//		218	1260		-		1260
218.	Милић Петковић	//		219	8162		1674		9836
219.	маса Миленка Стеванчевића	Атеница		221	1553		2068		3631
220.	Миља уд.[ова] Манговића	//		222	616		400		1016
221.	Радоје Шипетић	//		223	4548		850		5398
222.	Радојка уд.[ова] Маслаћевић	//		224	2976		-		2976

223.	Јован Главоња	//		225	1513		-		1513
224.	Радисав Илић	//		226	4570		1975		6545
225.	Никола Јовичић	//		227	2219		668		2887
226.	Стеван Стеванчевић	//		228	2624		1028		3652
227.	Стеван В. Пропадовић	//		229	672		-		672
228.	Мирослав Ђирковић	//		230	471		-		471
229.	Милисав Остојић	//		231	386		374		760
230.	Радомир Исаиловић	//		232	1293		-		1293
231.	Милка Којовић	//		233	4975		942		5917
232.	Витомир Велисављевић	//		234	1773		272		2045
233.	Анка Јанковић	//		235	218		-		218
234.	Злата Словић	//		236	168		527		695
235.	Иван Драгутиновић	//		237	2192		2260		4452
236.	Ђорђе Јанковић	//		238	80		-		80
237.	Драга уд. [ова] Радосављевић	//		239	1251		1125		2376
238.	Миленко Ружичић	//		240	3410		1352		4762
239.	Мићо Љубојевић	//		241	1950		1570		матер. [ијално] 1055=
240.	Тимотије Остојић	//		242	517		632		1149
241.	Драга уд. [ова] Т. Благојевића	Чачак		243	4790		6710		11500
242.	Мијалко Д. Средојевић	Атеница		244	9303		4864		крава и плуг 6300=
243.	Млађен Зарић	//		245	10942		5782		
244.	Михаило Ђирковић	//		246	3585		100		3685
245.	маса Петра Трипковића	//		247	895		972		1867
246.	Јулка Џамадановић	//		248	2008		1790		3798
247.	Радомир Ђирковић	//		249	36983		3118		
248.	маса Добросава Маслаћевића	//		250	4039		1560		
249.	Петроније Јелушић	//		251	5484		812		
250.	Ђурђија Стојковић	Атеница		252	55		-		
251.	Јован Петронијевић	Чачак		253					Види бр. 84 пријаве
252.	Алекса Средојевић	Атеница		254	6135		-		
253.	Перка Васићића	//		255	134		-		
254.	Милован Јеротијевић	//		256	6386		180		матер. [ијално] 850=
255.	Љубомир Вучковић	//		257	1770		400		2170
256.	Савко Бодић	Чачак	30-VI- 921	258	878		720		1598
257.	Стеван Недељковић	//		259	36040		11300		
258.	Општина Атеничка	Атеница		260	6150		9000		
259.	Војин Војиновић	//		261	15225		680		
260.	Ђорђе Ристић	Чачак	2-VII-	262	3500		1400		4900
261.	Јаков Јовичић	Атеница		263	3081		150		3231

Општина атеничка после Првој свејској райи

262.	Раша Гавриловић	Чачак		264	17430		11600		
------	-----------------	-------	--	-----	-------	--	-------	--	--

	Свега			919447	60	259665	-		
				+ 35					
				919482					

I Претрпљене штете 919482 60

II Доп.[унских] трошкова 259665 -

Укупно 1.179147 60

И словима: Један милион и сто седамдесет девет хиљада сто четрдесет седам динара и 60 пара.

Бр. 411
5 Јула 1921 год
Атеница
Деловођа

Мих.[аило] Коларевић

[Печат Првостепеног
за ратну штету
Ср.[еза] Трнавског]

Председник суда
Бог.[ољуб] Мићевић
[потпис]

Дана 13 Јуна 1921 год. примио сам по овоме Списку означене пресуде оштећених Лица из општине Атеничке.

13 – VII 1921 год.
Чачак

[Печат Вишег суда
за ратну штету
за округ Чачански]

Деловођа вишег суда
Рад. С. Мишић
[потпис]

Документ 3⁴⁹

Списак ратне сирочади општине атеничке
после Првог светског рата

Ред. бр	Име и презиме детета	Име оца	Година рођења детета	Место
1.	Жарко Ђирковић	Адам	1902.	Атеница
2.	Станојла Ђирковић	//	1903.	//
3.	Иванка Ђирковић	//	1905.	//
4.	Иванко Ђирковић	//	1907.	//
5.	Крстомир Ђирковић	//	1909.	//
6.	Војислав Ђирковић	//	1911.	//
7.	Видосав Ђирковић	//	1914.	//
8.	Милан Ружичић	Аврам	1890.	//
9.	Душанка Ружичић	//	1899.	//
10.	Милунка Ружичић	//	1897.	//
11.	Милоје Ружичић	//	1904.	//
12.	Илија Ружичић	//	1908.	//
13.	Миломир Рафаиловић	Андрија	1903.	//
14.	Дмитар Рафаиловић	//	1908.	//
15.	Милутин Луковић	Бранисав	1910.	Кулиновци
16.	Милица Луковић	//	1906.	//
17.	Сретен Луковић	//	1913.	//
18.	Зорка Шолајић	Будимир	1910.	//
19.	Тикомир Пекић	Божо	1894.	Атеница
20.	Борисава Пекић	//	1893.	//
21.	Цвета Пекић	//	1907.	//
22.	Јован Јањић	Велисав	1898.	//
23.	Исидор Јањић	//	1901.	//
24.	Наталија Јањић	//	1903.	//
25.	Василије Јањић	//	1906.	//
26.	Завиша Јањић	//	1910.	//
27.	Софија Јањић	//	1912.	//
28.	Емилија Јањић	//	1915.	//
29.	Жарко Јаковљевић	Вукашин	1901.	Кулиновци
30.	Станимир Јаковљевић	//	1908.	//
31.	Драгомирка Јаковљевић	//	1906.	//
32.	Исидор Јаковљевић	//	1911.	//
33.	Даринка Вујовић	Велимир	1909.	Атеница
34.	Павле Вујовић	//	1911.	//
35.	Зорка Вујовић	//	1913.	//
36.	Андријана Драгутиновић	Душан	1915.	//
37.	Станимир Цамадановић	Драгутин	1911.	//
38.	Макрена Ђирковић	Драгољуб	1906.	//
39.	Даринка Ђирковић	//	1908.	//

49 Списак је направљен на основу следећих документа: МиаЧ, Општина атеничка 1919 – 1922, К-2, Списак регулисаних инвалида 25.03.1921; Исто, док. без сигнатуре од 13.06.1919.

Општина атеничка после Првој светској рата

40.	Владан Ђирковић	//	1912.	//
41.	Јован Ђирковић	//	1914.	//
42.	Миливоје Ђоковић	Драгољуб	1906.	//
43.	Десанка Ђоковић	//	1911.	//
44.	Стоја Велисављевић	Ђурђе	1898.	Кулиновци
45.	Ружа Луковић	Ђорђе	1898.	//
46.	Петар Луковић	//	1909.	//
47.	Станимирка Луковић	//	1907.	//
48.	Јелисавка Луковић	//	1915.	//
49.	Милован Луковић	//	1902.	//
50.	Стеван Рађеновић	Живко	1905.	Атеница
51.	Смиљана Рађеновић	//	1903.	//
52.	Синиша Драгутиновић	Љубисав	1909.	//
53.	Милунка Нешовић	Љубомир	1901.	Кулиновци
54.	Властимир Нешовић	//	1903.	//
55.	Персида Нешовић	//	1906.	//
56.	Витомир Нешовић	//	1910.	//
57.	Боривоје Нешовић	//	1913.	//
58.	Страхиња Гудурић	Љубисав	1913.	Атеница
59.	Цвета Баралић	Миљко	1911.	//
60.	Станојла Баралић	//	1913.	//
61.	Миланка Василић	Милан	1911.	//
62.	Милица Василић	//	1913.	//
63.	Миломир Василић	//	1915.	//
64.	Благоје Чубраковић	Милисав	1903.	//
65.	Милорад Чубраковић	//	1904.	//
66.	Радосава Чубраковић	//	1912.	//
67.	Јелисавета Словић	Милутин	1909.	//
68.	Живка Словић	//	1906.	//
69.	Станојла Словић	//	1909.	//
70.	Милорад Словић	//	1910.	//
71.	Савка Словић	//	1913.	//
72.	Добривоје Радосављевић	Милић	1903.	Кулиновци
73.	Добринка Радосављевић	//	1908.	//
74.	Станимирка Радосављевић	//	1908.	//
75.	Марија Радосављевић	//	1900.	//
76.	Милојка Стеванчевић	Миленко	1909.	Атеница
77.	Видоје Стеванчевић	//	1912.	//
78.	Софија Петровић	Обрад	1911.	Кулиновци
79.	Никола Петровић	//	1913.	//
80.	Велика Петровић	//	1915.	//
81.	Слободан Баралић	Петар	1912.	Атеница
82.	Богдан Капларевић	Пантелија	1903.	//
83.	Мијодраг Капларевић	//	1907.	//
84.	Мирослава Капларевић	//	1913.	//
85.	Наталија Капларевић	//	1900.	//
86.	Милојко Капларевић	//	1910.	//
87.	Даринка Пејчиновић	Петар	1910.	//

88.	Лепосава Пејчиновић	//	1912.	//
89.	Катарина Трипковић	Петар	1907.	//
90.	Ђуро Трипковић	//	1904.	//
91.	Миленко Трипковић	//	1902.	//
92.	Драгутин (Драгомир) Трипковић	//	1900.	//
93.	Драгољуб Драгутиновић	Ранко	1912.	//
94.	Богољуб Драгутиновић	//	1915.	//
95.	Вучић Ђуровић	Радосав	1903.	//
96.	Благоје Ђуровић	//	1909.	//
97.	Лепосава Перишић	Радомир	1904.	//
98.	Милован Перишић	//	1906.	//
99.	Михаило Перишић	//	1908.	//
100.	Олга Перишић	//	1910.	//
101.	Петар Перишић	//	1912.	//
102.	Милица Перишић	//	1915.	//
103.	Радован Ђирковић	//	1913.	//
104.	Добрила Лазовић	Станмир	1915.	Кулиновци
105.	Петар Гудурић	Тихомир	1902.	Атеница
106.	Лазар Гудурић	//	1904.	//
107.	Марица Гудурић	//	1908.	//
108.	Јеротије Нешовић	Тихомир	1894.	Кулиновци
109.	Светолик Нешовић	//	1896.	//
110.	Драгутин Нешовић	//	1902.	//
111.	Добросав Нешовић	//	1908.	//
112.	Богосав Нешовић	//	1911.	//
113.	Добринка Нешовић	//	1900.	//
114.	Тихомир Лазовић	Цветко	1904.	//
115.	Драгољуб Лазовић	//	1913.	//
116.	Јездимир Лазовић	//	1913.	//
117.	Косара Лазовић	//	1901.	//
118.	Русинка Лазовић	//	1907.	//
119.	Радмила Лазовић	//	1909.	//
120.	Добрила Шићевић	Чедомир	1912.	//
121.	Љубинка Шићевић	//	1910.	//
122.	Јана Шићевић	//	1907.	//
123.	Драга Шићевић	//	1905.	//
124.	Милутин Шићевић	//	1902.	//
125.	Душан Симеуновић	Чедомир	1906.	Атеница
126.	Василије Симеуновић	//	1909.	//
127.	Радош Симеуновић	//	1915.	//
128.	Цаја Манговић	Дмитар (Митар)	1897.	//
129.	Милева Манговић	//	1900.	//
130.	Станмирка Манговић	//	1902.	//
131.	Милутин Петровић	Радомир	1905.	Кулиновци
132.	Љубисав (Милорад) Петровић	//	1908.	//

Општина атеничка после Првој светској рата

133.	Милош Петровић	//	1911.	//
134.	Милош Новитовић	Добросав	1912.	Атеница
135.	Остоја Словић	Јездимир	1907.	//
136.	Миломир Словић	//	1909.	//
137.	Милорад Јеротијевић	Радомир	1907.	//
138.	Живорад Јеротијевић	//	1910.	//
139.	Милева Париповић	Милан	1900.	//
140.	Станимирка Париповић	//	1902.	//
141.	Сретен Париповић	//	1905.	//
142.	Срећко Париповић	//	1908.	//
143.	Грујица Виторовић	Спасоје	1904.	//
144.	Даринка Перишић	Петар	1909.	//
145.	Лепосава Перишић	//	1911.	//
146.	Радован Драгутиновић	Сретен	1908.	//
147.	Кристина Јанковић	Љубомир	1910.	//
148.	Мирослав Јанковић	//	1913.	//
149.	Каћа Јовичић	Јован	1906.	//
150.	Олга Јовичић	//	1907.	//
151.	Љубинка Јовичић	//	1909.	//
152.	Мица Јовичић	//	1911.	//
153.	Наталија Шићевић	Љубомир	1902.	//
154.	Радмила Павловић	Павле	1909.	Кулиновци
155.	Перса Павловић	//	1912.	//
156.	Разуменка Нешовић	Милан	1901.	//
157.	Стојка Нешовић	//	1904.	//
158.	Радмила Нешовић	//	1906.	//
159.	Стана Нешовић	//	1908.	//
160.	Милован Нешовић	//	1910.	//
161.	Милић Јанић (Јањић)	Ратко	1901.	Атеница
162.	Спасоје Јанић (Јањић)	//	1903.	//
163.	Наталија Јанић (Јањић)	//	1906.	//
164.	Надежда Јанић (Јањић)	//	1912.	//
165.	Тихомир Глишић	Бранисав	1905.	//
166.	Драгољуб Глишић	//	1912.	//
167.	Миливоје Глишић	//	1912.	//
168.	Велисав Васић	Михаило	1903.	
169.	Миљка Васић	//	1906.	
170.	Радисав Васић	//	1908.	
171.	Симо Васић	//	1913.	
172.	Љубица Стеванчевић	Обрад	1906.	Атеница
173.	Саво Стеванчевић	//	1909.	//
174.	Радомир Перишић	Милун	1912.	//
175.	Драга Радовановић	Бојо	1903.	Кулиновци
176.	Савета Мариновић	Милија	1902.	Атеница
177.	Ружица Мариновић	//	1906.	//
178.	Радојка Мариновић	//	1910.	//
179.	Миљана Лазаревић	Чедомир (Чедо)	1901.	Кулиновци
180.	Миленко Перишић	Јанко	1906.	Атеница

181.	Радојка Перишић	//	1899.	//
182.	Ката Перишић	//	1902.	//
183.	Живана Перишић	//	1904.	//
184.	Здравко Маслаћевић	Вукашин	1903.	//
185.	Милка Маслаћевић	//	1900.	//
186.	Ружица Маслаћевић	//	1902.	//
187.	Милка Ракићевић	Живко	1905.	//
188.	Миланко Ракићевић	//	1908.	//
189.	Младомир Ракићевић	//	1910.	//
190.	Лазар Ракићевић	//	1914.	//
191.	Драгослав Нешовић	Миладин	1908.	Кулиновци
192.	Мила Нешовић	//	1910.	//
193.	Десимир Нешовић	//	1913.	//
194.	Олга Вучићевић	Милош	1908.	Атеница
195.	Милунка Вучићевић	//	1910.	//
196.	Ружица Матовић	Радомир	1910.	//
197.	Срећко Велисављевић	Велимир	1898.	//
198.	Милун Велисављевић	//	1893.	//
199.	Милица Велисављевић	//	1903.	//
200.	Милка Велисављевић	//	1917.	//

Документ 4⁵⁰
Општина Атеничка
срез Трнавски
 Списак

Исплаћене редовне инвалидске потпоре и додатка инвалидима и њиховим породицама Општине Атеничке, ср.[еза] Трнавског, за месеце Децембар и Јануар 1923 год

50 МИАЧ, Општина атеничка 1921–1927, К-5, док. бр. 123/23

Резиме

Величанствена победа српске војске у Првом светском рату плаћена је великим губицима, како људским, тако и материјалним. Ниједан део Србије није био поштеђен страдања, разлика је била само у њиховим размерама. Једна сеоска Општина са два села, у западном делу централне Србије, узета је овим радом као пример страдања српског становништва током Великог рата. То страдање сагледано је кроз материјалне прилике и материјалну штету нанету становништву од стране непријатеља, као што је: одузимање пољопривредних производа, стоке која је служила за обављање пољопривредних радова или прехрану становништва, пљачке покућства, почев од најосновнијих предмета до разних драгоцености, чиме је становништво доведено до ивице егзистенције, односно до услова живота у Србији тих година где је недостајало свега, од најосновнијих животних намирница попут соли, уља, масти, шећера, кукуруза, пшенице и др, до одевних предмета. Здравствене прилике, које су се огледале у повратку војника који су поред великих проблема око збрињавања рањених и изнемоглих, са собом доносили и разне заразне болести. Тим болестима нарочито је било угрожено слабо храњено и физички исцрпљено становништво. Ако томе додамо лоше хигијенске услове који су током и у годинама после рата владали на српском селу, онда велико страдање становништва током, а и после рата, не треба да изненађује. Ипак, најтежи облик страдања јесу људске жртве. Општина атеничка одбрани Отаџбине жртвовала је 170 својих житеља, а иза њих остало је 200 деце, ратне сирочади, која су 1918. године чинила 15% укупног броја становника Општине. Такође, 38% домова Општине атеничке је имало настрадалог у Првом светском рату, било да је он погинуо или остао инвалид. Велику помоћ становништву ове Општине, а сигурно и других делова Србије, пружала је држава и разне хуманитарне организације, како домаће, тако и иностране. Без те организоване помоћи, како у животним намирницама, тако и у стоци и здравственим услугама, број непосредних жртава Великог рата у Србији био би далеко већи.

MIROSLAV R. PURIĆ

MUNICIPALITY OF ATENICA AFTER THE FIRST WORLD WAR

The list of the killed and those who had died, the list of the people who were given disability allowance and the list of the war reparations

Summary

The glorious victory of the Serbian Army in the First World War was paid by great loss both human and losses in equipment. None of the parts of Serbia was exempted from suffering; the difference was only in its range. One rural municipality with two villages, in the western part of Central Serbia, is presented in this paper as an example of suffering of Serbian people during the Great War. The suffering was viewed through financial circumstances and damage done by the enemy, such as: confiscation of agricultural goods and their cattle which served for agricultural jobs or food for the inhabitants, burglary and stealing from the most basic essentials to various precious things, which brought the inhabitants to the verge of survival, in other words, to the life conditions in Serbia of that time where there was shortage of everything: from the basic provisions such as salt, oil,

fat, sugar, corn, wheat etc. up to clothes. Medical circumstances were seen in returning soldiers, who brought both big problems concerning settling the wounded and exhausted and various infectious diseases. These diseases especially imperiled malnourished and physically exhausted inhabitants. If we add bad hygienic conditions that were present in Serbian villages during and after the war, it is not surprising that there was a great suffering of the inhabitants in that period. Yet, the hardest form of suffering is victims. Defending the country, the Municipality of Atenica sacrificed its 170 villagers; their 200 children were left war orphans, which was 15% of the total number of the inhabitants in the Municipality in 1918. In addition, 38% of the households in the Municipality of Atenica had a victim in the First World War, either he had been killed or become an invalid. A great help to the inhabitants of this Municipality, as well as of some other parts of Serbia, was given by the government and various humanitarian organizations, both domestic and from abroad. Without the organized help, both in basic provisions, cattle and health services, the number of the immediate victims of the Great War in Serbia would have been far higher.

СВETИСЛАВ Љ. МАРКОВИЋ

Висока школа техничких струковних студија Чачак

ЈЕЗДИМИР МИЛИНКОВИЋ, УЧИТЕЉ И ХЕРОЈ

АПСТРАКТ: Чињеница да смо све више склони да заборављамо људе који су цео свој живот подарили општој, заједничкој добробити и који су оставили дубок траг у нашој прошлости подстакла ме је да истражујем животни пут једног од њих. Јездимир Милинковић је вишеструко значајна личност како за ивањички крај, тако и за Чачак и Сомбор. На основу грађе која се налази у Архиву Србије и личној архиви Љубомира Марковића, као и доступној литератури покушао сам да осветлим личност и дело овог просветара, јунака Великог рата, патриоте и друштвено активног човека.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јездимир Милинковић, учитељ, Косовица, витез Карађорђевог звезде, Учитељски дом у Чачку, Грађанска школа Сомобор

Јездимир Р. Милинковић је рођен у Глеђици на Голији, 4/17. марта 1887. године као друго дете Драгиње и Радојка, који је тада био писар општине Косовичке. Крстио га је Јован Јокановић 4. маја исте године у цркви ковиљској – храму светих архангела Михаила и Гаврила. Кум на крштењу био је Мирослав Поповић из Комадина. Највероватније да је основну школу учио у Ковиљу, јер је у то време Глеђица припадала ковиљској школској општини. Потом се уписао у Чачанску гимназију (1898). Школске 1899/1900. године учио је други разред и полагао поправни испит из математике.¹ Трећи разред није успео да заврши школске 1901/02. године², па је прешао у Гимназију у Ужицу. Учитељску школу у Јагодини је завршио 1907. године и положио завршни испит са врло добрим успехом (26. маја 1907).³

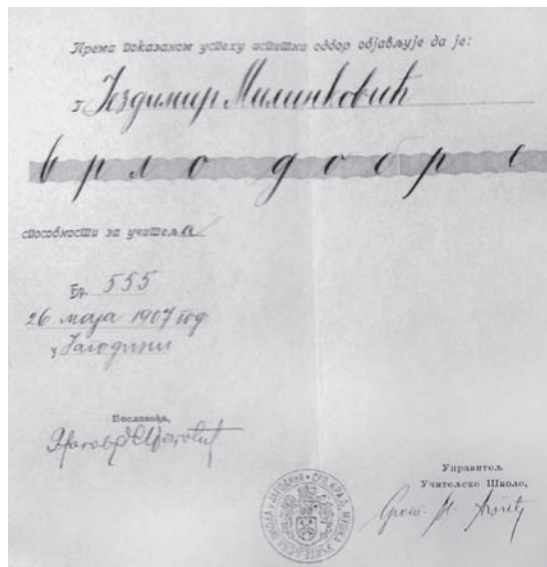
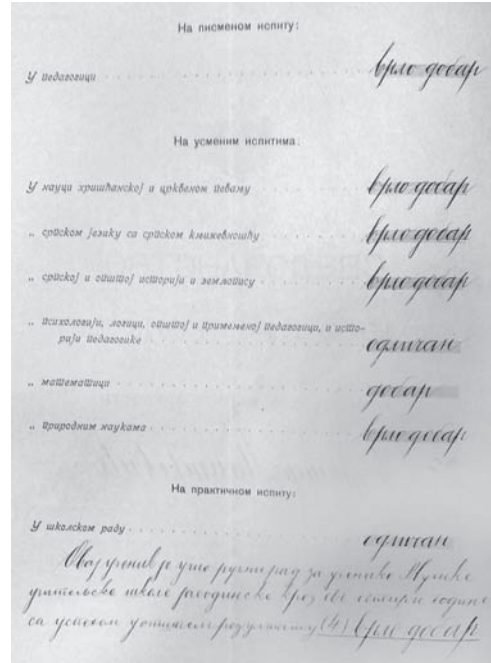
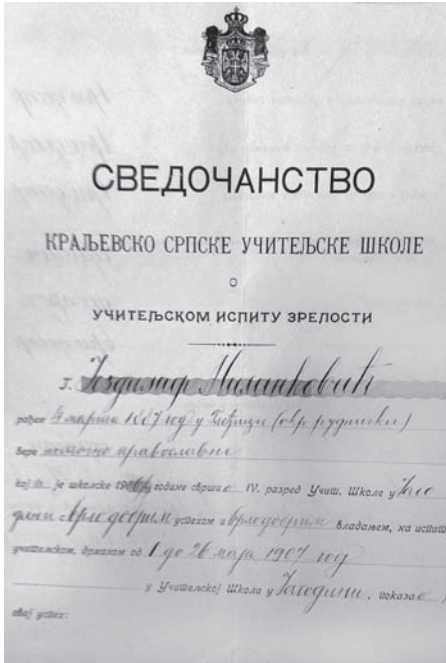
Два месеца касније, 24. јула 1907. године Милинковић моли министра просвете и црквених послова да му одреди службу у Косовици. Наводи да је управо свршио Учитељску школу у Јагодини и да је Косовица место његовог

1 *Извештај о раду и ученичком најрејску у школској 1899/1900. години*, Гимназија Чачак, 1900.

2 *Извештај о раду и ученичком најрејску у школској 1901/1902. години*, Гимназија Чачак, 1902.

3 Јован Ђорђевић, Живољуб Лазаревић, Милан Недељковић: *Век образовања учишћеља у Јагодини 1898–1998*, Јагодина, 1998, 145.

рођења у коме му живе родитељи којима треба помоћи и да је у Косовичкој школи учитељско место упражњено.⁴

Сведочанство о завршеној Училишњој школи

4 Архив Србије, Министарство просвете, 1907/49/30.

Ипак, прво радно место било му је у драгачевском Тијању, где је дошао 20. септембра 1907. године указом ресорног министра. Постављен је за привременог учитеља са годишњом платом од 600 динара. Међутим, ту се задржао свега седам дана. Већ 27. септембра 1907. премештен је у родни, моравички крај, тачније у Основну школу у Косовици, по молби председника општине.⁵ Наиме, председник косовичке општине и школског одбора Љубо Лишанин је молио министра просвете да у косовичку школу не шаље учитеље из неослобођених крајева, јер они *овоме крају и чистом српском језику моћу из њиховој несвречној поезији за који се поштвавају штење принети*. Лишанин је за овдашњег учитеља предложио Јездимира Р. Милинковића из Глеђице, који је те 1907. године завршио Учитељску школу у Јагодини. Председник општине тврди за Милинковића да *познаје све наше прилике, добре и рђаве услове за животи наше сељака, помагао би да се отпочне и направи добра и пројисна школска зграда пошто је ова привремена, заузимао би се за корисне ствари као што је земљорадничка задруга*.⁶ За сталног учитеља косовичке школе Милинковић је постављен 19. маја 1908. са месечном платом од 800 динара.⁷ Ту је остао следећих 12 година, с тим што је од 31. августа 1908. до 10. фебруара 1909. године служио војску, а потом се 1910. године лечио од тифуса (лечио га Драгутин Т. Владисављевић⁸ из Ивањице), због чега је одсуствовао три месеца, и јаког плућног катра (лечио га чачански лекар Михаило Радовић). Због ове друге болести преглед је 16. октобра 1910. године извршила комисија у саставу: Венцеслав Стејскал, заступник окружног физика, Михаило Радовић, управник болнице, и Милан Стојић, шеф хируршког одељења окружне болнице, уз присуство Светозара Мојковића, директора Гимназије, и Савка Филиповића, пословође окружног школског одбора, сви из Чачка.⁹ Због лошег здравственог стања 20. октобра 1910. одобрено му је једногодишње одсуство (до краја школске године) како би се лечио на приморју, у Далмацији.¹⁰ Петог марта 1913. године унапређен је у виши платни разред (1.050 динара). Практични учитељски испит положио је 7. фебруара 1914. године у Београду са „повољним“ успехом.¹¹ На испиту је одбранио рад на тему *Обрада природних наука с обзиром на очигледности*

5 Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа). Највећи број података о Јездимиру Милинковићу, на основу којих је написан овај рад, пронађен је у Архиву Србије.

6 Ковилка Летић: *Основне школе у Чачанском округу 1804–1914*, 198–200.

7 Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

8 Др Драгутин Т. Владисављевић, срески лекар и директор Болнице у Ивањици крајем 1909. и током 1910. године.

9 У одлуци министра просвете стоји да хонораре лекарима (по осам динара) и два динара за лекарско уверење дужан да плати сам Милинковић.

10 Архив Србије, Министарство просвете 1911/63/66.

11 Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

у основној школи.¹² Наведени рад је написао 1912. године, али су га ратне неприлике спречиле да га тада и одбрани. Са каквим успехом је радио у Косовичкој школи најбоље говоре оцене које је добијао током предратног рада: 1908, 1909, 1911. заслужио је оцену одличан, 1910. повољан, а 1912. остао је неоцењен.¹³ Другу повишицу добио је 1. марта 1918. (1.350 динара).

Јевђимир Милинковић

Од 1912. до 1918. учествовао је у балканским и Великом рату, где је вишеструко одликован за показано јунаштво. Решењем Министарства просвете од 28. новембра 1919. године премештен је из Косовице у Чачак, где је радио као учитељ у Основној школи за ратну сирочад „Дом Американаца“ (која је 1921. преименована у Државни Дечји Дом¹⁴) са платом од 1.350 динара.¹⁵ Већ 2. децембра 1919. преведен је на плату од 3.300 динара. Четврту повишицу добио је 22. априла 1920. – 3.600 динара, а пету 17. марта 1923. – 3.900. По новом чиновничком закону он је 6. фебруара 1924. године разврстан у другу категорију, другу групу, шести степен са положајном платом од 4.800 динара и

12 Архив Србије, Министарство просвете 1912/62/173.

13 Архив Србије, Министарство просвете 1912/62/173.

14 Ковиљка Летић: *Државни Дечји Дом у Чачку*, у: „Зборник радова Народног музеја“, бр. 39, Чачак, 2009, стр. 167–171.

15 У раду *Државни Дечји Дом у Чачку* пише да је 1921/22. предавао трећем разреду, који је бројао 39 ученика. И 1922/23. водио је исти разред.

накнадом за стан од 1.800, што укупно износи 6.600 тадашњих динара.

Учитељски испит зрелости положио је у Јагодини 17. децембра 1919. године. Милинковић је завршио и Виши педагошки течај у Новом Саду. У Београду је од 14. децембра 1922. до 5. јануара 1923. године положио испите за оспособавање наставника грађанских школа из француског језика, народног језика са књижевношћу, националне историје и националне географије. Председник комисије пред којом је полагао испите био је др Мита Лукић¹⁶, а чланови: др Милош Тривунац¹⁷, Јован Ђ. Јовановић¹⁸, др Никола М. Поповић¹⁹, др Владимир Ђоровић²⁰, Т. Радивојевић, Милан К. Петковић и Павле Стефановић.

Посебно треба истаћи да је Милинковић за свој просветарски рад добијао највише оцене. Од 1908. до 1914. године оцењиван је оценом „одличан“, изузев 1910. када је оцена била „повољан“ и 1912. и 1913. када није оцењен (вероватно због ратног ангажмана). После рата је 1920, 1921. и 1922. такође оцењиван оценом „одличан“.²¹

Када је Државни Дечји Дом расформиран, Милинковић је 30. септембра 1924. године премештен у Основну школу у Брачину код Ражња. Ту се задржао једну школску годину, па се 26. јуна 1925. вратио у Чачак.

Занимљиво је да се само неколико месеци пре него што је премештен из Чачка оженио Милком Јовичић, наставницом Чачанске гимназије²². Венчали су се 11. фебруара 1924. године у Чачку. Ту им се годину дана касније (23. фебруара 1925) родило једино дете – кћерка Милева. Милева је крштена у чачанској цркви 13. априла 1925. године. Крстио ју је прота Сретен Ј. Михаиловић, а кум на крштењу био је Јаков Ђуричић, судија из Јагодине.

Већ 9. јула 1925. године Милинковић је премештен у Сомбор, а месец и по касније и његова супруга. Јездимир је постављен за наставника Државне мушке грађанске школе, а Милка за наставницу Женске учитељске школе.

---

16 Др Мита Лукић, директор Државне трговачке академије, аутор *Речника страних речи и израза*.

17 Др Милош Тривунац (Алексинац, 1876 – Београд, 1944), оснивач и професор катедре за немачки језик и књижевност Београдског универзитета, преводилац, аутор бројних уџбеника, књига и студија, министар просвете у Недићевој Влади народног спаса, стрељан.

18 Јован Ђ. Јовановић (Пирот, 1875 – Београд, 1952), наш познати методичар, педагог, професор Учитељске школе у Јагодини, референт за основне школе у Министарству просвете Краљевине Србије, руководилац Учитељске школе у избеглиштву (Валас, Француска, 1916), професор женске и директор мушке Учитељске школе у Београду, аутор више уџбеника.

19 Др Никола М. Поповић, филозоф и преводилац.

20 Др Владимир Ђоровић (Мостар, 1885 – Еласона, Грчка, 1941), познати српски историчар, аутор бројних књига и студија, редовни члан Српске краљевске академије.

21 Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

22 Милка Јовичић Милинковић је Чачанску гимназију дошла као привремена предметна учитељица 27. фебруара 1923. Предавала је земљопис, физику и српски језик. Премештена је у Учитељску школу у Сомбору 29. августа 1925. године.

Јездимир Милинковић фотографисан 1926. године²³

Већ 21. маја 1926. године преведен је у седми платни разред, друга категорија са платом од 7.320 динара. У новој средини се врло брзо наметнуо, па је после две и по године рада, 28. марта 1928, изабран за директора школе. На тој функцији остао је све до рата. И у Сомбору је редовно унапређиван: 21. маја 1926. преведен је на седми степен основне плате; 20. маја 1928. унапређен је у прву групу друге категорије; 23. марта 1929. преведен је на осми степен основне плате; 14. маја 1931. преведен је у шесту групу по новом чиновничком закону; 3. фебруара 1932. додељена му је прва периодична повишица; 14. децембра 1932. унапређен је у пету положајну групу. Остала унапређења нису сачувана у архивској грађи. Одлуком Министарства просвете од 1. јула 1931. године урачунато му је седам ратних година за пензију. Сваке године, од 1925. до 1931, за свој рад добијао је оцену „одличан“.

Како је вршио функцију директора школе најбоље показује оцена школског надзорника Мите Ђорђевића, који је између осталог записао: *Страшешке способности и такти су му на висини. Уредан и тачан. Енергичан, но зато одан и прислушљив својој околини. Ужива уред свију. Однос према наставницима и родитељима одговара директору ове уредне школе. С колеџијом колеџијалан до извесних граница, с родитељима пријатељски. Директор је савлао ојаске*

²³ Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

на поштуањак и терминологију и друго у циљу поправке наставе. Хоспитовање је вршио у размацама у оба семестра код свију наставника. Бележио га у Дневник. Предавао је на школским свечаностима и родитељским састанцима.²⁴

Његове заслуге су вишеструке и ван наставничке каријере. У Чачку је иницирао изградњу Учитељског дома. Према истраженим документима, учитељи Стеван К. Вучковић, Јездимир Р. Милинковић и Драгутин Н. Оцокољић²⁵ су у другој половини 1924. године написали *Правила Удружења учитеља-ца округа чачанског и среза љубићског, округа рудничког за подизање Учитељског дома у Чачку*. Правила су усвојена 16. октобра 1924. године. Потом је изабран и први Управни одбор Удружења у коме је Милинковић заузимао место потпредседника иако је у међувремену премештен из Чачка.²⁶

Милинковић се сматра зачетником развоја туризма у ивањичком крају: почетком тридесетих година 20. века довео је прве туристе из Сомбора у Ивањицу.

Поштом Јездимира Милинковића

Учествовао је у оба балканска и Првом светском рату.²⁷ За показану храброст одликован је Орденом Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда (Решење бр. 31224)²⁸, Албанском споменицом и са два Ордена Белог Орла. У току ратовања напредовао је од редова до резервног потпуковника. У том чину је мобилисан 1941. године и постављен за команданта места у Сомбору. У Архиву Србије чува се и његова заклетва, коју је положио краљу Петру другом Карађорђевићу 15. октобра 1934. године. Заробљен је у Новом Саду (1941) и интерниран у затворенички логор у Нирнбергу (Немачка). Као тежак болесник отпуштен је из логора почетком 1943. године.²⁹

24 Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

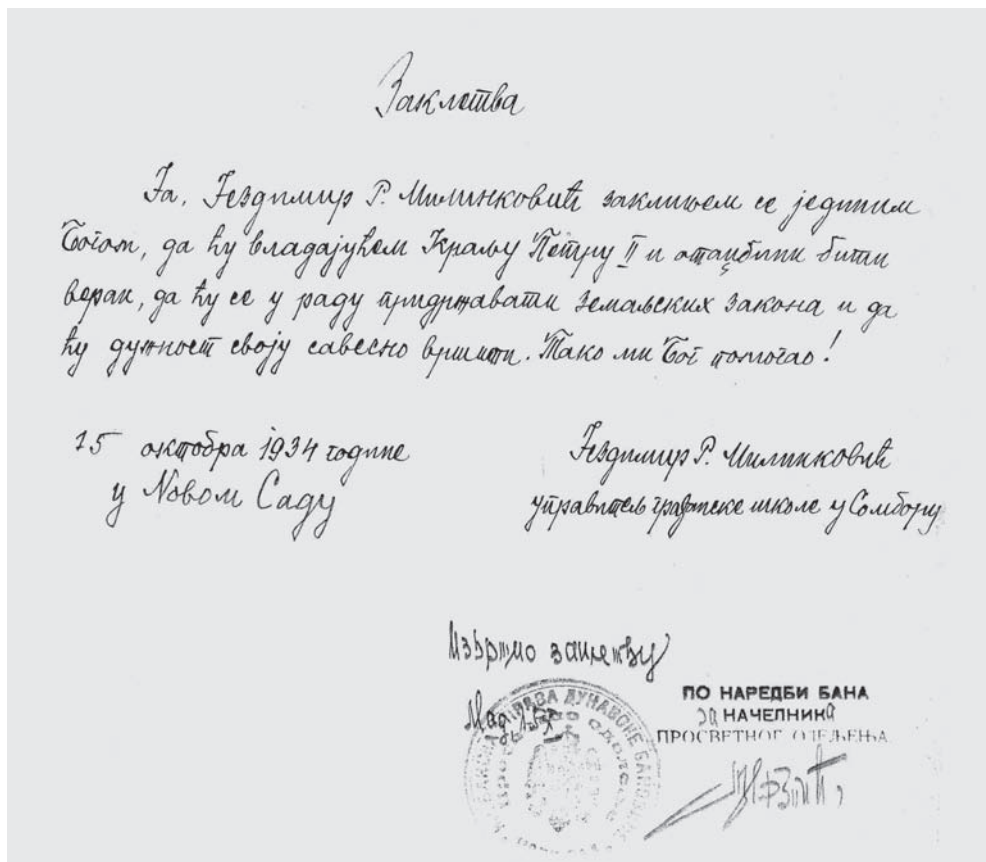
25 Драгутин Н. Оцокољић, учитељ родом из Лисе, пре Чачка је радио у Лукама код Ивањице скоро две и по деценије (1897–1921). Потом је радио у Државном Дечјем Дому у Чачку (1921–1924), где је био и управник, и чачанског Основној школи.

26 Бранко Ковачевић, Радван М. Маринковић, Драгољуб М. Вујовић: *Дом са душом – монографија Дома ученика 1931–2006*, Чачак, 2006, стр. 18, 22. Иначе, почетак изградње Дома ученика везан је за 1929. годину. Затишје у раду Удружења објашњава се тиме да су из Чачка отишла два највреднија члана, подпредседник Језда Милинковић и блајајник Драгушин Оцокољић, а на њихова места дошли људи који су из нејоизнајних разлога више нејријашељи Удружења но пријашељи и првобишно одушевљење умањује се и многи учитељи остају према Удружењу равнодушни.

27 Раде В. Познановић: *Јунаци Карађорђевог звезда ужичког краја*, Ужице, 2015, 139.

28 Томислав С. Влаховић: *Витезови Карађорђевог звезда са мачевима – најхрабрији међу храбрима*, Београд, 1989, 434.

29 Из писма Милинковићеве кћерке Милеве послатог професору Љубомиру Марковићу.

Заклейва Јездимира Милинковића

По повратку у земљу постављен је за наставника Треће мешовите грађанске школе у Београду (29. јануара 1943. године). После три месеца, 20. априла 1943. пензионисан је. У решењу за пензију признато му је 52 године пензијског стажа: 35 година просветарског рада, седам година ратовања и десет година за Орден Карађорђеове звезде са мачевима.³⁰

Као пензионера, Министарство просвете га је одредило да председава комисијом пред којом је полагао годишњи испит у Државној грађанској школи у Ивањици. Те школске године испит зрелости одржан је 25. јуна до 4. јула 1943. године пред испитним одбором који су чинили: Јездимир Р. Милинковић, изасланик Министарства просвете, Радоје Лалић, управитељ школе, Рудолф Горшек, Ђуро Била и Јанеж Луцијан, професори у школи.³¹ Испит је ус-

³⁰ Архив Србије, Министарство просвете М-ХЛ-27 (досијеа).

³¹ Светислав Љ. Марковић, Ковиљка Летић: *Сто осамдесет година Основне школе у Ивањици (1836–2016)*, Ивањица, 2017, 180.

пешно обављен, а Јездимир Милинковић је током ноћи (22. јуна / 5. јула 1943) преминуо у Ивањици. Сахрањен је после два дана, 24. јуна / 7. јула, на варошком гробљу у Ивањици, у непосредној близини капеле. У матичној књизи је записано да је умро „од мане срца“ и да је опело извршио свештеник Светислав Поповић.³²

76 Протокол умрлих српске православне цркве, храма					св. Радослав Јован у Ивањици за 1943 год.						
Полна имена	Примено, през, надимка, као и брачно име уколико се није ожењено и други презимена, през, надимка и други презимена ожењеног супруга	Место где је умро(а), мај	Година, месец, дан и час смрти	Година, месец и дан смрти	Место и гробље сахрањен	Место рођења	Година, месец и дан рођења	Узраст смрти	Примено и презимено ожењеног супруга	Да ли је умро(а) ожењеном и сахрањеном	ПРИМЕБА
17	Иванка Јан Јован Јовановић жена а сајачица, сајачица 1907 Живела у Броду 211	Сабалац	1943 јуна 23.6	1943 јула 28.7	Сабалац			19	Јован Јовановић	не	
18	Аврам Јездимир Јездимировић и сајачица, сајачица 1907 Живела у Броду 481	Београд	1943 јуна 22.9	1943 јула 23.10	Београд	Београд	1907	7	Јездимир Јездимировић		
19	Јованка Јан Милановић Жена а сајачица, сајачица 1907	Београд	1943 јуна 22.6	1943 јула 23.7	Београд	Београд	1907	19	Јован Јовановић		
20	Јездимир Милинковић Учитељ, државни школски инспектор и педагошки инспектор 1907	Ивањица	1943 јуна 24.6	1943 јула 28.7	Ивањица	Београд	1907	19	Јован Јовановић		
21	Радослав Јован Јовановић и сајачица, сајачица 1907 Живела у Броду 481	Ивањица	1943 јуна 24.6	1943 јула 28.7	Ивањица	Ивањица	1907	19	Јован Јовановић		
22	Јосиф Јан Јовановић и сајачица, сајачица 1907 Живела у Броду 211	Ивањица	1943 јуна 24.6	1943 јула 28.7	Ивањица	Ивањица	1907	19	Јован Јовановић		
23	Јездимир Милинковић Учитељ, државни школски инспектор и педагошки инспектор 1907	Ивањица	1943 јуна 24.6	1943 јула 28.7	Ивањица	Београд	1907	19	Јован Јовановић		

Листи из Матичне књиге умрлих у Ивањици

За показане радне резултате у Сомбору одликован је Орденом Светог Саве.³³

32 Матична књига умрлих, СО Ивањица.

33 Светислав Љ. Марковић: Јездимир Р. Милинковић, у: Биографски лексикон Златиборског округа, Београд, 2006, 426.

*Споменик Јездимиру Милинковићу на Ивањичком гробљу
(фото Милоје Остојић)*

Резиме

Јездимир Милинковић, просветни радник са 35 година радног стажа у образовању (учитељ у Косовици и Чачку, наставник и управитељ Грађанске школе у Сомбору), има велике заслуге и у другим људским делатностима: јунак је Великог рата и учесник Балканских ратова, иницијатор изградње Учитељског дома у Чачку, зачетник развоја туризма у ивањичком крају... Да је његов живот био плодносан говори и највиша ратна и мирнодопска одликовања која је за живота добио: Орден Карађорђевог звезда са мачевима четвртог реда, Албанска споменица, два Ордена Белог Орла и Орден Светог Саве. Овај рад треба схватити као иницијативу да његово име понесе нека образовна или друга институција.

SVETISLAV LJ. MARKOVIĆ

JEZDIMIR MILINKOVIĆ, A TEACHER AND HERO

Summary

Ježdimir Milinković, a teacher with 35 years of service in education (a teacher in Kosovica and Čačak, a teacher and the principle of the Civic School in Sombor), has great merits in other human activities: he is a hero of the Great War and a participant of the Balkan Wars, the initiator of building the Teachers' Centre in Čačak, the pioneer of tourism development in the region of Ivanjica... How fruitful his life was also show the highest military and civilian decorations, which he was awarded during his life: *The Order of Karađorđe's Star with Swords of 4th Degree*, *the Albanian Commemorative Medal*, *two Orders of the White Eagle* and *the Order of Saint Sava*. This paper should be understood as an initiative in giving his name to an educational or some other institution.

МАРИЈА С. КРЊАЈИЋ

Међуопштински историјски архив за град Чачак
и општине Горњи Милановац и Лучани, Чачак

ИЗГРАДЊА ПУТА ПРЕЉИНА – ЧАЧАК – УЖИЦЕ (1960)

АПСТРАКТ: Током 1960. године, а у сусрет обележавању двадесете годишњице Револуције, приступило се изградњи новог, асфалтног пута Прељина – Чачак – Титово Ужице. Поред грађевинских предузећа, у изградњи је учествовало 11 400 омладинаца груписаних у 98 омладинских радних бригада. Омладинци су били распоређени у омладинским радним логорима. Радови су трајали од априла до новембра када је пут пуштен у саобраћај. У овом раду приказаћемо учешће Седме чачанске ОРБ „Чедо Васић“ која је на траси била од августа до октобра месеца.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Омладинска радна бригада, Прељина, Чачак, Титово Ужице, Омладинско насеље, Парменац.

У послератном периоду обнове ратом разрушене земље пажња је посвећена и обнови путне мреже. Међутим, због недостатка материјалних средстава, предност је дата обнови лоших, старих путева а не изградњи нових и квалитетнијих. Зато је убрзо дошло до њиховог пропадања што је за последицу имало велике штете на возилима и знатно дуже путовање. Увидевши овај проблем, одлучено је да се у пролеће 1960. године крене у изградњу новог пута који ће повезати Прељину, Чачак и Титово Ужице. У изградњи су, поред грађевинских предузећа, учествовали и омладинци.¹

Главни штаб омладинских радних бригада и инвеститорска група Дирекције за путеве НР Србије имали су седиште у Овчар Бањи. Командант Главног штаба омладинских радних бригада био је Заим Пружњанин. Предвиђено је да омладина уради 85% радова. Поред омладине, у изградњи новог, асфалтног пута учествовало је шест грађевинских предузећа: „Партизански пут“, „Мостоградња“, „Жеграп“, „Словенија цеста“, „Крагујевац“ и „Аутопут“. Планирано је да се подигне седам омладинских насеља и то у: Прељини, Парменцу, Јелендолу, Јеминској Стени, Пожеги, Узићима и Горјанима. У насељима је изграђено 14 стамбених барака, 5 барака за штаб и амбуланту, 3 магацина, 3 трпезарије и 3 кухиње. Већи део бригадира смештен

1 „Корак на боље путеве“, Чачански глас, бр. 1, 1. јануар 1960, 6.

је у стамбеним баракама, док је мањи део њих боравио у већ постојећим објектима, домовима у Парменцу и Горјанима и у прељинској школи. Тако је у једној смени могло боравити 20 бригада, односно око 2500 бригадира. У свим насељима су подигнути санитарни објекти док је вода обезбеђена преко бунара. Свако насеље имало је струју и телефонску везу. Очекивало се да у акцији учествује 11 400 омладинаца и то тако што би сеоска и радничка омладина била у сменама од по два месеца док би ђаци и студенти радили месец дана.²

Треба напоменути да је тек половином марта, после доласка стручне комисије из Београда, одлучено да нови пут неће ићи преко моста у Љубићу, кроз строги центар Чачка. Наиме, иако је друга варијанта била знатно скупља, одлучено је да се грађани и локална самоуправа укључе и помогну да нови пут иде периферијом града. За то је требало иселити и обештетити један број грађана али и изградити мост између Бетоњерке и Фабрике туткала који би ишао изнад пруге Чачак – Краљево. Овим је растерећен мост у Љубићу и избегнуте велике гужве кроз строги центар града.³

Програм поводом отварања радова на новом путу трајао је два дана. Свечаности су започете паљењем логорске ватре и ватрометом на Тргу у Чачку. Свечана академија посвећена обележавању Дана омладинских радних бригада одржана је 2. априла у Дому железничара. Реферат је поднела другарица Јела Суручић⁴, председник Среског комитета НО. Наредног дана, 3. априла, одржане су мотоциклистичке трке уз учешће најбољих возача из неколико градова Србије. Након тога, пред око 15 000 људи, на Тргу је одржан митинг који је отворио Заим Пружљанин, командант Главног штаба омладинских радних бригада. Отварајући митинг, он је навео да се на овој акцији очекује учешће 11 400 бригадира распоређених у 98 бригада. Према наводима Заима Пружљанина, овогодишњи радови ће трајати до 29. новембра а читав пут ће бити завршен и отворен за саобраћај до јулских свечаности 1961. године. Наиме, планирано је да овај пут буде поклон омладине за двадесетогодишњицу Револуције која ће се обележити у Титовом Ужицу. Поред њега, на митингу је говорио Радисав Недељковић, председник Народног одбора среза Чачак, који је истакао значај изградње новог пута за привредни развој овог дела Србије. Недељковић је у свом говору такође нагласио значај чињенице да ће омладинци

2 Л. О. „Припреме за изградњу пута Прељина – Чачак – Титово Ужице у пуном жеку“, *Чачански глас*, бр. 8, 24. фебруар 1960, 2; „Сваког дана – све бољи резултати“, *Чачански глас*, бр. 22, 8. јун 1960, 2.

3 Инж. М. Т. „Нови аутопут градиће се периферијом Чачка“, *Чачански глас*, бр. 11, 16. март 1960, 4.

4 Јелисавета – Јела Суручић рођена је 1933. године у Горачићима. Завршила је Учитељску школу у Ужицу и радила као учитељица неколико година. На челу Дечјег вртића „Радост“ била је од 1963 до 1987. године. У време њеног мандата изграђено је девет нових вртића као и бројна истурена одељења при сеоским школама. Извршена је реконструкција дечјег одмаралишта „Здрављак“ на Јелици и изграђено је одмаралиште „Овчар“ у Улцињу. Јела Суручић је добитница бројних награда а најзначајније су: Октобарска награда града Чачка (1971), Орден рада са златним венцем (1978) и Седмојулска награда Србије (1981). Била је председник Удружења претшколских радника Србије, (Илија Поповић, Светислав Љ. Марковић, *Руководиоци чачанских образовно – васпитних установа*, Међопштински историјски архив у Чачку, Чачак, 2018, 179).

из целе Србије који учествују на овој акцији, боље упознати овај део своје земље. Окупљенима су се обратили Илија Миливојевић, члан Председништва ЦК НОС и Радивоје Јовановић, секретар за саобраћај и путеве Извршног већа Србије. Они су у својим говорима истакли значај изградње новог пута за даљи развој привреде и пољопривреде али и као важну карику у будућој савременој путној мрежи Србије и Југославије.⁵

Митингу је присуствовао већи број представника органа народне власти и политичких руководилаца из чачанског и титовоужичког среза. Бригадире су испратили готово сви чланови Председништва ЦК омладине Србије, Милка Минић, народни посланик из Чачка и сви чланови Главног штаба омладинских радних бригада на изградњи пута Прељина – Чачак – Титово Ужице.

Током априла и маја месеца на градилишту је била драгачевска сеоска омладина окупљена у бригади „Богдан Капелан“. Били су смештени у омладинском логору у Горјанима.⁶ Чачански средњошколци окупљени у радну бригаду „Милица Вучетић – Трепуша“ радили су на путу током јула месеца. Били су смештени у логору у Расни. Половином августа на градилиште у Парменцу стиже тзв. Кадровска бригада која ће остати на траси наредна два месеца. Њу су чинили омладинци, њих 120, који су се до сада показали као добри, вредни и перспективни. Сматрало се да они имају услова да постану омладински руководиоци па је ова бригада била нека врста омладинске кадровске школе. У њој су били заступљени омладинци из свих градова Среза али и из већих села.⁷ Током септембра и октобра у Узићима је била смештена VIII чачанска ОРБ „Радиша Поштић“.

Треба истаћи да су радови на траси завршени 90% уместо планираних 80%, чему је допринела добра организација саме акције и сарадња између омладинаца и грађевинских предузећа. Поред економске оправданости самог рада на траси, треба истаћи да је ово била важна животна школа за омладинце. Поред рада, другарства и стицања нових знања на разним курсевима, омладинци су имали време за одмор и забаву кроз богат културно – уметнички и спортски живот. Захваљујући самоиницијативи самих бригадиста, највећи део друштвеног живота на акцији су сами организовали. Веома често су приредбе, концерте, књижевне вечери и спортске сусрете организовали ван омладинских насеља на радост и уз учешће локалног становништва. У неколико наврата гостовала су културно – уметничка друштва из Београда, Чачка и Ужица. Велики број омладинаца је учешће на радној акцији искористио као прилику

5 „Нови пут ће имати велики значај за развој овог краја“, *Чачански глас*, бр. 14, 6. април 1960, 1; „Народ овог краја је радостан што ће се млади градитељи из целе Републике налазити у његовој средини“, Исто; „Учешћем на изградњи пута омладина ће боље упознати револуционарну прошлост и стваралаштво народа западне Србије“, Исто; „Омладина је спремна да следи светле традиције претходних генерација“, *Чачански глас*, бр. 14, 6. април 1960, 2; „Пут Прељина – Чачак – Титово Ужице претставља део једне врло значајне југословенске комуникације“, Исто.

6 М. Кораксић, „Преко очекивања“, *Чачански глас*, бр. 17, 1. мај 1960, 7.

7 „Шест бригада из Среза учествовало ове године на акцијама“, *Чачански глас*, бр. 31, 10. август 1960, 2.

за учење нових послова кроз бројне курсеве. Најпопуларнији су били курсеви за зидаре, грађевинце, водоинсталатере, електричаре али и фотографски и тракторски курс. Омладинци који су на овим курсевима показали најбоље резултате, по повратку у своја места становања, добијали су прилику да се запосле у привреди⁸.

Свечаности поводом завршетка радова предвиђених за 1960. годину трајале су два дана. Првог дана, 26. новембра 1960. године, одржане су културно – уметничке приредбе, логорске ватре, спортска такмичења и митинзи. Такође, након конференције за штампу Главног штаба омладинских радних бригада, отворена је у Пожеги изложба под називом „Изградња пута Прељина – Чачак – Титово Ужице“. Увече је у пожешком Дому армије приређен културно – уметнички програм коме су присуствовали бригадири из свих смена и бригада.

Другог дана завршних свечаности откривена је спомен – плоча градитељима у селу Гугљу, између Јелен Дола и Пожеге. Плочу на којој је писало: „Поводом прославе 20. годишњице револуције, у времену од 3. априла до 29. новембра 1960. године, 12 000 младића и девојака из Србије и осталих република сврстаних у 115 омладинских радних бригада заједно са 6 грађевинских предузећа градило је модерни асфалтни пут Чачак – Титово Ужице у дужини од 28 километара“. Централна свечаност одржана је на Тргу у Ужичкој Пожеги пред многобројним бригадирима, грађанима, званичницима из Београда и срезова чачанског и ужичког.⁹

У Међуопштинском историјском архиву у Чачку сачуван је велики број докумената омладинских радних бригада са изградње пута Прељина – Чачак – Титово Ужице. Овом приликом објавићемо записнике штаба и бригадне конференције као и записнике ОО СКЈ VII чачанске омладинске радне бригаде „Чедо Вадовић“.

Седма чачанска омладинска радна бригада „Чедо Васовић“ била је на изградњи пута Прељина – Чачак – Титово Ужице у периоду од 10. августа до 10. октобра 1960. године. Бригадири су били смештени у омладинском насељу „Сава Ковачевић“ у Парменцу. У раду на траси сарађивали су са грађевинским предузећем „Партизански пут“. Према Извештају о бројном стању и саставу бригаде на дан доласка на акцију, а који је послат Савезном заводу за статистику, на почетку акције бригада је бројала укупно 95 бригадира, од тога 89 младића и 6 девојака, док је до краја остало 49 бригадира и 2 бригадирке. У бригади је било 73 пољопривредника, 13 радника, 4 службеника и 5 бригадира који нису припадали ниједној од наведених група. Број омладинаца који су на акцији остали до краја смене није познат, али се у Декадном извештају наводи да је на почетку последње декаде у бригади било 55 бригадира. Разлози за овако смањено бројно стање били су различити, од премештања у другу бригаду, здравствених разлога, самовољног напуштања, одласка на одслужење војног

8 Заим Пружљанин, „Премашене дате обавезе“, *Чачански глас*, бр. 46, 29. новембар 1960, 3.

9 М. Ђоковић, „Омладина успешно извршила свој задатак“, *Чачански глас*, бр. 47, 7. децембар 1960, 1.

рока до искључења из бригаде. Од укупног броја бригадира, њих 36 је већ раније учествовало на радним акцијама. Чак 31 омладинац је имао мање од 17 година, док је њих 37 имало између 17 – 20 година. Чланова Народне омладине било је 87 док су 24 бригадира били чланови СКЈ. За пријем у чланство СКЈ предложено је 15 омладинаца који су то својим радом, залагањем и понашањем заслужили.¹⁰

Командант бригаде био је Милорад Радовановић, службеник из Гуче. Рођен је 1935. године у Рогачи. Био је председник ОК НО и ОО ССРН и члан СК НОС. На месту команданта заменио га је Новаковић Гвозден, службеник из Чачка, рођен 1935. године у Гучи¹¹. Секретар бригаде била је Драгица Станковић, која је уједно водила највећи број записника које објављујемо.

У фонду Омладинских радних бригада Историјског архива у Чачку сачувано је неколико докумената о боравку VII чачанске омладинске радне бригаде „Чедо Васовић“ на изградњи пута Прељина – Чачак – Титово Ужице. Поред Књиге записника коју овом приликом објављујемо, сачувани су Књига дневне заповести, похвале, дипломе, учесничке књижице и одлуке о проглашењу бригаде за ударну, Извештај о раду, проблемима и резултатима рада и о сарадњи са предузећем „Партизански пут“, Саветом насеља и осталим бригадама, списак чланова СКЈ, копије декадних извештаја и копије извештаја Савету насеља „Сава Ковачевић“ у Парменцу.

Књига записника садржи записнике са састанака чланова штаба, затим са састанака бригадних конференција и са састанака чланова СКЈ основне организације бригаде „Чедо Васовић“. Наведени записници осликавају живот и рад бригаде, проблеме на које се наилазило, а који су се углавном тицали дисциплине и понашања бригадира и чланова штаба.

Интервенције приређивача су минималне и стављене су у угласте заграде. Такође, исправљене су неке правописне грешке. Текст је пренет без већих интервенција.

Записник

Са састанка штаба ОРБ „Богдан Капелан“¹², одржан дана 11. VIII 1960. год. са

Дневним редом:

---

10 МИАЧ, Омладинске радне бригаде (1946 – 1889) К – 9, Ф – 2, Локалне радне акције, Изградња пута Прељина – Чачак – Титово Ужице, Извештај о бројном стању и саставу бригаде на дан доласка на акцију; Декадни извештаји бригаде.

11 МИАЧ, Омладинске радне бригаде (1946 – 1990) К – 9, Ф – 2, Локалне радне акције, Изградња пута Прељина – Чачак – Титово Ужице, Списак чланова СКЈ Седме чачанске ОРБ „Чедомир Васовић“ (Парменац 1960).

12 Сматрамо да је грешком уписано име бригаде. Наиме, ОРБ „Богдан Капелан“ је била на изградњи пута током априла и маја месеца у омладинском насељу Горјани а њен командант је био Михаило Лојаница.

1. Припреме за рад на траси.
2. Уређење круга и спаваоне.

Командант бригаде Радовановић Милорад говорио је о припремама за рад на траси. Он је истакао улогу чланова штаба, наглашавајући да они требају да буду носиоци и организатори рада на траси. Он је затим рекао да у многоме зависи успех бригаде од тога како се чланови штаба и командири чета првих дана поставе.

После дискусије о траси, друг Радовановић је говорио да треба одмах почети са уређењем круга и спаваона, јер ће и то бити мерило залагања и рада бригаде.

Затим је дискутовано о дужности чланства штаба, посебно за сваког члана.

На крају је одлучено да се данас пре поласка на радилиште одржи бригадна конференција.

Команд. бригаде
Мил. Радовановић

Записник

Са одржане бригадне конференције дана 11. VIII 1960. год са

Дневним редом:

1. Упознавање бригадира са животом и радом у бригади.
2. Разно.

Састанку присуствују Јела Суруцић претседник ср[еског] комитета НО и Раде Јелушић члан секретаријата СК НО.

Конференцију је отворио друг Радовановић Милорад, командант бригаде. Он је затим дискутовао о дужностима и обавезама бригадира, о њиховом понашању у кругу и на траси.

Он је затим говорио о залагању на раду на траси и да очекује од сваког бригадира да ће се залагати у границама своје могућности. Такође је нагласио потребу да се такође одма почне са уређењем круга и спаваоне где ће и то бити мерило рада и залагања бригаде.

Он је на крају подвукао да у бригади мора постојати дисциплина и тражи се од сваког омладинца да буде дисциплинован, не у војничком смислу већ да постоји свесна омладинска дисциплина.

Затим је узела да дискутује другарица Јела Суруцић. Она је истакла потребу да се залаже сваки појединац. Она је затим говорила да треба да се оправда поверење и достојно називу бригаде чије је име народног хероја и сматра да ће уствари тако бити.

Команд. бригаде
Мил. Радовановић

Записник

Са састанка штаба ОРБ „Чедо Васовић“ Чачак одржаног на дан 13. VIII 1960. године у просторијама штаба бригаде са следећим

Дневним редом:

1. Рад на траси
2. Уређење просторија за спавање и круга
3. Разно

Рад:

За реч се јавио друг Милорад Радовановић који је и предложио дневни ред а исти је прихваћен од чланова штаба. По првој тачки дневног реда друг дискутује о раду на траси.

Друг је у својој дискусији истакао да се бригада углавном на траси поставила добро и да иста из дана у дан постиже све боље резултате. У даљој дискусији он је нагласио да треба од првог дана почети са добрим радом на траси, да треба исто поступати са бригадирима и поучавати их на све.

Даље се за реч јавио командир друге чете Лакић Милош који је у својој дискусији изнео стање своје чете које у прво време нису у потпуности поставила извођење радова на траси, док се то постепено решило. Он је предложио да би требало основати такмичење по четам да би био што бољи резултат.

За реч се јавио инструктор радилишта друг Новаковић Гвозден који је у својој дискусији изнео да је рад на траси у прво време слабо показало али из дана у дан то се ипак поправило. Такође је друг предложио да се оснује такмичење по четам, јер се поједине чете стварно изванредно показале на траси.

Овај предлог је усвојен као потребан и умесан.

Друг Димитрије Павловић је изнео у својој дискусији да је свима поделио обућу и да бригадири не смеју ићи боси на траси.

Да у понедељак треба да будемо спремни као што је још првог дана речено да се на траси не сме ићи бос и без униформе нити голи баш без икаквог одела на леђима.

По другој тачки дневног реда дискутовано је о уређењу просторија за спавање и круга.

Друг Милорад Радовановић је истакао да је намештање кревета досада незадовољавајуће и да се треба повести више рачуна о томе да се бригадирима покаже прављење кревета и рибање пода. Круг треба да се редовно чисти и да се поправи петокрака и поправи ограда поред пута са прућем. Чишћење круга треба вршити сваког дана.

Собни старешина биће Павловић Димитрије а помоћник Вукосављевић Ђорђе. Танкосић Милорад за помоћника собе. Дежурни командири ће уређивати спаваоне и круг са дежурном четом.

По тачки развојно говорио је Јовашевић Љубиша. Заменик команданта је изнео да је потребно организовање неког културно – забавног живота, да треба основати клуб за играње фудбала, одбојке, забаве, учење појединих курсева, рада на траси и уређивање просторија за спавање и круга. Треба на све ово обратити пуно пажње осим рада на траси.

Речено је да ће за време слободног времена обићи нека предузећа, фабрике, посећиваће биоскопске представе и друго.

Друг Тутуновић Михаило физкултурни бригаде обећао је да ће организовати разна такмичења као кошарка, фудбал, одбојка и друго.

Са овим је завршен рад.

13 – VIII – 1960. год.
Парменац

Записничар
Д. Станковић

Записник

Са састанка чланова штаба VII Чачанске ОРБ „Чедо Васовић“ одржан дана 16. августа 1960. год. са

Дневним редом:

1. Допуна штаба.
2. Разно.

Командант штаба друг Радовановић Миле изнео је да је један број чланова штаба прешао у другу бригаду тј. Специјалну бригаду у истом насељу ради изучавања курсева, па је изнео потребу да се одмах треба допунити штаб како би исти могао нормално функционисати.

Од чланова штаба отишли су Јовашевић Љубиша, зам[еник] команданта, Павловић Димитрије [нечитко], Танкосић Милорад, командир IV чете и Стојковић Јордан зам[еник] ком[андира] чете.

После дуже дискусије одлучено је да се за итенданта изабере друг Лакић Милош, досадашњи командир III чете, пошто ће од сада бригада имати три чете, за командира чете да се изабере Главоњић Радисав, досадашњи зам[еник] ком[андира] чете а за замен[ика] команд[ира] чете Дабовић Драгослав.

Питање замен[ика] команданта одлучено је да за сада ово остане док се не консултује са Среским комитетом НО.

Са овим предлогом изићи на бригадну конференцију. Такође на бригадној конференцији поред овог питања, треба ставити на дневни ред и питање рада на траси и уређења круга и спаваоне.

Команд. бригаде
Мил. Радовановић

Записник

Са бригадне конференције одржане дана 16. VIII 1960. год. са

Дневним редом:

1. Нека питања рада на траси и у насељу
2. Допуна руководства бригаде

I

Коман[дант] бригаде у уводној дискусији изнео је о досадашњем раду на траси и на уређењу круга и спаваоне. Он је рекао да још не иде како треба и да сада треба уложити што више напора нарочито на уређењу круга и спаваоне. У рад треба уносити више елана.

За реч се јавио Ковачевић Момир који је дискутовао о раду дежурних бригада па је дошао и рекао да дежурне чете не обављају свој посао који треба да обави као дежурна чета а што су за то највише криви јер они одређују за неки посао кога стигну не водећи рачуна колико је који омладинац претходно радио.

Цветковић Станимир дискутовао је о дисциплини у раду наглашавајући да иста мора да постоји. Потребно је ефикасније обављање појединих послова.

II

Команд[ант] бригаде упознао је бригаду о садашњем [нечитко] штаба бригаде, наглашавајући да је један број чланова штаба бригаде отишао у другу бригаду па је потребно да на њихово место изабере се други.

Он је напоменуо да је штаб бригаде о томе дискутовао и одлучио да пред бригаду изађе са следећим предлогом: да се за итенданта изабере друг Лакић Милош, досад[ашњи] ком[андир] чете, за коман[дира] чете Главоњић Радисав, досад[ашњи] зам[еник] ком[андира] чете а за заменика Дабовић Драгослав. Избором Лакића за итенданта, одлучено је да се III чета расформира.

Питање избора зам[еника] команданта да се остави за сада.

Са овим је се предлогом бригада сложила и у целини прихватила.

Ком. бригаде
Мил. Радовановић

Записник

Са састанка штаба бригаде одржан дана 17. VIII 1960. год.

Састанку присуствује друг [име нечитко] Ускоковић члан председништва УК НО Србије.

Дневни ред:

1. Разговор о раду бригаде

Команд[ант] бригаде изнео је о досадаш[њем] раду бригаде и неким задацима око организовања разних курсева, семинара за бригадире.

Друг Ускоковић говорио је какав би програм треба да буде за ову бригаду, мисли се на идеолошко политички рад.

Затим је дискутовао Новаковић Гвозден који [нечитко] о идеолош[ком] раду

Ком. бригаде
Мил. Радов.

Записник

Са састанка штаба и командира чета као и њихових заменика, одржаног на дан 24 – VIII – 1960. год. у штабу бригаде са

Дневним редом:

1. Дискусија о понашању на траси и у кругу

Друг командант бригаде Миле Радовановић истакао је да командири чета слабо врше своју дужност на траси и у насељу. Нарочито је истакао да се чете на траси не растурају да би био рад што продуктивнији.

Друг Вукосављевић критикује што се поједини бригадири похваљују а нису заслужили похвалу.

Даље се за реч јавио друг Радовановић који је нарочито истако да ако будемо и даље радили са добрим резултатима ићи ћемо са бригадирима у Чачак у Институт за воћарство и у биоскоп.

Цветковић је критиковао да технички трасе не даје добар распоред на траси.

24 - VIII – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са бригадне конференције одржаног на дан 2. септембра 1960. год. са следећим

Дневним редом:

1. Нека питања досадашњег рада бригаде и будући задаци
2. Разно

I

За реч се јавио друг Миле Радовановић који је и предложио дневни ред, а исти је прихваћен од стране бригадира.

По првој тачки дневног реда дискутовао је друг Миле Радовановић. Он је истакао да треба сада нарочито обратити пажњу баш зато што је дошла нова

бригада. Да треба више водити рачуна о понашању са њима. Он је нарочито истакао да треба обратити пажњу на поједине чињенице које доводе до неугодне ситуације. И поред свега тога треба с неке пријатељске стране прићи њима и склапати пријатељства.

Даље је командант истакао да треба продискутовати и о културно – просветном раду. Да сада културно – просветни референт треба посветити више пажње на овај део рада, да рад на траси не буде једини рад већ и забаве да има, да поред доброг рада на траси будемо активни и у насељу. Треба да вршимо свакодневне пробе за приредбу и да бар једном недељно приредимо неку приредбу.

У даљој дискусији командант је истакао да је још од првих дана уочено да између бригадира не постоји другарство које је важно за даљи рад, да то не би смело да се деси јер самим тим постиже се и мањи рад на траси и рад у насељу.

Даље је истакао да треба водити рачуна о бригадирима који иду на трасу без обуће и да то не би требало да се дешава.

Пошто је командант завршио своју дискусију по првој тачки предложио је дискусију.

II

За реч се јавио Даниловић Михаило који је истакао да поједини бригадире после ручка не обављају послове који су им постављени на задатак већ се изгубе негде.

Даље се за реч јавио Цветковић Станмир који је дискутовао о самосталном раду на траси, да чете посебно раде.

За реч се јавио Пајевић Рашко који је истакао да они који уче курс немају времена за то, а од њих се тражи и учење и рад на траси и у насељу.

Даље је текла дискусија о раду бригадира на траси и у насељу.

После дуже дискусије састанак је завршен.

2 – IX – 1960. године
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са састанка штаба одржаног на дан 2. септембра 1960. године са следећим

Дневним редом:

1. Питање одговорности чланова штаба и ком[андира] чета
2. Разно

I

За реч се јавио командант бригаде који је и предложио дневни ред који је прихваћен од чланова штаба.

Друг Миле Радовановић је дискутовао по првој тачки дневног реда и у својој дискусији је истакао да се чланови штаба не понашају доста довољно као што би то требало да буде. Да су чланови штаба дозволили бригадирима да се рђаво понашају према њима и то све њиховом својом кривицом тако да их сада не поштују за старије.

Да командири чета не иду на томе да бригадири поред свог командира, слушају и другог командира. У даљој дискусији он је истакао да чланови штаба још ни до данас нису нашли слободно време да упозоре бригадире да заврше са уређењем круга.

Даље је тражио реч друг Петровић Цане који је оправдавао своје изостанке.

Друг Новаковић је изнео да је и он сам приметио да је понашање чланова штаба према бригадирима незадовољавајуће.

Друг Лакић Милош је истакао да поједине дежурне чете не врше правилно своју дужност у спаваони и у кругу па је предложио да им се понови дежурство. Предлог је прихваћен.

После краће дискусије састанак је завршен.

3 – IX – 1960. год.
Парменац

Записник
Драгица Станковић

Записник

Са састанка чланова штаба одржаног на дан 10 – IX – 1960. год[ине] у просторијама савета насеља са следећим

Дневним редом:

1. Избор новог команданта бригаде

Састанку присуствују секретар СК НО Зоћевић Светозар и командант насеља друг Златић Младен.

Састанак је отворио досадашњи командант бригаде, друг Радовановић Милорад. Друг Радовановић се осврнуо у својој дискусији на немогућност свог даљег останка у бригади, из разлога што одлази у школу, па је предложио штабу бригаде да га разреши дужности комаданта бригаде, што се предњи предлог прихватио, онда је друг предложио за новог комаданта два кандидата, друга Николић Владана и Новаковић Гвоздена. Са овим предлогом се штаб сложио, да се за комаданта предложи друг Новаковић који према дискусији појединих чланова штаба у потпуности може да одговори том задатку. Пошто су сви присутни били да се пред бригадну конференцију са предлогом за Новаковића а са овим се друг Николић није сложио, него је у својој дискусији дао предлог да се пред бригадну конференцију изађе са оба предлога на гласање па ко

добије више гласова тај нека и остане за команданта бригаде. Са овим се штаб и сложио.

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са бригадне конференције одржане на дан 10 – IX – 1960. године са следећим

Дневним редом:

1. Избор команданта бригаде

Састанку присуствују секретар СК НО, друг Зоћевић Светозар и командант насеља, друг Златић Младен.

Састанак је отворио досадашњи командант бригаде, друг Милорад Радвановић који је предложио дневни ред а исти прихваћен од стране бригадира. У својој дискусији он је истакао да је задовољан са досадашњим радом ове бригаде и да су резултати још од првих дана били задовољавајући и нада се да ће убудуће наставити са овим радом.

У даљој дискусији предложио је да бригадири предложе команданта бригаде.

За предлог се јавио Стојановић Војин који је предложио друга Новаковић Гвоздена за будућег команданта.

Друг Петровић Цане је дао предлог за Николић Владана.

Предлози су дошли на гласање.

За друга Новаковића гласало је 37 бригадира а за друга Николића 12 гласова.

Пошто је друг Новаковић добио више гласова, за будућег команданта изабран је.

По избору новог команданта имао је реч друг Новаковић који се захвалио на једногласном избору за команданта бригаде.

За реч се јавио друг Златић Младен, командант насеља, који је у дискусији истакао да рад после избора новог команд[анта] не би смео ни требао да се промени, нада се да ће и убудуће наставити са успехом.

Завршну реч дао је досадашњи командант бригаде који нам је пожелео много успеха у даљем раду.

10 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са састанка чланова штаба на дан 12 – IX – 1960. са следећим

Дневним редом:

1. Неодговорност чланова штаба појединих задатака
2. Будући задаци
3. Разно

I

Састанак је отворио командант бригаде, друг Новаковић Гвозден који је предложио дневни ред, а исти је усвојен од стране чланова штаба.

У даљој дискусији је истакао да чланови штаба у заједници са бригадирима не извршавају своју дужност и не поштују права и обавезе према правилнику Главног штаба. Да чланови штаба не долазе на време из града и да се у граду не понашају како то доликује члану штаба. Даље је истакао да поједини чланови штаба поред више пута досад учињене грешке још и даље те исте грешке чине и да се против тога мора предузети нека мера. Командант је предложио да друг Петровић Цане искаже своје закашњење из града члановима штаба а такође и командир IV чете друг Вукосављевић Ђорђе.

Даље је напоменуо да је стварно врло незгодно да ми као најбоља бригада у насељу и на траси пута Прељина – Чачак – Титово Ужице чинимо такве грешке. Уместо да ми бригадире упозоравамо да тако не чине, а ми смо први који то чинимо.

Пошто је командант завршио са првом тачком дневног реда дао је предлог за дискусију.

За реч се јавио друг Петровић Цане коме је предложено да изјасни своје закашњење из града. Друг Цане је признао своје закашњење и изјавио да је увек имао оправдан разлог. Навео је оправдана закашњења и разлог због чега их је учинио.

Даље се за реч јавио друг Цветковић Станимир. Он је говорио о понашању чланова штаба. Истакао је да овај спори рад а који би могао да буде бољи зависи од бившег команданта као и од самих нас из штаба. Даље је истакао да сада када смо сви ту упознати са досадашњим радом и правилником ове бригаде треба да отпочнемо са озбиљним радом.

Поново је друг Петровић истакао да његово понашање у граду није онакво какво је упућено код одговарајућег члана штаба.

Командант је предложио да чланови штаба предложије којом казном треба казнити друга Петровић Цана.

Друг Цветковић је исказао своје мишљење да се Цане казни последњом опоменом пред искључење из бригаде. Исказ је усвојен од чланова штаба са 3 гласа.

Друг Николић зам[еник] ком[анданта] је задовољан са радом др[уга] Петровића али је казао да Цане обећа пред члановима штаба да у будуће неће више чинити овакве грешке и сличне њима.

Обадва предлога стављена су на гласање. За казну пред искључењем гласало је 3 а за опомену гласало је 5 чланова штаба.

Казна са више гласова је усвојена коју је друг Цане и примио.

Друг Вукосављевић је изнео своје закашњење из града. Грешку коју је учинио признао је за своју и обећао да убудуће то неће чинити.

II

По другој тачки дневног реда дискутовао је друг Новаковић који је обратио пажњу на даљи рад наше бригаде на траси и у насељу. Да буде напредан и активан у сваком погледу а у заједници са члановима штаба припремимо нека предавања. Да физкултурни бригаде и насеља мало више обрати пажњу, да среди спортски рад у бригади и насељу.

Друг Николић је предложио да се одреди време када ће се одржавати дневне информације.

Сви чланови су се једногласно сложили да се дневне информације одржавају пре ручка.

Даље је текла дискусија о раду бригадира и још нека питања.

У даљој дискусији састанак је завршен.

12 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са састанка чланова штаба одржаног на дан 16 – IX – 1960. год. са следећим

Дневним редом:

- Нека питања о раду бригаде на траси и у насељу
- Разно

I

Састанак је отворио командант бригаде друг Новаковић Гвозден који се осврнуо на рад и понашање чланова штаба и бригадира. Да је рад на траси почео да опада а такође и дисциплина на траси умањена а да све то не би смело да се деси бар сада када се већ ближи крај декаде и крај акције.

Друг Новаковић је истакао да [је] слаб рад и узрок тога је рђаво понашање

бригадира на траси као што су Ружић и Ерић.

Даље је командант предложио да се заменици II и III чете замене јер не врше стварно своју дужност која им је постављена. Па је предложио да се за заменика II чете постави Кузмановић Андреја а за заменика III чете постави Поповић Љубивоје. Чланови штаба су усвојили овај предлог. Али је ово остало да и бригадири решавају на бригадној конференцији.

Даље је настављена дискусија по I и II тачки дневног реда.

16 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са бригадне конференције одржане на дан 16 – IX – 1960. год са следећим

Дневним редом:

1. Нека питања рада бригаде, како у насељу тако и на траси.

I

Ову конференцију отворио је командант бригаде Новаковић Гвозден који је предложио дневни ред и исти усвојен. Он је истакао да не би ни требало одржавати ове конференције јер смо још од првих дана говорили о понашању и дисциплини на траси и у насељу. У даљој дискусији је истакао да између бригадира не постоји другарство. Поједини бригадири се не залажу нимало на траси рачунајући да ће то бити неприметно и кад више њих то чини онда смо ми у опадању.

Даље је у својој дискусији истакао да је дисциплина најважнија јер нам ништа не сачињавају проценти кад нема основног реда бригаде.

Друг Новаковић је истакао да се овде пред бригадирима кажу они бригадири који чине тај неред и руше дисциплину у бригади, казне опоменом рачунајући да ће се убудуће поправити.

Прва тачка је дата на дискусију.

Друг Петровић Цане је критиковао бригадира Ерића који се слабо понаша према целом бригадом и да не извршава све оне задатке који му се постављају.

Друг Лакић Милош је истакао да се бригадири извину и да друг Ерић и Ружић дају изјаву пред целом бригадом да убудуће то неће чинити и да ће се поправити.

Друг Ерић Драгољуб је пред целом бригадом дао изјаву да ће се поправити убудуће.

Даље је Цане предложио да и Ружић Антоније пред бригадом да изјаву што је он то и учинио.

Командант је дао предлог да се за командира II чете изабере Петровић Цане док бивши командир буде одсутан, тј. да врши његову дужност

Даље је предложио да се смени са дужности Глишовић Радојко а на његово место постави Кузмановић Андреја за замен[ика] команд[ира] II чете.

Још један предлог је био да се смени са дужности Стојковић Јордан а на његово место постави Поповић Љубивоје за зам[еника] командира III чете.

Пред крај састанка дошао је друг Филиповић, члан Главног штаба, који је рекао неколико речи о раду на траси и чистоћи у насељу. Нарочито је наглашено да бригадири не смеју ићи боси на трасу.

Рад је текао у даљој дискусији са чим је и овај састанак завршен.

16 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са састанка штаба одржаног на дан 21 – IX – 1960. год. са следећим

Дневним редом:

1. Питање рада досадашњег
2. Будући задаци и
3. Разно

I

Састанку присуствују сви чланови штаба. Састанак је отворио командант бригаде друг Новаковић Гвозден. Он се углавном осврнуо на досадашњи рад на траси, и истакао је да је досадашњи рад на траси добар и задовољавајући. Али једно што нам недостаје то је општа дисциплина како на траси тако и у насељу. Да ради овога недостатка не можемо бити најбоља бригада на траси, мада за то имамо услова. Он је истакао да се о дисциплини говори на сваком месту и на сваком састанку али да се мало помиње грађа.

II

Друг Новаковић је предложио да сви чланови штаба изнесу свој рад у прошлој декади. Што су неки то учинили.

Даље је поставио задатке члановима штаба за будућу декаду.

Командант је изнео да друг Петровић Цане по казни има једну прекоредну смену дежурства.

III

По првој, другој и трећој тачки дневног реда текла је дискусија где су чланови штаба износили своја мишљења и рад.

Са овим је састанак завршен.

21 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са бригадне конференције одржане на дан 23 – IX – 1960. год. у Парменцу са следећим

Дневним редом:

1. Анализа досадашњег рада
2. Будући задаци и
3. Разно

Састанку присуствују сви чланови штаба и командири чета. Састанак је отворио друг Новаковић Гвозден који је и предложио дневни ред.

По првој тачки дневног реда, углавном се осврнуо на досадашњи рад на траси и у насељу. Он је истакао да досадашњи рад на траси је доста задовољавајући. Посебно је истакао да се поједини бригадири изванредно залажу за цео рад како у насељу тако и на траси, док је то код појединих обратно.

У даљој дискусији је истакао да се убудуће мора строго водити рачуна о томе да се бригадири са трасе сви скупа враћају, да се не возе никаквим возилима јер је строго забрањено. Да онај ко буде прекршио ово правило буде кажњен одређеном казном.

Даље је истакао да ми већ знамо и да смо већ упознати са радом бригаде па да треба те задатке у будућој декади боље извршавати.

По првој и другој тачки командант бригаде је предложио дискусију.

Бригадири су дискутовали о свему на овој конференцији.

У даљој дискусији састанак је завршен.

23 – IX – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са састанка штаба одржаног на дан 7 – X – 1960. год. у Парменцу са следећим

Дневним редом:

1. Припреме за одлазак
2. Припреме за другарско вече и
3. Разно
- 4.

Састанку присуствују сви чланови штаба са 10 чланова.

Састанак је отворио друг Новаковић Гвозден, који је предложио дневни ред и исти усвојен. Друг Новаковић је истакао да је ово претпоследњи састанак штаба и да немамо много да разговарамо јер ћемо накнадно одржати састанак штаба. Даље је истакао да се сада требамо са свачим раздужити. Да треба да прикупимо сав алат и предати на броју и једноставно раздужити се.

Даље треба извршити инвентар у насељу са свим задуженим стварима и на крају их предати. Како је изјавио друг итедант, стање је све у реду и да је остало само још да преда.

По другој тачки дневног реда друг Новаковић је дао предлог за организовање другарске вечери у оквиру бригаде ако то буде могућно. Предложио је да прикупимо мало пара за ову припрему. Даље је текла дискусија за припрему.

7 – X – 1960. год.
Парменац

За команд. бригаде,
Драгица Станковић

Записник

Са састанка штаба одржаног на дан 8 – X – 1960. год у Парменцу са следећим

Дневним редом:

1. Предлог штаба бригаде бригадној конференцији за додељивања признања бригадирима и члановима штаба ОРБ „Чедо Васовић“
2. Закључци по првој тачки и
3. Разно

Састанку присуствују сви чланови штаба.

Састанак је отворио друг Новаковић Гвозден командант чачанске бригаде.

Он је говорио о досадашњем раду бригаде и њиховим заслугама. Он је истакао да на овом састанку треба делимично решити оне бригадире који ће добити заслужену награду.

Друг Новаковић је дао предлог командирима чета да они изнесу своје предлоге за бригадире који ће бити проглашени ударним.

Пошто су командири дали своје предлоге за бригадире проглашене ударним настављено је са дискусијом за сваког посебно.

Кандидовани бригадири су следећи:

1. Поповић Љубивоје	14. Лакић Милош
2. Пајевић Рашко	15. Стојановић Војин
3. Бојовић Радисав	16. Томашевић Драган
4. Кулашевић Ратомир	17. Главоњић Радисав
5. Благојевић Ратомир	18. Филиповић Славољуб
6. Даниловић Михаило	19. Јанковић Драган
7. Скитња Милун	20. Савић Срећко
8. Рњаковић Сретен	21. Милисављевић Мирчета
9. Ковачевић Момир	22. Глишовић Радојко
10. Перичић Милинко	23. Кузмановић Андреја
11. Чворовић Станко	24. Станковић Драгица
12. Вукосављевић Ђорђе	25. Николић Владан
13. Кнежевић Миленко	26. Новаковић Гвозден
	27. Петровић Цане – Вујовић Д.

Са овим предложеним бригадирима чланови штаба су изашли пред бригадом да реши коначно ово питање. И да се одлуче коначно за оне који имају конкурента.

8 – X – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Записник

Са бригадне конференције одржане на дан 8 – X – 1960. год. одржане у Парменцу са следећим

Дневним редом:

1. Одавање признања бригадирима и члановима штаба на путу Прељина – Чачак – Титово Ужице

Састанку присуствују сви бригадири.

Састанак је отворио командант друг Новаковић Гвозден. Он је истакао да је ово последња бригадна конференција коју одржавамо на траси пута Прељина – Чачак – Титово Ужице.

Даље је истакао да смо ми на састанку штаба дали предлоге за бригадире предложене за ударнике и да смо са овим предлогом изашли на бригадној конференцији да и бригадири о томе решавају.

За неке бригадире је предложено гласање.

Затим је прочитан списак предложених бригадира.

Друг Новаковић је истакао да смо ми према броју бригадира имали прилично доста ударничких значки, само што је било више бригадира који су заслужили то признање и да је морало изабрати најбоље. А то је решавано на овој бригадној конференцији.

Пошто је прочитао листу предложених бригадира за ударнике, дао је предлоге бригадирима на гласање.

1. Поповић Љубивоје је проглашен ударником

Спорно мишљење било је између Пајевић Рашка и Симовић Алексе. За Пајевића је гласало 12, за Симовића 2.

1. Пајевић Рашко је проглашен за ударника.

2. Бојовић Радисав је једногласно проглашен за ударника.

3. Кулашевић Ратомир и остале предложене бригадире које је штаб бригаде предложио.

Спорно питање између Глишовића и Тутуновића, бригада се на крају одлучила за Глишовића који је и добио више гласова од Тутуновића за 8 гл[асова] више.

Још једно спорно питање око додељивања признања за ударништво било је између Петровић Цана и Вујовић Драгана. Већина бригадира гласала је за Петровић Цана који је и добио признање за ударника од стране бригаде.

На крају састанка дао је завршну реч командант бригаде, који нам је захвалио много успеха у даљем раду у животу и захвалио се на досадашњем раду који је бригада испунила у току 2 месеца. Са овим је састанак завршен.

8 – X – 1960. год.

Парменац

Записничар

Драгица Станковић

Записници са састанака ОО СКЈ омладинске радне бригаде „Чедо Васовић“ из Чачка (1960); насеље Парменац

Списак чланова СК ОРБ „Чедо Васовић“ Чачак

1. Новаковић Гвозден

2. Николић Владан

3. Петровић Цане

4. Томашевић Драган
5. Лакић Милош
6. Вукосављевић Ђорђе
7. Стојановић Војин
8. Филиповић Славољуб
9. Глишовић Радојко
10. Милисављевић Мирчета
11. Стојковић Јордан
12. Ајдачић Живко
13. Кулашевић Рагомир
14. Рњаковић Сретен
15. Симовић Алекса
16. Савић Срећко
17. Кузмановић Андреја
18. Ћосић Мирко
19. Живковић Љубица
20. Поповић Љубивоје
21. Цветковић Станимир
22. Марковић Мирослав

Записник

Са оснивачког састанка чланова савеза комуниста ом. радне бригаде „Чеда Васовић“ из Чачка, одржана на дан 11 – VIII – 1960. год. у насељу „Саве Ковачевића“ у Парменцу.

Дневни ред:

1. Оформљење ОО СКЈ и избор секретара

Рад:

Састанак је отворио командант бригаде друг Милорад Радовановић па је затим реч дао другарици Суруџић Јели председнику СК НОЈ у Чачку.

Другарица је говорила о потреби оформљења ОО СК у бригади а нарочито је подвукла улогу и место чланова Савеза комуниста од којих у многоме зависи и успех читаве бригаде.

Затим је иста другарица изнела да би по формационој дужности за секретара требало изабрати заменика команданта бригаде, подвукавши да то није обавезно. Сви чланови савеза комуниста су се једногласно сложили за дати предлог и за секретара своје организације изабрали заменика команданта бри-

гаде друга Јовашевић Љубишу.

На састанку је такође говорио и друг Раде Јоксимовић секретар СК НОЈ за срез Чачак

Новоизабрани секретар је се захвалио на датом му поверењу и у име чланова СК дао обећање друговима из комитета да ће учинити све за бољи успех бригаде. Са овим је састанак завршен.

Записничар
Љ. Јовашевић

Председавајући
Мил. Радовановић

Записник

Са одржаног састанка ООСК „Чеда Васовић“ у Парменцу одржаног на дан 13 – VIII – 1960. год. у насељу „Сава Ковачевић“ у Парменцу са следећим дневним редом:

Дневни ред:

1. Радна дисциплина на траси и у насељу
2. Брига о животу бригадиста
3. Разно

Рад:

Састанак је отворио секретар ОО и упознао чланове да на састанку присуствује командант насеља и наставник електротехнике у насељу.

Говоривши о значају радне дисциплине секретар је подвукао да без дисциплине не треба очекивати неке нарочите резултате бригаде. Он је подвукао да не мисли на претерану крутост по питању дисциплине, већ напротив да та дисциплина буде одраз како васпитне тако и моралне снаге бригаде, а на чему су највише позвани да раде ЧСК.

За реч се јавио друг Цветковић Станимир. Он је изнео један карактеристичан пример недисциплине на траси другарице Лазовић Љиљане. Цветковић је такође говорио о сарадњи између чланова Савеза комуниста као и чланова штаба подвукавши да они треба да буду јединствени и да више помажу једни другима у отклањању слабости код појединих другова.

Друг Миле Радовановић је између осталог поклатио наричиту пажњу васпитању појединих другова у бригади подвукавши да је један од главних разлога недисциплине, недовољно васпитање тих другова,

Секретар насеља је говорио о бризи другова у бригади и њиховом животу у насељу. Он је нарочито подвукао да ОО наше бригаде треба да посвети по-

себну пажњу о друговима који се посебно истичу како би се сагледале њихове могућности да буду примљени у чланство СКЈ односно да се пошаље предлог њиховом комитету за пријем истих.

Са овим је састанак завршен.

Записничар
[име изостављено]

Секретар ОО
Љ. Јовашевић

Записник

Са састанка ООСК ОРБ „Чеда Васовић“ у Парменцу

август 1960.
Парменац

Дневни ред:

1. Анализа досадашњег рада чланова СК у бригади
2. Избор секретаријата

1

Састанку присуствовало 23 члана. Један члан је био одсутан.

Дискусију је почео друг командант Миле Радовановић. Што се тиче рада на траси осетио се мањи радни елан што би наравно повукло слаб резултат за идућу декаду. Чланови СК изгледа се нису добро афирмисали и снашли за ових петнаест дана рада на траси или је наш рад још остао скривен. Можда постоји интимност између бригадира чланова СК и бригадира који нису чланови. Тај однос доноси последице. Наравно ми се не смемо издвајати нити гледати на њих са висине – другарски однос и самокритика побољшавају све услове за бољи рад на свим делатностима.

Друг Новаковић Гвозден је говорио о самом раду на траси. Сам рад је одлика лошег схватања неких бригадира који мисле да не треба да раде. Да је рад на последњем месту на радној акцији. Мислећи тако они извлаче проценте на рачун других који се залажу. Он наводи да је потребно наћи метод рада.

Друг Цветковић Станимир истиче да треба бригадиру указати на грешке и опоменути га да спроведе у дело све идеје и планове штаба. Све то највише зависи од командира. Наводећи неколико чињеница он је оправдао то своје мишљење. Он предлаже чешће одржавање четних и бригадних конференција. Треба бригадирима чешће говорити о њиховим лошим поступцима и евентуалним преступима.

Он сматра да је врло чудно да ми као сеоска и радна омладина за врло

мало отскачемо по учинку рада.

Друг Мирко Ћосић жели да иде на радилиште тј. да напусти кухињу. Предлог је усвојен. Друг Петровић Цане критиковао став Марије Домановић која се не залаже ни најмање.

Друг Вукосављевић Ђорђе опомиње бригадире чланове СК Кулашевић Радомира за прекршење задатка и непослушност.

Поповић Љубивоје наводи да се на радилиште закашњава без разлога. Зато при одласку с радилишта ствара се забуна ако се мора рад продужити за неколико минута.

Све ове предлоге треба што пре спровести у дело и схватити озбиљно.

2

За секретара оснивачког актива чланова СК Омладинске радне бригаде „Чедо Васовић“ предложен је друг Ћосић Мирко. Предлог је једногласно усвојен.

август 60
Парменац

Записничар
Љ. Живковић

Записник

Са састанка одељења, чланова СК – а VII чачанске ОРБ – е „Чедо Васовић“ одржан на дан 5 – IX – 1960. године у штабу бригаде са следећим

Дневним редом:

1. Избор новог секретара одељења СК – а
2. Разно

По првој тачки дневног реда реч је узео к – дант бригаде, друг Миле Радвановић. Он је изнео да је досадашњи секретар друг Ћосић Мирко, изабрат за секретара насеља тако да је потребно изабрати новог секретара.

После ове дискусије, он је предложио да се за секретара изабере друг Николић Владан, заменик команданта бригаде.

Овај предлог је једногласно усвојен од стране чланова СК – а.

На овом састанку дискутовано је о досадашњем идеолошко политичком раду као и будућим задацима на овом пољу. Констатовано је да је досадашњи рад био на ниском нивоу и да се убудуће треба више позабавити овим питањем.

Као главни задатак треба настојати да се испуни минимални идеолошки план у оквиру бригаде а уз помоћ среског комитета народне омладине, тражећи од њих предаваче за поједина предавања.

Исто тако обратити пажњу читању штампе и одржавању дневних информација.

Са овим састанак је завршен

Секретар одељења
[Име изостављено]

Записник

Са састанка чланова СКЈ основне организације бригаде „Чедо Васовић“ одржаног дана 7. септембра

Дневни ред:

1. Случај команданта бригаде друга Мила Радовановић
2. Будући задаци чланова СК

Састанку присуствовало 21 члан.

Састанак је отворио друг Владан Николић. По првој тачки дневног реда друг Миле Радовановић је дао објашњење наводећи и објашњавајући ток догађаја. Наиме ради се о ексцесу са другарицом Маргитом Бркић. Она је запажена још одмах у почетку јер је увек закашњавала на збор и недељом из града. Чак је једне ноћи била ван насеља. Остала је целе ноћи не јавивши се команданту, ни дежурном штаба, ма коме другом.

Можда је тај догађај и био повод да се с њом озбиљно поразговара.

Друг Цане Петровић је чешће био у њеном друштву те је то било упадљиво и скренута му је пажња. Ма да он можда и сам не желећи није могао да се ослободи њеног присуства. Он изјављује да о њој није знао ништа тј. о њеној прошлости и да није могао да примети да је она једна особа без морала. Њему је скренута пажња јер је став другарице Маргите негативно утицао на многе факторе сарадње чланова штаба и бригадира.

Када је Маргита позвана на рапорт у штабу се налазио и друг Гвозден Новаковић. Она је пронела глас да ју је командант тукао тј. шамарао. Друг Гвозден изричито тврди да није дошло до оног најгорег јер друг командант није имао разлоге да тако нешто учини.

Друг Цветковић говори у прилог овог случаја и он је увређен јер Маргита није хтела да дође кад јој је он рекао. И он наводи да је био цело време у штабу. Својим лажима Маргита је, по њеном мишљењу, покушала да завара свој траг. Говорила је сваки пут другачије и не мислећи да је лако ухватити неке конце.

Командант насеља Златић Младен прекида дискусију и даље не треба расправљати јер је то инсцениран случај и свима је познат ток и крај свега.

Било је разговора да је случај Маргите Бркић утицао на признање за ударништво у II – ој декади.

О овом случају се расправљало и са члановима Среског Комитета и друг Стане је дошао до становишта да је за њега меродавна реч дотичног тј. Мила Радовановић.

Само је једна грешка учињена према Маргити од стране друга Мила Радовановић јер је он био изведен из такта и да је са њом вођен неуобичајен разговор можда са повишеним тоном.

У овај случај увучен је и заменик команданта Нишке бригаде, друг Матић. Он је искритикован, а другарица Маргита је код њега потражила подршку, баш код њега мислећи да ће ту наћи уточиште.

Сви поступци у односу са њом били су нормални јер је учињено све оно што би били учињено и са осталим бригадирима, кад тако није могло да остане, нађен је начин тј. њен одлазак из бригаде и насеља најбоље је решење.

Друг Стане прекида дискусију јер је случај разјашњен и излишно би било даље говорити о томе.

Закључак по овом питању своди се на две ствари.

Прво догађај није онакав како се говорало окол. Друго, никакав утицај није имао овај случај на добијање похвале тј. ударништва.

2

Будући задаци чланова СК

Друг Владан отвара дискусију по овом питању.

Чланови СК морају водити рачуна о раду на траси, о квалитету рада, о чувању алата као и о свим факторима који утичу на рад и на побољшање радног учинка.

Да би се повећао проценат мора се водити рачуна о многим важним чињеницама.

Друг Миле Радовановић говори да се сада не можемо надати повећању процената јер је таква природа посла иако су се бригадири ухотали у посао и познају га.

О чувању објеката у насељу треба стално говорити бригадирима. Стакла на прозорима су полупана непажњом. Имовина насеља је наша имовина, треба је чувати јер се тиме смањују материјални издаци.

Живот и рад у насељу се своди на Чачанску бригаду која је дежурна сваки дан. Зато је насеље подељено на кругове и бригаде и тиме нађено решење да се олакша рад – дежурство Чачанске бригаде.

Културни живот треба упражњавати јер је он најпопуларнији.

Друг Златић преноси изјаву друга Заима Пружљанин команданта главног штаба који је ставио примедбу на останак у насељу друга Мирослава Марковић и другарице Љубице Живковић.

Питање је решено у оквиру нашег насеља. Друг Марковић ће ићи на трасу а другарица Љубица Живковић не, јер је њен рад у амбуланти двократан.

7. септембар 60
Парменац

Записничар
Љ Живковић

Записник

Са састанка чланова СКЈ основне организације бригаде „Чедо Васовић“ одржаног на дан 27 – IX – 1960. год. са следећим

Дневним редом:

1. Досадашњи рад СК и будући задаци
2. Предлог бригадира за пријем у чланство СК
3. Разно

Састанку присуствују сви чланови СКЈ из Чачанске ОРБ.

Састанак је отворио друг Николић Владан који је у својој дискусији истакао рад бригаде и понашање чланова СК у насељу и на траси за ово протекло време проведено на акцији.

Друг Николић Владан је истакао да је примећено од стране чланова СК да прете појединим бригадирима да ће их тући, што је то пре свега неумесно. Он сматра да би требало помоћи њима и посаветовати их да то у будуће не чине. Даље је запазио да поједини чланови СК слабо прате штампу док се поједини и не интересују, што би то бар код тих чланова требало бити активно и баш они чланови СК треба да раде на томе да и бригадири прате нашу штампу и учествују у разним дискусијама.

Напоменуо је и то да се ближи крај ове наше двомесечне акције и да је ово претпоследња декада, па зато треба да се што више залажемо како на траси тако и у насељу.

Друг Новаковић Гвозден је истакао да се ближи крај ове претпоследње декаде а такође и крај акције па да зато треба да обратимо већу пажњу на цео рад будући.

Друг Новаковић је истакао да је задовољан са досадашњим радом бригаде и нада се да и до краја остане задовољавајуће.

Али узалуд овом добром раду на траси кад у бригади постоје неке неумесне чињенице које крше углед бригади да не може бити стварно онаква каква би требало да изгледа једна бригада.

Зато је дат задатак члановима СК да сваки са по једним бригадиром у заједници реше те проблеме и поправе рад бригаде.

Исти предлог дао је и Лакић Милош са допуном да оправдамо оно што смо обећали испред Комитета у Чачку.

II

По другој тачки је друг Владан Николић истакао да је време да предложимо поједине бригадире у пријем чланства СК. Сматра да у нашој бригади има таквих који су то заслужили.

Друг Николић је дао предлог да командири у заједници са осталим присутним члановима изврше избор пријема бригадира у чланство СК.

Предлози по четама су следећи:

Из прве чете су предложени:

1. Кнежевић Миленко
2. Пајевић Рашко
3. Бојовић Радисав

Из друге чете су предложени:

1. Даниловић Михаило
2. Благојевић Ратомир
3. Скитња Милун

Из треће чете су предложени:

1. Главоњић Радисав
2. Чворовић Станко
3. Ковачевић Момир
4. Перичић Милинко
5. Јанковић Драган

Из четврте чете су предложени:

1. Станковић Драгица
2. Вуковић Бориша
3. Мицуловић Рашко
4. Митровић Трифун
5. Тутуновић Михаило

Друг Николић је дао предлог да друг Новаковић и Лакић Милош помогну сређивању карактеристике за предложене чланове.

Са овим састанак је завршен.

27 – IX – 1960. год.

Парменац

Записничар

Драгица Станковић

Записник

Са отвореног састанка одељења, чланова СК VII чачанске ОРБ „Чедо Васовић“ одржаног на дан 1 – X – 1960. год.

Овом састанку присуствују сви чланови СК и кандидовани чланови за пријем у СК.

Састанак отворио друг Николић Владан секретар партиске организације. Он је прво упознао чланове са радом овог састанка и истакао је да на овом састанку треба коначно одредити чланове који ће бити примљени у чланство СКЈ.

Секретар партиске организације је прочитао кандидоване бригадири и дао предлог за сваког члана да се посебно продискутује његов досадашњи рад и заслуге за пријем у чланство СК.

Предложени бригадири су следећи:

1. Кнежевић Миленко
2. Пајевић Рашко
3. Бојовић Радисав
4. Даниловић Михаило
5. Благојевић Ратомир
6. Скитња Милун
7. Главоњић Радисав
8. Чворовић Станко
9. Ковачевић Момир
10. Перичић Милинко
11. Јанковић Драган
12. Станковић Драгица
13. Вуковић Бориша
14. Тутуновић Михаило
15. Митровић Трифун

Сви предложени бригадири су примљени од стране чланова СК.

Командант бригаде је истакао да је задовољан са досадашњим радом ових бригадира и има пуно поверења у њих и нада се да ће и у будуће свуда и на сваком месту иступити активно и смело.

Друг Новаковић је даље истакао да се нада да ће ови бригадири и када буду отишли у своју организацију где су им упућене карактеристике и даље бити активни на сваком пољу, нада се да ће помагати своју будућу организацију СКЈ у свом месту.

Са овим састанак је завршен.

1 – X – 1960. год.
Парменац

Записничар
Драгица Станковић

Резиме

Изградња и обнова земље коришћењем добровољног рада омладине настављена је и у периоду након великих послератних савезних радних акција. Без обзира да ли се радило о савезној, републичкој или локалној радној акцији, циљ је био исти – најпре обновити ратом разрушену земљу а затим изградити нове и модерне инфраструктурне и привредне објекте. Дружење омладине, њено описмењавање и стручно оспособљавање за рад у привреди остали су важан аспект омладинских радних акција.

Републичка радна акција изградње новог асфалтног пута Прељина – Чачак – Титово Ужице замишљена је као поклон омладине за прославу двадесете годишњице револуције. То је био додатан мотив омладини да уложи велики труд и рад.

Од априла до новембра 1960. године у шест логора дуж трасе пута било је смештено нешто мање од 12 000 бригадира. Из чачанског краја у изградњи је учествовало више бригада, састављених углавном од сеоске омладине. Поред осталих, на изградњи пута је од августа до октобра 1960. године, учествовала Седма чачанска ОРБ „Чедо Васовић“. Из Књиге записника ове бригаде може се сагледати њен рад, свакодневни живот али и међуљудски односи самих бригадира.

MARIJA S. KRNJAJIĆ

CONSTRUCTION OF THE ROAD PRELJINA – ČAČAK – UŽICE (1960)

Summary

Building and reconstruction of the country by using voluntary work of young people continued in the period after big postwar federal work drives. No matter whether it was a federal, republic or local work drive, the aim was always the same – firstly, to reconstruct the destroyed country and then to build new and modern infrastructural and economic buildings. Socialization of young people, their adult literacy teaching and professional training for working in industry were a crucial aspect of youth work drives.

The republic work drive of the construction of the asphalt road Preljina – Čačak – Titovo Užice was planned to be a gift of the youth for the 20th anniversary of the revolution. It was an extra motif for the youth to put a lot of effort and work into it.

From April until November 1960, about 12000 brigadiers were accommodated in six camps along the road. Some brigades from the region of Čačak, mostly consisting of rural youth, took part in the construction. Apart from others, the Seventh Youth Work Drive “Čedo Vasović” from Čačak took part in the construction of the road from August until October 1960. From the book of records of this brigade, one can perceive its work, everyday life, but also interpersonal relationships of the brigadiers themselves.

АЛЕКСАНДАР МАРУШИЋ
Музеј рудничко-таковског краја

„ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“ – ГОДИНА ПРВА (1961)

*Анализа комисије Среског одбора ССРН Среза Чачак садржаја
„Таковских новина“ по испису прве године излажења листа*

АПСТРАКТ: Главни и одговорни уредник „Таковских новина“, листа ССРН општине Горњи Милановац, Радмило Мандић, упутио је 30. марта 1962. уредницима Дечије организације „Дечје новине“ Срећку Јовановићу и Александру Лазаревићу примерак *Извода из анализе* локалног листа који је саставила комисија Среског одбора Социјалистичког савеза среза Чачак и доставила на разматрање Извршном одбору Среског одбора ССРН. Извршни одбор је разматрао поменути извештај на седници одржаној 31. марта 1962. године.

Извод из *Анализе*, уз основне податке о листу и његовом историјату, садржи бројне похвале, али и критике појединих бројева односно новинских чланака објављених током прве године излажења. Документ је откуцан латиничним писмом на шест страница, садржи пропратни акт, деловодни број и печат уредништва „Таковских новина“.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: „Таковске новине“, анализа, садржај, чланак, новинари, редакција, привреда, пољопривреда, политика, Социјалистички савез, култура, фелтони, спорт, тираж.

Листови и часописи у Горњем Милановцу од 1890. до 1941. године

Настао на „ледици“ почетком 1853. године, захваљујући једном од првих урбанистичких планова тадашње Кнежевине Србије, Горњи Милановац је током свог досадашњег битисања, постао препознатљив диљем света, не само по знаменитим људима и важним историјским догађајима, већ и одређеним појавама, типичним само за њега.

Оно што свакако карактерише развој варошице на десној обали Деспотовице је појава великог броја новина, односно часописа, почев од краја XIX века па до избијања Другог светског рата и доба окупације. Оснивањем штампарије у власништву милановачког трговца и локалног радикалног првака Максима Сретеновића, заједно са покретањем листа „Таково“ 1890. године, започет

је поменути процес.¹ У раздобљу од пола века на простору Рудничког округа покренуто је чак 10 политичко-страначких и грађанских листова, као и један стручни часопис.²

Први број „Такова“ угледао је светлост дана 25. маја 1890 (по старом календару), као „Лист за народне потребе“. Од 1903. понеће нови поднаслов: „Радикални лист“. Излазио је два пута седмично – четвртком и недељом, све до десетог броја за 1904. годину. Његова цена износила је за Србију 10 динара, а за иностране земље 6 форинти. Уређивали су га Стеван Матић, Михаило Бекић, Чедомир Михаиловић, Тадија П. Костић и Љубомир Јовановић. Лист је био политички обојен. Поред локалних, посвећивао је пажњу и општим темама. Поред политичких у „Такову“ су били заступљени и књижевне прилози. Уз осуду напредњака и либерала, новине су обиловале „острашћеним“ текстовима у којима је доминирала оштра критика апсолутистичке владавине последњих Обреновића.

„Службени орган округа Рудничког“, „Рудничанин“, појавио се 1893. године. Као уредници потписивали су се Аврам Петровић, а од броја 18 - Коста М. Недић. Лист је превасходно доносио документа Окружног одбора, записнице са седница, одлуке, саопштења и друга службена акта.

Године 1907. појавила се „Рудничка самоуправа“: „орган самоуправног Округа рудничког“. Излазио је петнаестодневно пуних шест година. Гласило је прво уређивао Божа Стевановић, по занимању деловођа, док је последњи уредник био Обрад Шолајић. Попут „Рудничанина“, на страницама овог гласила су публикована службена документа Окружног одбора.

Повесница милановачких новина била би непотпуна ако би се изоставила „Народна реч“. Први број овог, како је у поднаслову писало „Органа рудничке радикалне омладине“ угледао је светлост дана 16. марта 1908, да би већ 14. септембра изашао двадесет трећи, испоставиће се, последњи број овог

1 Максим Сретеновић је 1893. своју штампарију продао Стевану Матићу, штампару, рођеном у подрудничком селу Јарменовци. Пед година касније штампарија ће бити пресељена у Чачак, где дуго неће имати достојну конкуренцију. Нове штампарије у Чачку и Горњем Милановцу отворене су тек 1924, односно 1925. године. Занимљиво је поменути да је током Великог рата прекинута издавачка делатност на овим просторима. Крајем 1915, пошто су заузеле Чачак, аустро-угарске окупационе снаге одузеле су штампарију Стевану Матићу и његовом сину Раду. Пуне три године користили су њене капацитете искључиво за своје пропагандне потребе. Приликом повлачења у јесен 1918. демонтирали су две машине „Шнел пресу“, односно „Тигл“ и понели са собом. И. Мандић, „Штампа у Горњем Милановцу између два светска рата“, у: *Зборник радова Музеја рудничко-џаковског краја*, 5, Горњи Милановац, 2009, 122, 123.

2 Развој штампе у рудничко-таковском крају најсвеобухватније је изучавао Драган Суботић кроз прилоге „Штампа у таковском крају од 1890. до 1941. године“, *Зборник радова Народної музеја, XXII-XXIII*, Чачак, 1993, *Горњи Милановац у ојлегалу грађанске (либералне и конзервативне) јавности (1890-1914)*, Београд, 1999, „Тадија П. Костић, „Таково“ и почеци штампе у Горњем Милановцу“, *Животи и дело Тадије П. Костића, научни скупи поводом 140 година од рођења*, Горњи Милановац, 2003. Истовремено, већину милановачких гласила бележе аутори који су се бавили библиографијом листова и часописа са овог подневља попут следећих: Д. Ранковић, М. Јаковљевић, В. Петронијевић, *Црно на бело, листови, часописи, књиге*, Чачак, 1965; Р. Маринковић, М. Ђоковић, *Гласноше времена*, Чачак, 199; М. Орбовић, *Чачанско штампарство и издаваштво, библиографија 1883-1941*, Чачак, 1998.

недељног гласила.³ Власник листа био је адвокат и политичар Урош Ломовић, а одговорни уредници Богомир Јевтић и Драган Симић. Садржај новина чинили су многобројни извештаји са зборовра радикала, посебно омладине, затим чланци о пољопривреди, просвети, финансијама, здравству, а нису изостајали ни књижевни прилози.

Коначно, књижевно-педагошки часопис „Школски радник“, појавио се јануара 1907. године. Као издавач и власник потписан је Учитељски збор Рудничког округа, а уредници су били Јован М. Поповић и Влада Демић. Овај, по много чему, један од технички најбоље опремљених часописа прве деценије XX века, пратио је најсавременија збивања у европској педагогији и залагао се за побољшање положаја српске просвете и школства. Излазио је до почетка Балканских ратова 1912. године.⁴

Свршетком Ослободилачких ратова 1918. године, Горњи Милановац пружио је слику пустоши и привредног мртвила. Ипак, обнова и модернизација града настављена је у новим околностима. Изградња пруге, електрификација вароши и појава нових листова свакако иду у прилог овој тези.

Тако се 15. августа 1927. године појавио „Сувобор“: „лист за народне потребе“. Уредник и власник недељника био је Милоје М. Крстовић. После две деценије појавило се гласило које је испунило празнину у информисању грађана.⁵ Први и једини број штампан је у електричној штампарији и књиговезници „Будућност“, власника Перише Минића из Горњег Милановца. Обраћајући се уводним текстом читаоцима, редакција је апострофирала да ће *лист иовести борбу не само за јавну и слободну мисао и реч, него и у првом реду против корупције, економске поштености и беде и моралне срозаности. У политичком погледу наведено је да од највишег па до чобанина у њанини, а ово су све учиниле данашње економске и политичке прилике, које су нашерале свакога да свој морал жртвује.*

Неколико дана после „Сувобора“, тачније 25. августа 1927, појавила се „Народна воља“: „недељни политички лист“, у власништву командутног друштва „Рудник“ и уредништву Рада Поповића⁶. Седиште редакције било је у Рудничкој улици бр. 1. Гласило је било политички оријентисано. Кроз текстове су пропагиране идеје Радикалне партије. Лист је био испуњен великим бројем предизборних обећања попут оних *да државне поште добију аутомобиле у Округу рудничком; да се у свим сеоским оштинама инсталирају телефони; да се подигне народно културно у Горњем Милановцу; да се заврше школске зграде у селима Цветике, Уриновци и Ба...*

3 „На посао радикали, јер време неће да чека, а отаџбина брзу помоћ иште!“, писало је у уводнику четвртог броја, и то гесло биће задржано све до коначног гашења листа.

4 Н. Трнавац, „Историјско-педагошка анализа часописа Школски радник“, у: *Педагошке минијатури*, Титово Ужице, 1973, 66-74.

5 Д. Суботић, *Горњи Милановац у оцледалу грађанске (либералне и конзервативне) јавности (1890-1914)*, Београд, 1999, 33-35.

6 Д. Суботић, *нав. дело*, 35.

Првог дана јануара 1929, а под геслом „Повремени орган за народно просвећивање“ објављен је први број „Народног листа“. Излазио је петнаестодневно. Власник и главни уредник био је пензионисани директор овдашње Гимназије Тодор Боровњак.⁷ Лист је раније припреман, али га је предухитрила појава „Сувобора“. Иако су сачувана свега два броја, лако се може закључити да је жеља редакције била да покрене друштвени живот паланке, обавести сељака о задругарству, саветује га како да унапреди пољопривреду, а истовремено и да промовише идеје Демократске странке.

Нови лист „Руднички гласник“ појавио се 17. децембра 1933. године. Издавач и уредник првих седам бројева „Независног недељног листа за културу и напредак рудничког краја“, био је Радомир Живановић.⁸ Њега ће наследити банкарски чиновник Јован Д. Трифуновић. Лист је штампан у штампарији „Будућност“, на четири или шест страна. Илустрације су биле ретке, а последње странице испуњавале су рекламе и огласи. Цена једног примерка износила је динар. Текстову су били најчешће непотписани или потписани само иницијалима. Лист је покренула група независних интелектуалаца са жељом да он буде веран тумач живота и прилика на Руднику. Још у првом броју редакција је истакла да је *Наш лист најверније гласило нашег тежака, радника, занатлије, чиновника, и једном речју целој нашеј краја; наш лист ће бранити њихове интересе верно и неуморно*. Овај, по много чему узоран и модеран лист своје епохе, престао је са излагањем, јануара месеца 1935.

Причу о предратним новинама Горњег Милановца окончаће „Недељни информативни лист за социјално-економска питања“, „Руднички глас“. Уредник и издавач био је Ђорђе Цајић, а власник Периша Минић. Лист је покренут са циљем да *руднички крај добије једно своје право и објективно гласило*.⁹ Уредник Цајић исписивао је, са сарадницима, текстове о неопходности борбе против фашизма и залагао се за повећање цена пољопривредних производа. Указивао је на неминовност да рудничко-таковски крај гради путеве. Негован је фељтон, а истовремено су објављиване приче наглашене социјалне садржине. Због своје „непримерене“ садржине „Руднички глас“ је забрањен после изласка шестог броја.⁹

Ратна страдања која ће убрзо настати прекинула су сваку помисао о покретању нових листова или часописа на дужи временски период.¹⁰

7 Исто

8 И. Мандић, „Штампа у Горњем Милановцу између два светска рата“, *Зборник радова Музеја рудничко-таковског краја*, 5, Горњи Милановац, 2009, 128, 142.

9 И. Мандић, *нав. дело*, 142-148.

10 Када је реч о ратним годинама, напомињемо да је 1. октобра 1941, у тек ослобођеном граду подно Рудника штампан први број гласила „Реч Народа“. Иначе „Лист народно-ослободилачке војске среза таковског“ у свом уводнику доноси текст под називом *Ко смо ми ?* Са друге стране припадници ЈВуО публиковали су два броја листа „Слобода или смрт“.

Доба Таковских новина

Смештена између планина Рудника и Вујна, поменути варош је све до почетка Другог светског рата носила обележје уређене и надамне мирне средине, у којој се одвијао, можда не толико динамичан, колико спокојан живот. Трагична дешавања из јесени 1941, када је у пламену нестало 90% јавних и приватних грађевина, приморала је мештане да након окончања рата крену у подизање безмало новог Милановца. Овај посао био је веома тежак, захтеван и проткан многобројним искушењима. Поред обнове и изградње, истовремено се радило на осмишљавању и реализацији нових привредних делатности, које су према замислима њених креатора, требале у потпуности да измене дотадашњи изглед Горњег Милановца и омогуће један другачији и значајно квалитетнији живот у њему.

У складу са оновременом државном политиком и након деценије „видања ратних рана“, средином педесетих година прошлог века, започета је свеобухватна индустријализација града, тј. убрзано подизање нових фабричких постројења.¹¹ Крајем шесте и почетком седме деценије XX века Горњи Милановац карактерише све већи број становника, нова, углавном радничка насеља, улице, школе, вртићи и спортски терени. Поменути процеси трајно ће изменити изглед некадашњег „белог лабуда на зеленом језеру“, дајући му неко ново, посебно другачије, обележје модерне вароши.¹²

Поменуто време трајно ће обележити и покретање листа „Таковске новине“ као „Информативног органа ССРН општине Горњи Милановац“. Први број изашао је 20. фебруара 1961. године. Поред одговорних уредника Живорада Кнежевића и Радмила Мандића, новине је припремао редакцијски одбор. Лист је излазио сваког другог понедељка, штампао се у београдској штампарији „Глас“, а цена једног примерка износила је 20 динара.¹³

Премијерни број, штампан на шест страна карактерисао је уводни текст под насловом „Уз први број“, где се између осталог наводи да *Наш листи њежи да ујошћуни једну целину њошребној информисања и да ујозна траћане о ономе шћо нису моћли добићи на уобичајеним скујовима који нису увек редовни и блаћовремени, о ономе шћо у мећувремену насћаје, да их ујозна са једном шћемелњнијом информацијом о раду народној одбора, са средствима комуне и о њиховом шћрошењу, о сћању у шћровини, сћамбеној изградњи, о орћанизацији и деловању здравствивене службе и ујошћне о нашим економским, друшћивено-јолишћичким,*

11 Један за другим настајали су ПИК Таково, Тийојластћика, Звезда, ГИП Градишћел, НИП Децеје новине, Мешалац, ФАД, МК и РОЦ Рудник.

12 Више у: *Године за незаборав. Привредни развој ојшћине Горњи Милановац*, Горњи Милановац, 2000; *Када је град био бренд: Каталог изложбе*, Горњи Милановац, 2013; А. Марушић, „Привреда“, у: *Рудник. Шћајшћ висина*, Београд, 2014, 764-806.

13 О почецима „Таковских новина“, оснивању и првом броју, видети у Р. Гачић „120 година штампе 50. година Таковских“, *Слово Ђирилово*; годишњак Библиотеке „Браћа Настасијевић“, година осма, број 8, Горњи Милановац, 2011, 155, 156.

културним и дружим проблемима.¹⁴

Тринаест месеци након изласка првог броја „Таковских новина“ комисија Среског одбора ССРН Среза Чачак у циљу ишчишћења информисања јавности о кретањима, збивањима, загадима и проблемима на подручју среза Чачак, обавила је анализу садржаја више листова која излазе на подручју Чачка и доставила на разматрање Извршном одбору Среског одбора ССРН. Један од уредника листа Радмило Мандић упутио је 30. марта 1962. године. Извод из анализе који се односио на „Таковске новине“ уредницима Дечије организације „Дечје новине“ Срећку Јовановићу и Александру Лазаревићу. У пропратном писму поручио им је да уколико имају какве примедбе на анализу или садржај листа, исте доставе на адресу редакције.

Извод из *Анализе*, уз основне податке о листу и његовом историјату, садржи бројне похвале, али и критике појединих бројева односно новинских чланака објављених током прве године излагања. Документ је откуцан латиничним писмом на шест страница, садржи пропратни акт, деловодни број и печат уредништва „Таковских новина“.¹⁵

У уводном дели *Анализе* констатује се да је лист *третирао све проблеме, који су се јављали у овој комуни, и да је за ово време зазирао у све друштвене појаве и да је на време информисао своје читаоце*. Ипак, *недостатак свих врста новинарског написа, попут чланака, коментара и друштвене хронике, знатно је, по мишљењу „аналитичара“, умањио квалитет листа*. Следећа замерка односила се на осцилацију у квалитету појединих бројева новина. Та *хронична болест* тадашњих листова судећи према *Анализи* није мимоишла ни „Таковске новине.“ Поменути „пропусти“ настајали су услед чињенице да и поред 15 сталних сарадника и још њих 40 који су повремено писали, редакција „Таковских новина“ *нема ниједног редовног новинара*.

Читајући даље, наилазимо на оцену да *због већине информаторских и стилистичких написа и сам лист је више добио карактер једног информатора него листа*. Такође, као једна од највећих слабости забележена у првој години излагања „Таковских новина“ односила се на недостатак критичких текстова, којих скоро да и није било. Истовремено одређене правописне и стилске мањкавости, посебно у насловима новинских текстова изазивали су, судећи према *Анализи* одређену забуну код читалаца, што се тумачило пре свега као *недостатак политичког осећаја* уредништва листа.

Када је реч о позитивним стварима „Таковских новина“ у *Анализи* се истиче пре свега леп изглед односно прелом и формат листа, задовољавајући број фотографија, и посебно разноврсност тема о којима се писало. Информације и

14 *Таковске новине: Информативни орган ССРН општинске Горњи Милановац*, год. 1, бр. 1, 20. фебруар 1961, 1.

15 *Извод из Анализе* је документ откуцан латиничним писмом на шест страница ширине 20,3 цм и дужине 30,4 цм. Заведен је под бројем И-211 и чува се у Историјској збирци Музеја рудничко-таковског краја.

вести из области привреде, пољопривреде, просвете, културе и спорта, заједно са фељтонима и *свећа једном козеријом* чиниле су структуралну основу новина.¹⁶ Оно што је посебно апострофирано и то у веома афирмативном контексту, јесте податак да је *најбоље праћен рад социјалистичког савеза*, па су се *иако на страницима листиа* нашле све значајније одлуке које су донете у *шоку рада ове организације*.

Завршни део *Анализе* садржи податке о тиражу новина који је у просеку по броју износио 2200 примерака, цени по једном примерку и новчаним дотацијама Народно ослободилачког одбора редакцији листа. Као основни недостатак у том сегменту истакнути су проблеми у продаји тј. изнет је податак да *распурање иде врло тешко*.

Упркос многим замеркама, критикама и сугестијама у закључку *Анализе* стоји да је *листи у целини одговорио својој намени* односно испунио задати циљ приликом покретања да постане *информатор свих проблема који се јављају у овој комуни*.

Ипак, 11. јуна 1962. године при дну насловне стране тридесет и шестог броја „Таковских новина“ објављен је редакцијски текст под насловом „Уз последњи број“. У форми саопштења прилично сувопарним и безличним речима уз коришћење тада уобичајених језичких флоскула, обавештени су читаоци да је на састанку Извршног одбора Општинског одбора ССРН, односно проширеном састанку Општинског одбора ССРН *разматрана информација о раду уредништва и редакције локалног листиа Таковске новине*.¹⁷ У наставку се између осталог каже да је *кроз материјале и дискусију посебно истакнућа оцена идеолошко-политичке комисије Среског одбора ССРН, да су у листиу ширењани сви проблеми који су од битног значаја за општину Горњи Милановац и то на врло прикладан и информативан начин*.¹⁸ Међутим, у наставку текста стоји да *после дуже и свестране анализе материјалних проблема и потреба у вези са даљим излагањем Таковских новина, донесена је одлука да се престане са издавањем истих јер то у садашњим условима не дозвољавају материјалне прилике*. На крају, изнет је закључак да *када материјалне могућности наше комуне буду дозволиле Општински одбор ССРН ће размошриши потребу поновног излагања локалног листиа*.¹⁹

Званично, неповољне финансијске прилике утицале су да „Таковске новине“ престану са излагањем, непуних шеснаест месеци по покретању и 36 одштампаних бројева. Ипак, ако је судити према незваничним сазнањима до којих се дошло захваљујући сећањима неколицине утицајних актера тадашњих

16 *Козерија*-напис више забавног него озбиљног и строго научног карактера

17 Поменути састанци одржани су 29. и 30. маја 1962. године

18 Из горе наведеног може се закључити да су оцене и ставови идеолошко-политичке комисије о „Таковским новинама“ заправо тезе публиковане у *Изводу из Анализе* (прим. аут..)

19 *Таковске новине*, Информативни орган ССРН општине Горњи Милановац, год. 2, бр. 36, 11. јун 1962, 1.

политичких дешавања у Горњем Милановцу, прави разлог престанка излажења „Таковских новина“ био је сукоб две струје унутар Општинског одбора ССРН-а. Четири године касније, након што је дошло до политичке консолидације, „Таковске новине“ су обновљене. Уз многобројна искушења, успоне и падове, оне трају и данас, за собом остављајући скоро 2400 објављених бројева.

Читајући, овај не тако опширан, али веома концизан и конкретан документ, лако уочавамо да је сатављен према одредницама тадашњих друштвених норми, односно постулата званичне политике ондашње државе и њених органа власти. Непуних шест деценија пошто је настао *Извод из Анализе* данас представља не само документ о једном локалном листу, његовим почецима, манама и врлинама, већ је аутентичан сведок времена и система у којем је поменута *Анализа* настала.

„ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“

Лист Општинског одбора ССРН

Број 10

30. марта 1962. године

Горњи Милановац

Дечјој организацији „ДЕЧЈЕ НОВИНЕ“

Уредницима Срећку Јовановићу и А. Лазаревићу

Горњи Милановац

У прилогу акта достављамо Вам примерак анализе о нашем локалном листу „Таковске новине“.

Анализу је саставила комисија среског одбора социјалистичког савеза среза Чачак и доставила је на разматрање Извршном одбору Среског одбора ССРН. Извршни одбор ће на проширеној седници која ће се одржати 31. марта 1962. године разматрати исто.

Закључке са седнице Извршног одбора доставићемо Вам одмах по добијању истих.

Извршни одбор Општинског одбора ССРН Горњи Милановац на седници која је одржана фебруара месеца, донео је закључак да се изврши анализа „Таковских новина“. Но, с обзиром да су то учинили другови из среског одбора ССРН, ми Вам исту достављамо ради упознавања.

Уколико имате каквих примедби, било на анализу, било на садржину листа молимо Вас да нам доставите на адресу редакције.

Другарски Вас поздрављамо,

ЗА „ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“
Главни и одговорни уредник
Радмило Мандић

ИЗВОД ИЗ АНАЛИЗЕ

У циљу потпунијег информисања јавности о кретањима, збивањима, задацима и проблемима на подручју среза Чачак излази више листова. Извршни одбор средског одбора ССРН приступио је анализи садржине тих листова. У анализи су разматрани „Чачански Глас“, „Таковске новине“ и предузетна штампа.

Дајемо извод из анализе који се односи на „Таковске новине“.

„ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“

Први број „Таковских новина“ појавио се 20. фебруара 1961. године као орган Општинског одбора Социјалистичког савеза у Горњем Милановцу. Лист излази петнаестодневно. Недавно се завршила годишњица излажења овог листа. Ако пажљиво разгледамо овај једногодишњи комплет „Таковских новина“ уочљиво је да је лист третирао све проблеме, који су се јављали у овој комуни.

Општи утисак је да је лист за ово време задирао у све друштвене појаве и да је на време информисао своје читаоце. Није било ниједног значајнијег догађаја из економског, културног или политичког живота, који није био третиран на страницама овог листа.

Међутим, у листу нису биле заступљене све врсте новинарских написа. Ако се изузму написи позајмљени из „Седме силе“, као што то обично раде и остале локалне редакције, онда би се остали написи могли сврстати само у неколико група: извештај (и то најчешће) вест, репортажа, фељтон и само једна козерија. Значи, изостали су чланци – основни рад новинарског изражавања, затим коментари – без којих нема ни праве новинске речи, друштвене хронике итд.

И овај лист, као уосталом и сви локални листови, болује да тако кажемо, од „хроничне болести“ заправо час добрим и потпуно задовољавајућим бројевима, да би се већ у наредном спало испод нивоа који задовољава. Тако на пример, јубиларни бројеви поводом прославе двадесетогодишњице револуције, за 4. јули, Први мај, Нову годину најбоље сведоче да би се већим бројем сарадника могао да прави и много бољи лист. Примера ради навешћемо само неколико написа из 4. јулског броја а то је број 11 „Таковских новина“.

- Одломак из сећања на дане устанка 1941. године. У ослобођеном Милановцу, - уводник Рада Кушића.

- Партијска активност у селима бившег таковског среза, Радисав

Недељковић.

- Рањено срце, фељтон Милоша Браловића.
- Ко смо ми ? прештампан напис из „Речи народа“, листа који је излазио у ослобођеном Милановцу 1941. године.

- Песме Добрице Ерића, Мише Петровића и Милутина Бељаковића.

- Ликовна изложба породице Лазић.

- Путем поред реке, репортажа Добрице Ерића;

- Горњи Милановац у пламену 1941. године.

- Формирање Таковског партизанског батаљона.

- Песник великог бола, - чланак Николе Петровића о Велимиру Рајићу.

- Најбољи митраљезац Друге пролетерске, пише Радич Вучићевић.

Јасно је да се овакви бројеви не могу правити редовно чак и у редакцијама у којима редовно ради по неколико новинара, а камоли у овој редакцији где нема ниједног редовног новинара и где се све своди на добру вољу сарадника и у којима један или два човека праве цео лист. Са тако мало људи не могу да направе добар лист ни редовни новинари а камоли људи којима је новинарство узгредан посао или пасија. И поред тога лист има 15 сталних сарадника и око 40 који повремено учествују у писању за лист. Примера ради навешћемо број 10. од 26. јуна 1961. године. У том броју само један сарадник, написао је ни мање ни више него осам написа:

- Стрељање партизанских курира у Г. Милановцу

- Путовање у Бугарску без пасоша

- Кад ловац промаши

- Кажњени прекршиоцу правилника о лову искључењем из друштва

- Просветни радници Горњег Милановца направили излет у Дивчибаре код Ваљева

- Предавање за децу и одрасле

- Друже, не возиш кромпире него људе и

- Дете палог борца оболело на плућима због слабог стана.

Ми не улазимо у квалитет ових написа, али очигледно да се не може дати неки квалитет ако се у једном броју да толико, то је у сваком случају слабије него што би се могло дати да је на тим истим стварима сарађивало више људи. То прво, али има ту и новинарских, заправо занатских грешки које нису смеле да промакну. Јер не може се никако рећи да су: „Просветни радници из Горњег Милановца направили излет у Дивчибаре код Ваљева“, јер пре свега просветне раднице могу да „направе излет“, и не каже се у Дивчибаре већ на Дивчибаре. И на крају баш због ове рогобатности наслова сам наслов је исто толико је велики као и напис о којем је реч.

Баш због непознавања „заната“, због журбе приликом прелома листа и давања наслова промакну и крупније грешке. Никако није на месту у овом истом броју наслов: „Дете палог борца оболело на плућима због слабог стана“. Да су главни уредници имали више времена па прегледали све рукописе

и наслове свакако би овај изостао. Јер то се само тим правда, иначе то је недостатак политичког осећаја. Указујемо на то јер ако неко данас умире што нема стана, - и то дете, то је кривица свих нас, свих друштвено политичких организација или зашто се сутра не би могао појавити напис да је неко у општини Горњи Милановац умро од глади?!

Мишљења смо да је баш недостатак критике једна од основних слабости овог листа. За годину дана није било ниједног критичког написа.

У чему је ствар? Одговор је лако дати: у недостатку професионалних новинара, јер нико неће неком да се замери ако већ не мора, ако му је то узгредан посао.

Због већине информаторских и статистичких написа и сам лист је више добио карактер једног информатора него листа. По нашем мишљењу недостатак критичких написа једна је од највећих слабости у овом листу.

Све остало, углавном, задовољава, док би се за техничку страну и прелом листа могла рећи и најбоља оцена. Лист лепо делује својим форматом. Чини нам се ипак да је прво заглавље у листу било боље него ово. На првим страницама увек се налази неки актуелни напис, било да га пише неко из комуне било да је он позајмљен из „Седме силе“. На другој страни смо већ навикли да видимо неку ратну белешку или фељтон.

У листу увек има довољно слика, па се од друге до задње стране увек могу видети по три или више слика. Понекад је то мало претерано али и корисно! Заправо, на тај начин се некада у недостатку рукописа попуњавају рупе. Али, и поред тога техничка обрада лепо делује, прелом је жив и интересантан, штампа је добра и што је најважније нема већих коректорских грешки.

У овој години лист је обрађивао разноврсну тематику. Ипак најзапаженији су они који су обрађивали привредну тематику. У листу је било речи о свим већим привредним предузећима у комуни. Читаоци су такође на време информисани не само о раду постојећих предузећа: „Металац“, „Типопластика“, „Градитељ“, „Таково“ и друга, већ и о изградњи нових постројења за индустрију цемента „Будућност“ и одељења за погон ФАД-а.

И проблем пољопривреде није био занемарен. Писано је о земљорадничкој задрузи „Јединство“, затим о задрузи и циглани у Враћевшници, о проблему социјалног осигурања пољопривредних произвођача и тако даље. О перспективном петогодишњем плану у пољопривреди, о сточарству и сузбијању заразе код стоке, о урбанистичкој изградњи сеоских насеља и томе слично.

Међутим, најбоље је праћен рад социјалистичког савеза. Тако су се на страницама листа нашле све значајније одлуке које су донете у току рада ове организације. На пример: на проширеном пленуму Општинског одбора ССРН у Горњем Милановцу, анализирани резултати пољопривредне производње или „Народни универзитет и образовање одраслих на селу“, или „друштвеним планом предвиђа се повећање производње за 4,5 пута“ и тако даље. Али, кроз социјалистички савет развијан је рад и осталих друштвено-политичких

организација и у њима је било речи о листу.

Културна страница обележена је третманом два основна проблема у овој комуни: о даљем развоју школства и успеху у школама као и о образовању пољопривредних произвођача.

Ако се уз културу додају фељтони и песме објављени у овом листу, чини нам се да се некада са тим претерује и да лист добија више литерарни карактер него што би му то била намена.

Задња страна је спорт и она је врло лепо обрађивана, тако да свемогућем фудбалу није дават никакав примат у односу на остале спортске гране, а нарочито атлетику – која у Горњем Милановцу има светлијих страница него што су то постигнути резултати у фудбалу.

У просеку лист излази у 2200 примерака. Цена једном листу износи 20 динара. Лист је у 1961. години од НОО-а примио 1.000.000 динара у виду дотације. За 1962. годину тражи од НОО дотације од 1.500.000 динара.

И поред настојања да се лист, као лист одржи, са растурањем иде врло тешко. Велики број примерака остаје непродат – нерастурен. Они се налазе код задруга, месних канцеларија, или активиста који су примили на себе растурање листа у своме месту.

Но, ево неких података о растурању:

- На подручју општине Горњи Милановац растура се 1.500-1.600 примерака.

- На подручју општине Рудник 100 примерака и

- 500 примерака се шаље сталним претплатницима у осталим местима.

То би било, углавном, основне карактеристике овог листа.

На крају желимо само да истакнемо да је лист у целини одговорио својој намени, да је био озбиљан фактор у упознавању људи са основним проблемима у комуни.

Ако је, а тако смо ми бар обавештени, Општински одбор социјалистичког савеза у Горњем Милановцу имао за циљ пре годину дана да покрене један лист који ће углавном бити информатор свих проблема који се јављају у овој комуни, онда је и циљ испуњен.

Да је препис веран оригиналу тврди и оверава:

ЗА „ТАКОВСКЕ НОВИНЕ“
Главни и одговорни уредник
Радмило Мандић

Резиме

Оно што свакако карактерише развој Горњег Милановца, варошице на десној обали Деспотовице, јесте појава великог броја новина, односно часописа, почев од краја XIX века па до избијања Другог светског рата и доба окупације. У раздобљу од пола века на простору Рудничког округа покренуто је чак 10 политичко-страначких и грађанских листова, као и један стручни часопис.

Трагична дешавања из јесени 1941, када је у пламену нестало 90% јавних и приватних грађевина, приморала је мештане да након окончања рата крену у подизање безмало новог Милановца.

Поменуто време трајно ће обележити и покретање листа „Таковске новине“ као „Информативног органа ССРН општине Горњи Милановац“. Први број изашао је 20. фебруара 1961. године. Поред одговорних уредника Живорада Кнежевића и Радмила Мандића, новине је припремао редакцијски одбор. Лист је излазио сваког другог понедељка, штампао се у београдској штампарији „Глас“, а цена једног примерка износила је 20 динара.

Тринаест месеци након изласка првог броја „Таковских новина“ комисија Среског одбора ССРН Среза Чачак у циљу *пошћунијет информисања јавности о крешањима, збивањима, задацима и проблемима на подручју среза Чачак*, обавила је анализу садржаја *више листова* која излазе на подручју Чачка и доставила на разматрање Извршном одбору Среског одбора ССРН. Један од уредника листа Радмило Мандић упутио је 30. марта 1962. године. *Извод из анализе* који се односио на „Таковске новине“ уредницима Дечије организације „Дечје новине“ Срећку Јовановићу и Александру Лазаревићу. У пропратном писму поручио им је да уколико имају какве примедбе на анализу или садржај листа, исте доставе на адресу редакције.

Извод из *Анализе*, уз основне податке о листу и његовом историјату, садржи бројне похвале, али и критике појединих бројева односно новинских чланака објављених током прве године излагања. Документ је откуцан латиничним писмом на шест страница, садржи пропратни акт, деловодни број и печат уредништва „Таковских новина“.

У уводном дели *Анализе* констатује се да је лист истинито и правовремено информисао своје читаоце. Ипак, недостатак већег броја чланака, коментара и друштвене хронике, знатно је, по мишљењу „аналитичара“, умањио квалитет листа. Следећа замерка односила се на осцилацију у квалитету појединих бројева. Такође, као једна од највећих слабости забележена у првој години излагања новина односила се на недостатак критичких текстова, којих скоро да и није било.

Када је реч о позитивним стварима „Таковских новина“ у *Анализе* се истиче пре свега леп изглед односно прелом и формат листа, задовољавајући број фотографија, и посебно разноврсност тема о којима се писало. Оно што је посебно апострофирано и то у веома афирмативном контексту, јесте податак да је најбоље праћен рад социјалистичког савеза.

Завршни део *Анализе* садржи податке о тиражу новина цени по једном примерку и новчаним дотацијама Народно ослободилачког одбора редакцији листа. Као основни недостатак у том сегменту истакнути су проблеми у продаји.

Упркос многим замеркама, критикама и сугестијама у закључку *Анализе* стоји *да је лист у целини одговорио својој намени* односно испунио задати циљ приликом покретања да постане *информатор свих проблема који се јављају у овој комуни*.

ALEKSANDAR MARUŠIĆ

“TAKOVO NEWSPAPER” (TAKOVSKЕ NOVINE) – 1ST YEAR

Summary

Something that certainly characterizes the development of Gornji Milanovac, the small town on the right bank of the river Despotovica, is a great number of newspapers, that is, magazines starting from the end of the 19th century until the breakout of the Second World war and the period of the occupation. In the course of half-century, in the region of Rudnik district, even 10 party political and civic papers, as well as a professional journal were started.

Tragic events in the autumn of 1941, when 90% of public and private buildings were destroyed by fire, made the inhabitants start rebuilding almost the whole town of Gornji Milanovac after the war.

The mentioned period would permanently mark launching the newspaper “Takovo Newspaper” as “The Information Authority of the Socialist Alliance of Working People of Gornji Milanovac Municipality”. The first issue was published on 20 February 1961. Besides editors-in-chief Živorad Knežević and Radmilo Mandić, the newspaper was prepared by the Editorial Board. The newspaper was published every second Monday, it was printed in the Belgrade printing firm “The Voice” and the price of a copy was 20 dinars.

Thirteen months after the first published issue of “Takovo Newspaper”, the commission of the County Board of the Socialist Alliance of Working People of Čačak County, *due to more complete informing the public about processes, events, tasks and problems in the area of Čačak County*, executed the analysis of the contents of several newspapers which were published in the area of Čačak and submitted for consideration to the Executive Board of the County Board of the Socialist Alliance of Working People. On 30 March 1962, Radmilo Mandić, one of the newspaper’s editors, sent the *Summary of the Analysis* referring to “Takovo Newspaper” to Srećko Jovanović and Aleksandar Lazarević, the editors of the children’s organization “Children’s Newspaper”. In a covering letter, he sent them a message saying that if they had any remarks on the analysis and contents of the newspaper, they should deliver them to the address of the editorial office.

The summary from the *Analysis*, apart from some basic facts about the newspaper and its history, contains numerous praises as well as criticisms of certain issues, that is, published articles in the course of the first year of its publishing. The document is typed using the Latin alphabet on six pages and it contains a covering letter document, a book-keeping number and the seal of the Editorial Board of “Takovo Newspaper”.

In the introduction of the *Analysis*, it can be stated that the newspaper informed its readers truly and properly. Though, the loss of great number of articles, comments and social chronicles rather diminished the quality of the newspaper according to the opinion of its “analysts”. Another objection referred to the oscillation in quality of certain issues. Also, as one of the main negative characteristics, noted in the first year of publishing the newspaper, referred to the loss of critical texts, which could barely be found.

As far as positive things concerning “Takovo Newspaper”, the *Analysis* pointed out a nice design, that is, the newspaper/page arrangement and the format of the paper, satisfying number of photographs, and above all – a variety of topics. The thing that was especially emphasized, in a very affirmative context, is the fact that the work of the Socialist Alliance was best followed.

The last part of the *Analysis* contains the facts about the circulation of the newspaper, the price of each copy and the financial grants of the National Liberation Board of the editorial office of the newspaper.

In spite of numerous objections, criticisms and suggestions, in the conclusion of the *Analysis*, it is stated *that the newspaper completely responded to intentions*, that is, it met the set goal when it was started in order to inform its readers about all the issues that appeared in this community.

ИЗВОРНИК
ГРАЂА МЕЂУОПШТИНСКОГ ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА
34

Превод на енглески
Светлана СИМЕУНОВИЋ

Коректура
Зоран МАРИНКОВИЋ

Штампа
Штампарија Мајсторовић

ISSN 0352-5902

РУКОПИС ПРЕДАТ У ШТАМПУ ОКТОБРА 2020.
ШТАМПАЊЕ ЗАВРШЕНО НОВЕМБРА 2020.
ТИРАЖ 300 ПРИМЕРАКА